

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

ПІЛЬКЕВИЧ АНДРІЙ ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 94 (37): 355.311.1

**ТРАНСФОРМАЦІЯ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО УСТРОЮ
ЗБРОЙНИХ СИЛ РИМУ (КІНЕЦЬ II СТ. ДО Н. Е. – 117 Р. Н. Е.)**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Ставнюк Віктор Володимирович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Характеристика джерел та історіографія проблеми.....	8
1.1. Джерела.....	8
1.2. Історіографія дослідження.....	19
РОЗДІЛ 2. Еволюція соціальної організації римської армії.....	44
2.1. Занепад «цензового» військового устрою в II ст. до н. е.....	44
2.2. Реформування збройних сил Риму в кінці II ст. до н. е.....	60
2.3. Оновлення системи комплектування та соціального складу армії.....	68
РОЗДІЛ 3. Зміни у системі матеріального забезпечення збройних сил Риму	81
3.1. Збільшення фінансування армії у процесі її професіоналізації	81
3.2. Формування імперської системи матеріального забезпечення армії	95
РОЗДІЛ 4. Становлення ветеранства в процесі реорганізації римської армії: соціально-економічна характеристика.....	124
4.1. Розширення практики наділення ветеранів земельною власністю як винагороди за службу (кін. II ст. – 27 р. до н. е.).....	124
4.2. Розвиток ветеранської колонізації після встановлення Принципату (27 р. до н. е – 117 р. н. е.).....	141
4.3. Ветерани армії в структурі римського соціуму (I ст. до н. е. – початок II ст. н. е.).....	152
ВИСНОВКИ.....	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	174

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Роль армії в історії Стародавнього Риму важко переоцінити. Державно-правові та соціально-економічні структури завжди знаходились у тісній взаємодії та взаємообумовленості з еволюцією його військової організації. Реформування збройних сил наприкінці II ст. до н. е. створило можливість для використання їх як знаряддя у становленні диктаторської влади. Оновлення соціальної бази армії та перехід функції її матеріального забезпечення до окремих носіїв імперію перенаправили «вектор відданості» від держави в цілому до конкретних полководців, що фактично заклало основу майбутньої політичної трансформації Республіки в Імперію. Залежність імператорської влади від підтримки армії знайшла своє відображення в особливій увазі правителів до соціальних та економічних потреб солдат. Перш за все посилюється роль армії як фактору соціальної мобільності суспільства, якісно нових форм набуває ветеранське землеволодіння.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота є складовою частиною планів наукових досліджень кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Дисертація виконана у межах комплексної науково-дослідної теми історичного факультету «Історія української державності нової та новітньої доби» (№ 06БФ046-01).

Об'єктом дослідження виступає армія Стародавнього Риму в період з кін. II ст. до н. е. – поч. II ст. н. е.

Предметом дослідження є зміни в системі соціально-економічної організації збройних сил Риму.

Мета роботи полягає у комплексному дослідженні всіх соціально-економічних трансформацій, що відбулися в організації римської армії у визначений хронологічний період. Для реалізації цієї мети були поставлені такі завдання:

- проаналізувати джерельну базу та стан наукової розробки теми;
- визначити причини занепаду традиційної цензової моделі військової організації в II ст. до н. е.;
- розкрити сутність реформи Гая Марія та прослідкувати її вплив на подальший розвиток збройних сил Риму;
- з'ясувати особливості впровадження нової системи комплектування армії та охарактеризувати основні періоди оновлення її соціального складу;
- виявити та проаналізувати головні етапи збільшення фінансування армії;
- дослідити процес формування імперської системи матеріального забезпечення армії;
- встановити причини поширення ветеранського землеволодіння в I ст. до н. е.;
- розглянути головні фактори, що обумовили зміни в характері ветеранської колонізації після встановлення принципату;
- з'ясувати, яке місце в структурі римського соціуму займали ветерани

Хронологічні межі роботи охоплюють період від кінця II ст. до н. е. до 117 р. н. е. Встановлення нижньої межі обумовлене реформами Гая Марія, після яких розпочався процес оновлення системи комплектування та соціального складу армії, а також змінилася її економічна роль. Верхня межа пов'язана з початком правління імператора Адріана, головною доктриною якого став перехід від наступальної стратегії до оборонної. Введення системи місцевого комплектування призвело до оформлення нової соціально-економічної основи збройних сил. Зазначимо, що при розгляді окремих питань, зокрема занепаду цензової військової організації та появи ветеранського землеволодіння, за логікою поставлених дослідницьких завдань, ми корегуємо вище зазначені хронологічні межі доводячи нижню межу до кінця III ст. до н. е.

Географічні рамки роботи обумовлені метою та завданнями теми та охоплюють всю територію Римської держави в зазначений хронологічний

період. Від іспанських провінцій на Заході до Месомотамії на Сході, від Північної Африки на Півдні до Британії на Півночі.

Теоретико-методологічна база. Враховуючи характерні особливості даної теми, а саме сукупність складних соціально-економічних трансформацій, що відбувалися як у Римській державі в цілому, так і безпосередньо в організації збройних сил (кін. II ст. до н. е – поч. II ст. н. е.) нами було використано цілий комплекс загальнонаукових та спеціально історичних методів. У першу чергу це аналіз, синтез, індукція та дедукція в дослідженні всього спектру фактологічного матеріалу з використанням класифікаційних моделей розвитку соціальних груп та економічних формацій. Для вивчення проблеми занепаду традиційного військового устрою, побудованого на майнових класах, а також для розкриття сутності еволюції соціальної організації римської армії нами було використано історико-генетичний метод. Синхронний та діахронний у поєднанні з історико-порівняльним методом дозволяють виділити та охарактеризувати конкретні соціально-економічні особливості становлення ветеранства у процесі професіоналізації римської армії. Важливе місце в методологічній базі дослідження займають головні принципи системного підходу, де об'єкт, що досліджується, розглядається як сукупність окремих компонентів, органічно утворюючих єдине ціле, яке визначає функціональне призначення як усієї системи, так і її елементів. Водночас кожен компонент виступає ніби система нижчого рівня, частина іншої системи. Складний об'єкт являє собою сукупність систем, вписаних одна в одну¹. За таким принципом досліджено взаємообумовленість та взаємозалежність економічної і соціальної підсистем у римській державі, які головним чином і визначали ту чи іншу організаційну модель збройних сил Республіки, а згодом і Імперії. Також було застосовано структурний підхід, логічний, хронологічний і проблемно-тематичний методи, базові принципи історизму та науковості.

¹ Йолон П. Системний підхід / П. Йолон // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 584.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

- в роботі комплексно досліджено основні структурні зміни в соціально-економічній організації збройних сил Риму періоду занепаду Республіки та Ранньої Імперії;
- переглянуто традиційний погляд щодо розвитку процесу професіоналізації армії з урахуванням цілісності та взаємообумовленості соціально-політичних та економічних факторів у системі еволюції державного устрою Риму;
- конкретизовано вплив Югуртинської війни (111 – 105 рр. до н. е.) на особливості реформування Гаєм Марієм римської армії;
- розроблено нові критерії періодизації у фінансовому забезпеченні збройних сил, проаналізовано головні етапи підвищення військової платні та фактори, що безпосередньо впливали на цей процес;
- всебічно розглянуто процес оптимізації матеріального забезпечення армії періоду Ранньої імперії;
- спростовано твердження щодо появи практики земельного забезпечення ветеранів у кінці II ст. до н.е. та доведено, що ці процеси мали місце ще у кінці III ст. до н.е.;
- запропоновано нове бачення причин поширення ветеранського землеволодіння в I ст. до н. е. Проаналізовано його масштаби, особливості організації, динаміку розвитку та еволюцію після встановлення Принципату.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що отримані в ній результати та положення можна використати у процесі розробки навчальних курсів лекцій, підручників та посібників як з історії Стародавнього Риму в цілому, так і безпосередньо з військової організації античності.

Апробація результатів дослідження здійснена на щорічних наукових конференціях історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Дні науки історичного факультету» та «Шевченківська весна» з 2007 по 2010 рр. А також: міжнародна наукова конференція “Військово-історична наука в Україні та за рубежом: вчора,

сьогодні, завтра” на базі історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (21 – 22 травня 2009 р.); XVI Сергієвські читання (Історичний факультет Московського державного університету імені Ломоносова, 28 – 30 січня 2009 р.); перша та друга міжнародна наукова конференція «Актуальні питання історії стародавнього світу» на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка в 2007 та 2009 рр. Викладені в дисертації положення відображені у чотирьох статтях наукових фахових видань та у тезах наукових конференцій.

РОЗДІЛ 1. Характеристика джерел та історіографія проблеми

1.1. Джерела

У цілому, джерельну базу дослідження умовно можна поділити на чотири головні групи: наративні, епіграфічні, нумізматичні джерела, а також дані папірології.

До першої групи входять численні твори античних авторів, завдяки свідченням яких ми маємо можливість скласти загальне уявлення про сутність трансформаційних процесів у системі соціально-економічної організації римської армії в зазначений хронологічний період.

Одним із найважливіших джерел для даної теми є праця Тіта Лівія, яку зазвичай називають “*Ab urbe condita libri*” (“Книги від заснування Риму”)². Вона складалася зі 142 книг та охоплювала період від прибуття Енея в Італію до 9 р. до н. е. Збереглося тільки 35 книг. Перші 10 (перша декада) висвітлювали події до 293 р. до н. е. У книгах з 21 по 45-у (тобто 3, 4 і перша половина 5-ї декад) охоплена епоха з 218 по 167 рр. до н. е. Окрім цього, збереглися й окремі фрагменти та короткий зміст майже усіх книг (окрім 136-ї та 137-ї) – *epitomae* та *periochae*.

Тіт Лівій (59 – 17 рр. до н. е.) походив з м. Патавія (тепер Падуя) у північній Італії. Він отримав гарну освіту і був талановитим письменником. Роки його життя проходили у бурхливу епоху громадянських війн і правління Августа. За політичними поглядами Лівій – республіканець, що відображено в його вихвалянні старих порядків і борців за республіку протягом усієї його праці (Август називав автора “помпеянцем”). Тіт Лівій – історик-мораліст, і тенденційність його праці примушує автора однобічно

² Livius Titus. *Ab Vrbe condita* / Titus Livius. – Lipsiae: Tauchnitz, 1857. – Vol. I: Libri I-X. – 550 p.; Livius Titus. *Ab Vrbe condita* / Titus Livius. – Lipsiae: Tauchnitz, 1860. – Vol. II: Libri XXI-XXX. – 530 p.; Livius Titus. *Livii Patavini T. Historiarum ab Urbe condita* / Titus Livius. – Oxonii: E Prelo Bartlett et Newman, 1814. – T. III: Lib. XXXI-LX. – 508 p.

підбирати факти. Ці обставини змушують нас обережно ставитися до його праці у плані оцінок автора. Важливим є питання якості джерел, що використовував Лівій. Сам він називає Полібія, Катона, Рутілія Руфа, Валерія Анциата. Із цих авторів найбільшим авторитетом для нього був Полібій, і лише там, де мова йде про події, що мало цікавили цього автора, Лівій вимушений користуватися традицією, запозиченою у молодших аналістів. Лівій безпосередньо не користувався документальними джерелами, не використовував тріумфальні списки, записи цензорів, акти сенату. Якщо згадки про ці джерела і зустрічаються, то знає він їх з інших рук. Даний автор не є дослідником, а швидше – компілятором. Він використовує свої матеріали майже без критики. Якщо головне джерело було єдиним, то автор викладав його цілком, а якщо джерел було декілька, то в кожному окремому випадку він або суб'єктивно віддавав перевагу якомусь одному, або повідомляв декілька версій, іноді протилежних. І лише в окремих нечисленних випадках Лівій вдається до історичної критики. У даного автора зустрічаються неточності в хронології. Він не досить добре розуміється у військових справах. Дуже важливими для нашої роботи є книги третьої, четвертої і п'ятої декад, за допомогою яких ми можемо сформулювати уявлення про стан римської армії в II ст. до н. е. А саме, прослідкувати виникнення труднощів при комплектуванні армії та встановити деякі причини цих процесів.

Для даної теми важливим джерелом є також праця Полібія “Всезагальна історія”³, що охоплює період з 264 по 146 роки до н. е. Перші дві книги являють собою “Вступ”, присвячений подіям 264–220 рр. до н. е., інші тридцять вісім – періоду, сучасником якого був автор.

Полібій (приблизно 210 – 126 роки до н. е.) був греком із міста Мегалополя в Аркадії і належав до правлячих кіл грецького суспільства, займав високі посади в Ахейському союзі. В 167 р. до н. е. він разом з

³ Polybius. Polybii Historiarum quidquid superset / Polybius. – [Editio nova]. – Oxonii: W. Baxter, 1823. – Т. II: Lib. IV – IX. – 541 p.

іншими заручниками був відправлений до Італії, де прожив 17 років. Там Полібій зблизився з родиною Емілія Павла, що відігравав важливу роль серед римського нобілітету. Це дало змогу автору добре познайомитись з римським державним ладом і перебувати в колі тогочасної світової політики. Полібій був прихильником Риму, його могутності та способу життя. У центрі його уваги перебуває політична історія Римської республіки, її державний лад, який, на думку автора, є найбільш наближеним до ідеалу.

Полібій – серйозний дослідник, він сам багато подорожував по місцях описаних подій, критично ставиться до використаних джерел, віддаючи перевагу документам та особистим враженням. Так, наприклад, він критикує сицилійського історика Філіна та Фабія Піктора, працями яких він користувався. Для своєї праці Полібій використовує «справжні» джерела: договори (наприклад, декілька договорів Риму з Карфагеном), офіційні надписи (перелік військ Ганібала на мідній дошці в Лацинії), листи (лист Сципіона) і тому подібне. Події грецький історик намагався розглядати у хронологічному порядку, у взаємозв'язку, звертаючи увагу на причини та привід, природні умови, історичний розвиток народів.

Полібій детально і достовірно описує військову організацію стародавнього Риму кінця III – першої половини II ст. до н. е., бо прагматична історія в його розумінні являє собою перш за все комбінацію воєнної і політичної історії. Даний автор був обізнаний у військовій справі, володів практичними та теоретичними знаннями і навіть консультував римлян в ході ведення ними бойових дій. Не одноразово цей грецький історик підкреслював важливість порівняння через яке стає зрозумілим де сильні, а де слабкі сторони воюючих сторін. Так, Полібій не просто розповідає а порівнює, аналізуючи чому в ході війни одні зазнають поразки, а інші перемагають. Порівняння римської військової організації з іншими військовими системами постає як одне із головних завдань його твору. Особливо відмітимо, що саме від цього автора ми дістаємо чи не єдині свідчення стосовно розміру солдатської платні в II ст. до н. е. Незамінною є

характеристика союзницьких общин, їх місця в системі військової організації римської армії. Також, за цією працею можна прослідкувати динаміку послаблення військової міці Риму на, що вказують описані труднощі. Таким чином, праця Полібія постає, як одне з найголовніших джерел для періоду II ст. до н. е.

Для даного дослідження важливим джерелом виступають біографії відомих політичних діячів, що належать Плутарху (приблизно 46 – 126 рр. н. е.)⁴. Народився він у м. Херонеї в грецькій області Беотія і був поважною людиною на батьківщині та в Римі, де займав доволі помітне становище в суспільстві. Викладені Плутархом події випереджають його час зазвичай на декілька століть, тому якість змісту написаних ним біографій залежить від джерел. Освічена людина свого часу, Плутарх використав колосальну кількість праць грецьких та римських авторів. Але він філософ-мораліст і його цікавість прикута до особистості. Звідси впливає його своєрідний підбір матеріалу і джерел. В основному це мемуари та біографії, література досить тенденційна, до якої Плутарх ставиться зовсім некритично. Ці обставини спонукають його залишати без уваги важливі події і приділяти їй дрібницям, які з тієї чи іншої сторони характеризують особу певного діяча. Але все ж у біографіях міститься і дуже важлива для дослідження

⁴ Plutarchus. *Parallel Lives* / Plutarchus. – Cambridge: Harvard University Press, 1914. – Vol. I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola. – 608 p.; Plutarchus. *Parallel Lives* / Plutarchus. – London: W. Heinemann; New York: G. P. Putnam's sons, 1916. – Vol. III: Pericles and Fabius Maximus, Nicias and Crassus. – X, 442 p.; Plutarchus. *Parallel Lives* / Plutarchus. – London: W. Heinemann; Cambridge; Harvard University Press, 1961. – Vol. VI: Dion and Brutus, Timoleon and Aemilius Paulus. – X, 477 p.; Plutarchus. *Parallel Lives* / Plutarchus. – London: W. Heinemann; Cambridge; Harvard University Press, 1967. – Vol. VII: Demosthenes and Cicero, Alexander and Caesar. – X, 623 p.; Plutarchus. *Parallel Lives* / Plutarchus. – London: W. Heinemann; Cambridge; Harvard University Press, 1968. – Vol. IX: Demetrius and Antony, Pyrrus and Caius Marius. – X, 619 p.; Plutarchus. *Parallel Lives* / Plutarchus. – London: W. Heinemann; Cambridge; Harvard University Press, 1962. – Vol. XI: Aratus, Artaxerxes, Galba and Otho. – VIII, 493 p.

інформація, коли Плутарх користується якимись, нині втраченими, джерелами.

Дуже важливими для нашої роботи є твори Гая Саллюстія Кріспа (86–35 роки до н. е.)⁵. Відомий політичний діяч, прибічник Цезаря та ворог сенатської олігархії Саллюстій написав три історичні твори, з яких до нашого часу дійшло тільки два: “Югуртинська війна” та “Про змову Катіліни”. Що стосується третього твору “Історій”, що складався з 5 книг і охоплював події з 78 до 67 років до н. е., то від нього збереглося тільки декілька листів та промов, а також невеликі фрагменти.

Як історик Саллюстій відрізняється обізнаністю і сумлінністю у викладенні фактів. Знаходячись у центрі політичної боротьби і маючи доступ до архівних матеріалів, Саллюстій міг широко використовувати для своїх історичних праць, як особисті спостереження, так і офіційні документи. Але слід зазначити, що факти часто висвітлюються досить суб’єктивно. Його політична позиція прибічника Цезаря і противника сенатської партії заважала об’єктивно підійти до оцінки особистостей і подій. “Югуртинська війна” – наше головне джерело при дослідженні подій у Римі та Африці напередодні військової реформи Гая Марія та після неї. Від Саллюстія ми дізнаємося про складну військову ситуацію в Африці, про гострі політичні конфлікти в Римі, про зміст боротьби між нобілітетом і демократичною опозицією. Україй важливими та цінними є свідчення Саллюстія, що характеризують суть маріанської військової реформи.

Іншим важливим джерелом для даної дисертаційної роботи є фундаментальна праця Діона Кассія «Римська історія» (лат. «*Historia Romana*»)⁶. Вона складається з 80 книг й охоплює історичний період від

⁵ Sallustius. C. Sallusti Crispi Catilina. Iugurtha. Fragmenta ampliora / Post A. Ahlberg ed. A. Kurfess. Editio tertia. – Lipsiae: Teubner, 1957. – XXXII, 200 p.

⁶ Dio Cassius. Roman History / Dio Cassius. – London: Heinemann; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1917. – Vol. V: Books 46 – 50. – 544 p.; Dio Cassius. *Historiaa Romana* / Dio Cassius. – Lipsiae: Caroli Tauchnitii, 1829. – T.

заснування Риму (традиційна дата – 753 до н. е.) до часів імператора Севера (до 229 н. е.). До наших часів праця Діона збереглася далеко не повністю. Суттєвим доповненням до неї є витяги та епітоми втрачених книг, складені іншими авторами. Від перших 35 книг, що охоплювали період від заснування Рима до 69 року до н. е., залишилися незначні фрагменти і скорочений виклад, зокрема, у візантійського історика Зонара. Книги XXXVI-LIV, пов'язані з 69–10 рр. до н. е., збереглися повністю, а книги LV-LX (9 рік до н. е. – 46 н. е.) – лише частково.

Діон Кассій Кокцеан (бл. 155 – бл. 235 рр.) походив із грецького міста Нікеї (Віфінія). Роки його життя проходили за часів правління Марка Аврелія, коли батько майбутнього історика, Кассій Африкан був намісником Далмації та Кілікії. Безперечно, великий вплив на формування особистості автора справив його дід, видатний грецький учений і софіст Діон Хрисостом. Діон Кассій отримав гарну освіту з риторики (у 180 році) і почав службову кар'єру. За часів правління Коммода він став членом римського сенату, за часів імператора Пертінаксе – претором (194 рік), двічі (разом із Олександром Севером) був консулом. Крім того, історик набув адміністративного досвіду у провінціях Римської імперії, зокрема, в Африці, Далмації і Паннонії, де був управителем. Згодом, Діон покинув громадські справи і повернувся на батьківщину до Віфінії, де працював над написанням «Історії» понад 22 роки.

Сам Діон зазначав, що вивчив практично всі письмові джерела того періоду, та здійснив ретельний відбір матеріалу, намагаючись викласти його, наскільки дозволяли факти, якомога витонченіше. Стиль Діона – риторичний, манера викладу – ясна і проста. Особливо цінним це джерело є для вивчення економічних аспектів діяльності армії. Зокрема, тут відображено питання фінансового забезпечення збройних сил, а саме зростання солдатської платні,

III: Lib. L – LX. – 480 p.; Dio Cassius. *Historia Romana* / Dio Cassius. – Lipsiae: B. G. Teubneri, 1864. – Vol. IV: Lib. LXI – LXXX. – 363 p.; Dio Chrysostom. *Discourses* 12 – 30 / Dio Chrysostom. – London; Cambridge: Harvard University Press, 1939. – Vol. II. – XII, 436 p.

відмінності в оплаті між різними військовими формуваннями та похідні від цього невдоволення та протиріччя.

Численні свідчення про соціальну природу римського війська, його функції на різних етапах історичного розвитку дозволяють у поєднанні цієї праці з іншими джерелами змалювати досить детальну картину особливостей функціонування збройних сил Риму.

Публій Корнелій Тацит (бл. 56 – бл. 117 н. е.) – давньоримський історик, який народився у знатній римській сім'ї імовірно у південній Галлії. Після отримання освіти вступив на державну службу, де послідовно обіймав посади квестора, претора й консула. У період з 98 по 116 р. створює дві свої головні праці – «Історію» (*Historiae*) (з 14 книг, що охоплюють період з 69 по 96 рр., збереглися книги I-IV та частково V) та «Аннали» (*Annalium ab excessu divi Augusti*), що складається з 16 книг, що охоплюють період 14–68 рр. (збереглися книги I-IV та частково V, VI, XI, XVI)⁷.

Внутрішні та зовнішні особливості історичних творів Тацита базуються на особливостях його характеру та його поглядах на призначення історика. Тацит прагнув зображувати минуле безпристрасно. Він прагнув докладно знати про те, що відбувалося, і справедливо судити про те, що повідомляє, з огляду на те, що лише правда може вчити добру. Він, вірогідно, збирав чимало відомостей, проте, будучи більше «вчителем», ніж «ученим», не

⁷ Tacitus. *Histories. Books I – III* / Tacitus. – London: William Heinemann; Cambridge: Harvard University Press, 1962. – Vol. I. – 479 p.; Tacitus. *Histories. Books IV – V. Annals. Books I – III* / Tacitus. – London: William Heinemann; Cambridge: Harvard University Press, 1962. – Vol. II. – 643 p.; Tacitus Cornelius. *Annales. Books I – VI.* / Cornelius Tacitus. – London: Francis & John Rivington, 1852. – Vol. I. – XXVIII, 336 p.; Tacitus Cornelius. *Annales. Books XI – XVI.* / Cornelius Tacitus. – London: Rivingtons, 1853. – Part II. – 280 p.; Tacitus. *Historias et libros minores continens* / Tacitus. – Lipsiae: B. G. Teubneri, 1901. – 396 p.; Tacitus Cornelius C. *The Histories* / C. Cornelius Tacitus. – New York: Appleton & Co, 1849. – 453 p.; Tacitus Publius Cornelius. *Dialogus de Oratoribus* / Publius Cornelius Tacitus. – Turici: Ex officina Gessneriana, 1830. – LXX, 173 p.; Tacitus Cornelius. *The Works. With an Essay on his Life and Genius. Notes, Supplements by Arthur Murphy* / Tacitus. – Philadelphia: Thomas Wardle, 1842. – 743 p.

вбачав необхідності вивчати джерела повністю, а задовольнявся матеріалом, що найбільшою мірою відповідав його моралістичним цілям. Він бажав не тільки розповідати факти, але й пояснювати їх причини.

Його критика є доволі слабкою: він легко приймає те свідчення, яке «морально» здається йому достовірним. Здебільшого спостерігається перевага уяви над розумом. Він не вміє об'єктивно відокремити дані джерела від власного судження. Утім, вказані недоліки виявляються у Тацита в деталях, загальна ж картина, описана ним, зазвичай відповідає реальним подіям. Важливі відомості з військової організації Риму доби Раннього Принципату містяться майже в кожній главі його праць. Досить значна увага Тацита до армії робить його твори найбільш цінними та корисними для даного періоду.

Дуже важливим джерелом для дослідження процесу поширення ветеранського землеволодіння в I ст. до н. е. є п'ять книг з римської історії Аппіана, що мають назву «Громадянські війни». Їх аналіз дає можливість охарактеризувати особливості впровадження аграрних програм Сулли, Юлія Цезаря та представників II тріумвірату.

Також найголовніші відомості стосовно нашої теми містяться у працях, Светонія⁸, Йосифа Флавія⁹, Плінія Молодшого¹⁰, Флора¹¹, Авла Гелія¹², Аврелія Віктора¹³, Валерія Максима¹⁴, Веллея Патеркула¹⁵ та інших.

⁸ Suetonius. *Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis* / C. Suetonius Tranquillus. – Lipsiae: Caroli Tauchnitii, 1845. – 388 p.

⁹ Josephus. *Jewish antiquities, books 18-19* / Josephus. – Cambridge ; London : Harvard University Press, 1965. – X, 430 p.; Josephus. *The Jewish war, books 1 – 3* / Josephus. – London; Cambridge: W. Heinemann; Massachusetts: Harvard University Press, 1967. – XXXIII, 729 p.; Josephus. *The Jewish war, books 4 – 7* / Josephus. – Cambridge; London: Harvard University Press; W. Heinemann, 1928. – 686 p.

¹⁰ Pliny. *Letters and Panegyricus* / Pliny the Younger. – London: Heinemann, 1969. – Vol. I: Letters, Books I – VII. – XXXIII, 563 p.; Pliny. *Letters and Panegyricus* / Pliny the Younger. – Cambridge: Harvard University Press; London: Heinemann, 1969. – Vol. II: Letters, Books VIII – X, Panegyricus. – 586 p.

Однак лише на основі наративних джерел глибоке вивчення трансформації соціально-економічного устрою римської армії неможливе. Велике значення в дослідженні цілого ряду аспектів поставленої проблеми відіграють епіграфічні матеріали¹⁶. Головною цінністю при вивченні

¹¹ Florus L. Annaeus. *Rerum Romanorum. Epitome* / L. Annaeus Florus // *Scriptores Flistoriae Romane Minores Sex.* – Lipsiae: apud Car. Cnoblochium, 1833. – P. 71 – 140.

¹² Gellius Aulus. *Noctes Atticae* / Aulus Gellius. – Gottingae: apud Vandenhoeck et Ruprecht, 1824. – Vol. I: Lib. I – IX. – 642 p.; Gellius Aulus. *Noctes Atticae* / Aulus Gellius. – Lipsiae: Caroli Tauchnitii, 1835. – 530 p.

¹³ Sexti Aurelii Victoris *Liber de Caesaribus. Praecedunt origo gentis Romanae et liber de viris illustribus urbis Romae, subsequitur epitome de Caesaribus* / Ree. Fr. Pichlmayr. – Editio stereotypa. – Lipsiae: Teubner, 1966. – 78 p.

¹⁴ Valerius Maximus. *Factorum dictorumque memorabilium libri novem* / Valerius Maximus. – [Ed. J. Kappii]. – Londini: Valpy, 1823. – V. I. – 482 p.

¹⁵ Vellerns Paterculus. *Historiae Romanae* / Vellerns Paterculus. – Lipsiae: B. G. Teubneri, 1863. – XII. – 124 p.

¹⁶ *Res gestae divi Augusti* / [Introduction and commentary by P. A. Brunt and J. M. Moore]. – Oxford: Oxford University Press, 1967. – VI. – 90 p.; *Corpus inscriptionum latinarum* / [Ed. Emil Hübnér]. – Berlin: W. de Gruyter, 1974. – Vol. II. – LVI. – 712 p.; *Corpus inscriptionum latinarum* / [Ed. Theodor Mommsen]. – Berolini: W. de Gruyter, 1958. – Vol. III, Pt. 2. – P. 588 – 1064; *Corpus inscriptionum latinarum* / [Ed. Eugen Bormann, Wilhelm Henzen]. – Berolini: W. de Gruyter, 1951. – Vol. VI, Pt. 1. – LXVI. – 873 p.; *Corpus inscriptionum latinarum* / [Ed. Theodor Mommsen]. – Berolini: G. Reimerum, 1881. – Vol. VIII. – XXXVIII. – 714 p.; *Corpus inscriptionum latinarum* / [Ed. Theodor Mommsen]. – Berolini: Walter de Gruyter, 2001. – Vol. X. – 1229 p.; *Corpus inscriptionum latinarum* / [Ed. Otto Hirschfeld, Carolus Zangemeister]. – Berolini: Walter de Gruyter, 1966. – Vol. XIII. – VII. – 517 p.; *Corpus inscriptionum latinarum* / [Ed. Hermann Dessau]. – Berolini: Walter de Gruyter, 1968. – Vol. XIV. – XX. – 608 p.; Ehrenberg V. *Documents illustrating the reigns of Augustus and Tiberius* / Victor Ehrenberg and Arnold Hugh Martin Jones. – [3rd ed.]. – Oxford: Clarendon Press, 1955. – 171 p.; *Inscriptiones graecae. Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores* / [Ed. Johannes Kirchner]. – [2nd ed.]. – Berolini: Apud Gualterum de Gruyter, 1935. – V. 2 – 3, Pt. 3, fasc. 1. – 362 p.; *Inscriptiones latinae selectae* / [Ed. Herman Dessau]. – Berolini: Apud Weidmannos, 1892. – Vol. 1. – 580 p.; *Inscriptiones latinae selectae* / [Ed. Herman Dessau]. – Berolini: Apud Weidmannos, 1902. – Vol. 2, Pt. 1. – 736 p.; *Inscriptiones latinae selectae* / [Ed. Herman Dessau]. – Berolini: Apud Weidmannos, 1906. – Vol. 2, Pt. 2. – P. 737 – 1040; *Inscriptiones latinae selectae* / [Ed. Herman Dessau]. – Berolini: Apud Weidmannos, 1914. – Vol. 3, Pt. 1. – 600 p.; *Inscriptiones latinae selectae* / [Ed. Herman Dessau]. – Berolini: Apud

численних написів, відкритих у результаті археологічних робіт¹⁷, стає можливість заповнення прогалин, що виникають у ході аналізу творів античних авторів. Висока достовірність та інформативність даного типу джерел дозволяє використовувати їх при вирішенні цілого комплексу важливих питань, пов'язаних із соціально-економічними особливостями функціонування збройних сил Риму¹⁸. Особливу цінність являють матеріали

Weidmannos, 1916. – Vol. 3, Pt. 2. – CXCI, 601 – 954 p.; *Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio: ad illustrandam Romanae antiquitatis disciplinam accommodata ac magnarum collectionum supplementa complura emendationesque exhibens* / [Ed. Io. Casp. Orellius]. – Turici: Typis Orellii, Fuesslini et Sociorum, 1828. – Vol. I. – 570 p.; *Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio : ad illustrandam Romanae antiquitatis disciplinam accommodata ac magnarum collectionum supplementa complura emendationesque exhibens* / [Ed. Io. Casp. Orellius]. – Turici: Typis Orellii, Fuesslini et Sociorum, 1828. – Vol. II. – 567 p. Також див: Flower H. I. A Tale of Two Monuments: Domitian, Trajan, and Some Praetorians at Puteoli (AE 1973, 137) / H. I. Flower // *American Journal of Archaeology*. – 2001. – Vol. 105, N. 4. – P. 625 – 648; Sauer E. W. Inscriptions from Alchester: Vespasian's Base of the Second Augustan Legion / E. W. Sauer // *Britannia*. – 2005. – Vol. 36. – P. 101-133; Harrer G. A. Inscriptions of Legati in Syria / G. A. Harrer // *American Journal of Archaeology*. – 1932. – Vol. 36. – N. 3. – P. 287-289; Ramsay W. M. Studies in the Roman Province Galatia. Some Inscriptions of Colonia Caesarea Antiochea / W. M. Ramsay // *The Journal of Roman Studies*. – 1924. – Vol. 14. – P. 172 – 205.

¹⁷ Загальний огляд поповнення епіграфічного корпусу див: Reynolds J. Roman Inscriptions 1966-1970 / J. Reynolds // *The Journal of Roman Studies*. – 1971. – Vol. 61. – P. 136-152; Reynolds J. Roman Inscriptions 1971-5 / J. Reynolds // *The Journal of Roman Studies*. – 1976. – Vol. 66. – P. 174-199; Reynolds J. Roman Inscriptions 1976-80 / J. Reynolds, M. Beard, R. Duncan-Jones, C. Roueché // *The Journal of Roman Studies*. – 1981. – Vol. 71. – P. 121-143; Reynolds J., Beard M., Roueché C. Roman Inscriptions 1981-5 / J. Reynolds, M. Beard, C. Roueché // *The Journal of Roman Studies*. – 1986. – Vol. 76. – P. 124-146; Gordon R. Roman Inscriptions 1986 – 90 / R. Gordon, M. Beard, J. Reynolds, C. Roueché // *The Journal of Roman Studies*. – 1993. – Vol. 83. – P. 131-158; Gordon R. Roman Inscriptions 1991 – 95 / R. Gordon, J. Reynolds, M. Beard, C. Roueché // *The Journal of Roman Studies*. – 1997. – Vol. 87. – P. 203-240; Gordon R. Roman Inscriptions 1995 – 2000 / R. Gordon, J. Reynolds // *The Journal of Roman Studies*. – 2003. – Vol. 93. – P. 212 – 294; MacMullen R. The Epigraphic Habit in the Roman Empire / R. MacMullen // *The American Journal of Philology*. – 1982. – Vol. 103. – N. 3. – P. 233 – 246.

¹⁸ Окремі матеріали перекладені російською мовою див.: Штаерман Е. М. Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней

численних військових дипломів¹⁹, у яких міститься чимало інформації про ключові для нашого дослідження проблеми. Зокрема, ці документи дозволяють пролити світло на ряд дискусійних питань, пов'язаних із роллю армії в економічній системі держави, встановити соціальне походження солдат, розкрити особливості привілейованого статусу ветеранів.

Не менш важливими є також дані папірології, які хоча і не так широко представлені, як епіграфічні матеріали, все ж складають цінну частину джерельної бази²⁰. Знайдені папіруси дозволяють внести суттєві уточнення при вивченні організації фінансових взаємовідносин між армією та

Римской империи (Продолжение) / Елена Михайловна Штаерман // ВДИ. – 1955. – № 3. – С. 221 – 268; Штаерман Е. М. Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской империи (Продолжение) / Елена Михайловна Штаерман // ВДИ. – 1956. – № 1. – С. 194 – 268; Штаерман Е. М. Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской империи (Продолжение) / Елена Михайловна Штаерман // ВДИ. – 1956. – № 2. – С. 185 – 232.

¹⁹ Roxan M. Roman Military Diplomas IV. / M. Roxan, P. Holder. – London: Institute of Classical Studies, 2003. – 313 p. Див. також окремі матеріали представлені в роботах: Tully G. D. A Fragment of a Military Diploma for Pannonia Found in Northern England? / G. D. Tully // Britannia. – 2005. – Vol. 36. – P. 375 – 382; Smith A. H. A Military Diploma / A. H. Smith // The Journal of Roman Studies. – 1926. – Vol. 16. – P. 95-101; Roxan M. A Military Diploma of AD 85 for the Rome Cohorts / M. Roxan, W. Eck // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – 1993. – Bd. 96. – P. 67 – 74; Mellor R. A New Roman Military Diploma / R. Mellor // The J. Paul Getty Museum Journal. – 1978. – Vol. 6. – P. 173 – 184; Russell J. A Roman Military Diploma from Eastern Pamphylia / J. Russell // American Journal of Archaeology. – 1991. – Vol. 95. – N. 3. – P. 469-488; Roxan M. M. An Auxiliary/Fleet Diploma of Moesia Inferior: 127 August 20 / M. M. Roxan // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – 1997. – Bd. 118. – P. 287 – 299; Dušanić S. The Issue of Military Diplomata under Claudius and Nero / S. Dušanić // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – 1982. – Bd. 47. – P. 149 – 171; Mann J. C. Name Forms of Recipients of Diplomas / J. C. Mann // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – 2002. – Bd. 139. – P. 227-234; Paunov E. I. The Earliest Extant Diploma of Thrace, A.D. 114 (= RMD I 14) / E. I. Paunov, M. M. Roxan // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – 1997. – Bd. 119. – P. 269 – 279.

²⁰ Select papyri: In 5 vol. / With an English translation by A. S. Hunt, C. C. Edgar. – Cambridge: University Press, 1970 – 1977. – Vol. 1 – 5. – 424 p.

представниками держави на місцевому рівні, охарактеризувати особливості правового положення воїнів після звільнення зі служби.

За допомогою нумізматичних матеріалів ми маємо змогу глибше проаналізувати цілий комплекс проблем, пов'язаних з економічною природою армії в системі Римської держави²¹. Зокрема, дослідження монет, що перебували в обігу в різні хронологічні проміжки часу, металу, з якого вони були зроблені, та території їх поширення дозволяє краще зрозуміти особливості фінансової політики окремих римських імператорів.

Отже, дослідження трансформації моделі соціально-економічного устрою збройних сил Риму кінця II ст. до н. е. – 117 р. н. е. спирається на широку джерельну базу, що дозволяє вирішити всі поставлені завдання.

1.2. Історіографія дослідження

²¹ Seaby H. A. Roman silver coins / Herbert Allen Seaby. – [2nd ed.]. – London: Seaby Ltd., 1967. – Vol. I: The Republic to Augustus. – 166 p.; Seaby H. A. Roman silver coins / Herbert Allen Seaby. – [3rd ed.]. – London: Seaby, 1979. – Vol. II: Tiberius to Commodus. – 256 p.; Seaby H. A. Roman silver coins / Herbert Allen Seaby. – [2na ed.]. – London: Seaby, 1982. – Vol. III: Pertinax to Balbinus and Pupienus. – 163 p.; Coins of the Roman Empire in the British Museum / Harold Mattingly. – London: British Museum, 1923. – Vol. I. – CCXXXI. – 464 p.; Coins of the Roman Empire in the British Museum / Harold Mattingly. – London: British Museum, 1930. – Vol. II. – CV. – 485 p.; Coins of the Roman Empire in the British Museum / Harold Mattingly. – London: British Museum, 1936. – Vol. III. – CXCVI. – 640 p.; Coins of the Roman Empire in the British Museum / Harold Mattingly. – London: British Museum, 1968. – 858 p.; Sukiennik G. Catalogue of Ancient coins in the Ossolinski National Institute / Gabriela Sukiennik. – Wroclaw: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 1989. – 121 p.; Zwicker U. Katalog der Münzen in der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg / Ulrich Zwicker. – Erlangen: Universitätsbibliothek, 1999. – Band 8: Antike Münzen (Römische Republik und Augustus), Teil 6. – 233 s.; Zwicker U. Katalog der Münzen in der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg / Ulrich Zwicker. – Erlangen: Universitätsbibliothek, 2000. – Band. ' 9: Antike Münzen (Tiberius bis Traian), Teil 7. – VIII. – 177 s.; Sukiennik G. Catalogue of Ancient coins in the Ossolinski National Institute / Gabriela Sukiennik. – Wroclaw: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2003. – Part II : Coins of the Roman Empire. Augustus – Domitianus. – 96 p.

Одним з перших в світовій науці, хто торкнувся питань, пов'язаних з соціально-економічною організацією римської армії, був Т. Момзен. Його праці²², а також дослідження, проведені його учнями А. Домашевським²³ та Ю. А. Кулаковським²⁴, заклали важливу наукову базу та стимулювали поглиблення подальшого вивчення не тільки соціально-економічних аспектів функціонування римської військової машини, але і ряду інших важливих питань, пов'язаних з політичною роллю армії, її релігійним життям тощо.

На початку XX ст. з'являється велика праця ще одного представника німецької науки – Ганса Дельбрюка "Історія військового мистецтва в рамках політичної історії". Автор не обмежується тільки докладним і компетентним розглядом військової історії, але аналізує своєрідність військової організації різних держав Стародавнього світу. Заслужують на увагу висновки автора про специфіку римської військової машини, що акумулювала в собі всі передові здобутки того часу. Але в питаннях соціальної організації чимало тверджень цього дослідника не відповідають дійсності. Наприклад, автор заперечує існування цензових обмежень при комплектуванні армії²⁵.

²² Моммзен Т. История Рима. Т. II. От битвы при Пидне до смерти Суллы / Теодор Моммзен. – СПб.: Наука, 1994. – 336 с; Т. III. От смерти Суллы до битвы при Тапсе / Т. Моммзен. – М.: Госполитизда., 1941. – 559 с.

²³ Domaszewski, A. Die Fahnen im römischen Heere / A. von Domaszewski. – Wien, 1885. – 160 p. Domaszewski, A. Die Principia des römischen Lagers / A. von Domaszewski // Neue Heidelberg Jahrbücher für das Klassische Altertum. – 1899. – Bd. IX. – P. 161 – 176.

²⁴ Кулаковский Ю.А. Praemia militiae в связи с вопросом о наделе ветеранов землею / Ю.А. Кулаковский // ЖМНП. – 1880. – № 7. – С. 265 – 280; Кулаковский Ю.А. Надел ветеранов землей и военные поселения в Римской империи. Эпиграфическое исследование Юлиана Кулаковского // Киевские университетские известия. – 1881. – № 9. – 45 с.; Кулаковский, Ю.А. Армия в Римской империи / Ю.А. Кулаковский. – Киев, 1884. – 47 с.; Кулаковский Ю.А. Римское государство и его армия в их взаимоотношении и историческом развитии / Ю.А. Кулаковский // Военный сборник. – СПб., 1909. – № 8. – 41 с.; Кулаковский Ю.А. Римское государство и его армия в их взаимоотношении и историческом развитии. Публичная лекция / Ю.А. Кулаковский. – Киев, 1909. – 25 с.

²⁵ Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории / Г. Дельбрюк. – Т. I. – СПб.: Наука, 1994. – 312 с.

Значну увагу питанням соціально-політичної ролі армії в житті римського суспільства й держави приділив М. І. Ростовцев у своїй класичній праці "The Social and Economic History of the Roman Empire"²⁶. Російський історик один із перших системно розглянув проблему соціального складу армії, від якої, на його думку, в якості похідної розвивалися всі інші структурні перетворення²⁷.

Ключовими для розуміння цілого комплексу питань, пов'язаних із римською військовою організацією, є фундаментальні праці істориків античної науки XIX – першої половини XX ст., що заклали підвалини для подальших досліджень римських військових інститутів. Особливо слід відзначити роботи Е. Гіббона²⁸, Р. Віппера²⁹, Г. Ферреро³⁰, Р. Сайма³¹.

Важливе значення мають також праці другої половини XX ст., які безпосередньо не присвячені римській військовій організації, але відповідно до своєї проблематики висвітлюють окремі аспекти соціально-економічного функціонування армії. Це роботи О. В. Кудрявцева³², К. Кріста³³, Г. С.

²⁶ Rostovtzeff M. The Social and Economic History of the Roman Empire / M. Rostovtzeff. – Oxf.: Oxf. Press, 1926. – 309 p. Див. російською мовою: Ростовцев, М.И. Общество и хозяйство в Римской империи. В 2-х тт. / М.И. Ростовцев / Пер. с нем. И.П. Стребловой. Т. I. – СПб.: Наука, 2000. – 400 с; Т. II / Пер. с нем. И.С. Алексеевой и Г.В. Снежинской. – СПб.: Наука, 2001. – 412 с.

²⁷ Ростовцев, М.И. Рождение Римской империи. Общий очерк / М.И. Ростовцев. – Пг.: Изд-во «Огни», 1918. – 146 с.

²⁸ Гиббон Э. Истории упадка и разрушения Римской империи / Эдуард Гиббон. – [пер. с англ.]. – СПб: Наука, 1997. – Т. I. – 428 с.

²⁹ Виппер Р. Очерки по истории Римской империи / Роберт Виппер. – Ростов н/Д: Феникс, 1995. – Т. 2. – 480 с.

³⁰ Ферреро Г. Величие и падение Рима. Т. 5. Август и великая империя / Г. Ферреро / Пер. с итал. А. Захарова. – М., 1923. – 240 с.

³¹ Syme, R The Roman Revolution / R Syme. – Oxford: Clarendon Press, 1939. – 675 p.

³² Кудрявцев, О.В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории / О.В. Кудрявцев. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 411 с.

Кнабе³⁴. А також В. І. Кузіщина, М. О. Машкіна, Т. П. Євсеєнко які ми розглянемо нижче.

Незамінною для розуміння економічних процесів II – I ст. до н. е. є робота проведена В. І. Кузішиным³⁵. Висновки зроблені автором переконливо доводять, що загарбницька політика Риму, цього періоду, сприяла захопленню колосальних багатств та значному збільшенню кількості рабів – дешевої робочої сили, експлуатація яких використовувалася нобілітетом для посилення економічного тиску на дрібних виробників, виснажуючи селянські господарства. Втрачаючи землю, а разом із нею й інше своє нерухоме майно, римські громадяни-власники перетворювались на пролетаріїв і втрачали право служити в армії.

Радянський історик М. О. Машкіна³⁶ подає глибокий аналіз процесу перетворень, що проходили в Римській державі після встановлення влади Октавіана Августа. В одному з підрозділів своєї роботи, який має назву «Римська армія в часи Августа» автор подає опис новостворених військових частин: преторіанських когорт та *cohortes urbanae* та висвітлює структуру командного складу армії. Найбільше уваги за логікою своєї теми М. О. Машкіна приділяє політичній ролі армії, яка на його думку повністю

³³ Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина: В 2-х тт. / К. Крист. – Ростов-на-Дону, 1997. – Том I. – 576 с; Том II. – 512 с.

³⁴ Кнабе Г.С. Римское общество в эпоху ранней империи / Г.С. Кнабе // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова и др. – Изд. 2-е, испр. – М.: Восточная ред. изд-ва «Наука», 1983. – Кн. 3. – С. 73 – 101; Кнабе Г.С. Римский миф и римская история / Г.С. Кнабе // Жизнь мифа в античности: Материалы научной конференции «Випперовские чтения. – 1985». – Вып. XVIII. – М., 1988. – С. 241 – 252.

³⁵ Кузищин В.И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до н. э. – I в. н. э.) / В.И. Кузищин. – М: Изд-во МГУ, 1976. – 267 с.

³⁶ Машкин Н. А. Принципат Августа: происхождение и социальная сущность / Николай Александрович Машкин. – М.; Л.: АН СССР, 1949. – 688 с.

контролювалась принципом, але все ж не втратила свого корпоративного духу, що виявили наступні періоди Римської історії³⁷.

Корисними для дослідження теми Трансформації моделі соціально-економічного устрою збройних сил Риму (кінець II ст. до н.е. – 117 р. н.е.) є численні наукові здобутки Т. П. Євсеєнко³⁸. Вивчаючи політичну роль армії в період Раннього принципату автор не оминає і соціальної проблематики. Заслуговує на увагу висновок про перетворення військових на головний елемент соціальної опори нового режиму.

Значний внесок у розробку питань безпосередньо пов'язаних з соціально-економічним функціонуванням римської армії, а також в цілому у розвиток античної історії належить радянській, а також сучасній вітчизняній та російській історіографії.

Важливою для розуміння соціально-економічних перетворень в організаційній системі римської армії в I ст. до н.е. є розгорнута стаття С. Л. Утченко «Римська армія в I ст. до н.е.»³⁹. В ній автор характеризує чинники, що стали рушійною силою процесу професіоналізації римського війська в

³⁷ З його робіт див. також: Машкин Н.А. История древнего Рима / Н.А. Машкин. – М.: ОГИЗ, 1948. – 679 с.

³⁸ Евсеенко Т.П. Военная реформа Октавиана Августа: (политико-правовой аспект) / Т.П. Евсеенко / Свердлов. юрид. ин-т им. – Свердловск, 1986. – Деп. в ИНИОН АН СССР, № 25704. – 33 с.; Евсеенко Т.П. Военная реформа Октавиана Августа: (Социально-политический аспект) / Т.П. Евсеенко. – Свердловск: Свердлов. юрид. ин-т им, 1986. – Деп. в ИНИОН АН СССР, № 25705. – 31 с.; Евсеенко Т.П. Об эффективности военной реформы Октавиана Августа / Т.П. Евсеенко // Политические организации и правовые системы за рубежом: история и современность. – Свердловск, 1987. – С. 48 – 54; Евсеенко Т.П. Армия в древнеримской политической системе эпохи становления принципата: Автореф. дис. ...канд. юрид наук / Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко / Т.П. Евсеенко. – Свердловск, 1988. – 20 с.; Евсеенко Т.П. Армия и общество в Римской империи эпохи раннего принципата / Т.П. Евсеенко // Вестник Удмуртского ун-та. – 1992. – № 5. – С. 17 – 26.; Евсеенко Т.П. Военный фактор в государственном строительстве Римской империи эпохи раннего принципата / Т.П. Евсеенко / Удмуртский гос. ун-т. – Ижевск: Детектив-информ, 2001. – 132 с.

³⁹ Утченко С.Л. Римская армия в I в. до н. э. / С.Л. Утченко // ВДИ. – 1962. – № 4. – С. 30 – 47.

зазначений хронологічний період. Аналізуються соціальні перетворення організації армії після реформи Гая Марія та Союзницької війни, збільшення політичної ролі військових в державі, розвиток ветеранського землеволодіння. Найбільш цінними для нас є висновки автора стосовно занепаду античної форми власності на землю у зв'язку з появою масового нагородження солдат землею після звільнення з армії. Саме після того, як ветерани починають отримувати землі не з *ager publicus*, а за рахунок відібраних чи куплених ділянок у інших власників розпочинається нова епоха аграрного законодавства. Підкреслено, що до реформи Марія в армію призивали лише повноправних громадян-власників, тобто тих, що вже володіли землею, після ж сама служба не тільки не вимагала такого порядку, але й сама ставала джерелом отримання земельної власності: «Так і саму землю солдат отримує тепер лише завдяки своїй професії, тобто ряд чи послідовність тепер такі: спочатку потрібно стати солдатом і лише потім та внаслідок цього – власником. Володіння земельною власністю ще забезпечує певні права та привілеї, але перший і основний привілей – сам факт перетворення у власника – стає похідною від солдатської професії». Найціннішим для нашого дослідження є зроблений С. Л. Утченко висновок стосовно руйнації традиційної римської тріади громадянин-власник-воїн, в основу якої автор ставить реформи армії кінця II ст. до н.е. та невпинний процес професіоналізації збройних сил Риму. Але розглядаючи питання змін, що відбулися в римському аграрному законодавстві, а саме появу масового ветеранського землеволодіння даний автор зовсім не враховує ряд важливих обставин. Зокрема, недостатньо уваги приділено такому аспекту як наділення відставних воїнів земельною власністю як винагороди за службу з метою використання їх як соціальної опори влади у процесі становлення військової диктатури у Римі. Важливі питання функціонування римської армії в період кризи республіки досліджено С. Л. Утченко в інших його працях⁴⁰.

⁴⁰ Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики / С.Л. Утченко. – М.: Наука, 1965. – 242 с.; Утченко С.Л. Две шкалы римской системы ценностей /

Питання комплектування римської армії та її соціального складу в період правління Юліїв-Клавдіїв розглянуті в роботах Л. В. Болтинської⁴¹. На базі епіграфічних матеріалів, а саме за допомогою військових дипломів авторка намагається реконструювати етнічне та соціальне походження солдат, що проходили службу у різних військових формуваннях від допоміжних частин піхоти та кінноти до легіонів. Аналізуючи імена та інші прямі відомості, що вказані в дипломах стосовно місця походження ветеранів, Л. В. Болтинська приходить до висновку, що основну масу воїнів, які служили в легіонах складали римські громадяни італійського походження, а в допоміжних когортах та у флоті – переважно жителі провінцій (перегрини). Також дослідниця подає коротку характеристику масиву інформації, що міститься у військових дипломах, висвітлює спільні для всіх такого роду документів особливості укладання. При розгляді «шляхів зміцнення римської армії при Юліях-Клавдіях» авторка зачіпає ряд важливих питань, зокрема, матеріального забезпечення (фінансового та земельного) збройних сил Риму, політики імператорів щодо затримання на службі досвідчених воїнів (ветеранів), підтримання військової дисципліни. Але все ж в своїх роботах Л. В. Болтинська скоріше намічає ряд важливих проблем, що потребують вивчення, ніж вирішує їх.

С.Л. Утченко // ВДИ. – 1972. – № 4. – С. 19 – 33; Утченко С.Л. Еще раз о римской системе ценностей / С.Л. Утченко // ВДИ. – 1973. – № 4. – С. 30 – 47; Утченко С.Л. Политические учения древнего Рима (III-I вв. до н. э.) / С.Л. Утченко. – М.: Наука, 1977. – 256 с.

⁴¹ Болтинская Л.В. Выступление паннонских и германских легионов в период правления Тиберия / Л.В. Болтинская // Из истории древнего мира и Средних веков. – Красноярск, 1967. – С. 31 – 43; Болтинская Л.В. К вопросу о путях укрепления римской армии при Юлиях-Клавдиях / Л.В. Болтинская // Вопросы всеобщей истории. – Вып. 3. – Красноярск, 1973. – С. 3 – 17; Болтинская Л.В. К вопросу о принципах комплектования римской армии при Юлиях-Клавдиях (по военным дипломам) / Л.В. Болтинская // Вопросы всеобщей истории. – Вып. 3. – Красноярск, 1973. – С. 18 – 22; Болтинская Л.В. Положение солдат римских легионов в период правления династии Юлиев-Клавдиев / Л.В. Болтинская // Вопросы всеобщей истории. – Вып. 4. – Красноярск, 1973. – С. 3 – 26.

Деякі питання пов'язані з соціально-політичною роллю преторіанської гвардії в системі Римської держави розглянуті В. В. Семеновим. Але його стаття дає лише поверховий огляд цих складних процесів⁴². Найбільш змістовними з даної проблематики залишаються праці Ю. А. Ушакова⁴³. Відмітимо, що, хоча головну свою увагу автор приділяє політичній ролі цих військових формувань, все ж в контексті не оминає ряд вузлових для нашого дослідження соціально-економічних питань. Особливо цінним постає аналіз подій громадянської війни 68 – 69 рр. н.е., що дозволяє внести важливі уточнення щодо функціонування систем матеріального забезпечення армії та ролі в ній імператорів, адже задоволення всіх соціальних та економічних потреб воїнів було у прямій залежності від їх впливу на політичну ситуацію в державі.

Особливості приватного життя солдат та ветеранів римської армії, що проходили службу в Рейнської області, змістовно розглянуті у роботах А. А. Шабліна⁴⁴. Автор приділяє увагу таким важливим питанням як соціальне походження військовослужбовців, їх роль у матеріальному виробництві на місцевому рівні. Також дослідник торкається питань правового становища солдат та ветеранів. Використовуючи, як джерело, головним чином,

⁴² Семенов В.В. Преторианские когорты: модель и практика / В.В. Семенов // «Para bellum!». – 2000. – № 12. – С. 103 – 119.

⁴³ Ушаков Ю.А. Роль преторианской гвардии во внутриполитической жизни Римской империи при первых императорах / Ю.А. Ушаков // Античная гражданская община. – М., 1984. – С. 115 – 131; Ушаков Ю.А. Преторианская гвардия в период гражданской войны 68 – 69 гг. н. э. / Ю.А. Ушаков // Античная гражданская община. – М., 1986. – С. 80 – 91; Ушаков Ю.А. Преторианская гвардия в политической жизни Римской империи в I в. н. э.: Автореф. дисс.... к. и. н.: 07.00.03 / Ю.А. Ушаков. – М, 1992. – 23 с.

⁴⁴ Шаблин А.А. Повседневная жизнь римских военных в Рейнской области I в. н. э. / А.А.Шаблин // Некоторые проблемы отечественной и зарубежной истории. – М., 1995. – С. 47 – 58; Шаблин А.А. Отражение самооценки солдат римской армии в скульптурных надгробиях Рейнской области I в. н. э. / А.А.Шаблин // Некоторые проблемы отечественной и зарубежной истории. – Вып. 3. – М., 1997. – С. 37 – 48; Шаблин А.А. Частная жизнь и самооценка солдат и ветеранов римской армии I в. н. э. (Рейнская область): Автореф. дисс. ... к. и. н. / А.А.Шаблин. – М., 1997. – 17 с.

скульптурні надгробки, автор співставляє ці матеріали з іншими даними та робить спробу вирішити питання локальної інтеграції солдат римської армії після завершення служби.

Чимало структурних проблем, пов'язаних з економічною складовою функціонування римської армії, розглянуто О. М. Штаерман⁴⁵ та І. С. Свенцицькою⁴⁶. Остання, зокрема, висвітлює участь військових у локальній економіці на прикладі Західної частини і Малої Азії. Говорячи про східні провінції Римської імперії в хронологічний період, що є важливим для нашого дослідження, не можна не згадати і роботу А. Рановича⁴⁷, де містяться корисні висновки стосовно участі солдат та ветеранів в соціально-економічному житті даного регіону.

Радянський історик О. Б. Єгоров⁴⁸, аналізуючи процеси, що обумовили кризу республіканської форми політичної організації та формування системи принципату, не оминає і ролі армії в цих процесах. Автор приходить до висновку, що оновлення соціального складу римського війська, а також невинно зростаюча, після реформи Гая Марія, роль матеріального фактору в процесі професіоналізації збройних сил Риму, відіграли одну з ключових ролей в трансформації Республіки в Імперію. О. Б. Єгоров підкреслює, що саме в армії римські диктатори вбачали головну соціальну опору, відповідно до чого було запроваджено комплекс заходів щодо збільшення фінансування війська, закріплення за ним функції соціальної мобільності суспільства.

Важливими для розуміння витоків та основ формування системи функціонування збройних сил Риму є дослідження проведені В. Н.

⁴⁵ Штаерман Е.М. Древний Рим. Проблемы экономического развития / Елена Михайловна Штаерман. – М.: Наука, 1978. – 222 с.

⁴⁶ Свенцицкая И.С. Некоторые черты экономического развития Западной Малой Азии в системе Римской империи / Ирина Сергеевна Свенцицкая // ВДИ. – 1956. – № 2. – С. 18 – 27.

⁴⁷ Ранович А. Восточные провинции Римской империи в I – III вв. / Абрам Ранович. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 262 с.

⁴⁸ Егоров А.Б. Рим на грани эпох: Проблема рождения и формирования принципата / Алексей Борисович Егоров. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1985. – 225 с.

Токмаковим⁴⁹. Аналіз військової організації Риму Ранньої республіки дає можливість зрозуміти в яких напрямках відбувався процес еволюції армії у встановлений в даній дисертації хронологічний період. Спочатку відносно II ст. до н.е. до реформи Марія, далі процес перетворень в I ст. до н.е. і нарешті в період Ранньої імперії.

Дослідження ряду аспектів функціонування римської армії з точки зору аналізу нумізматичних матеріалів представлено в роботах М. Г. Абрамзона⁵⁰. Наукові здобутки цього вченого є незамінними при вирішенні числень дискусійних питань, що стосуються економічних взаємовідносин імператора з солдатами.

Розвиток інституту армії за правління імператора Тіберія досліджено К. В. Вержбицьким⁵¹. Даний автор в своїй статі хоча і зачіпає ряд важливих проблем, але не розкриває їх повного змісту, до того ж деякі твердження

⁴⁹ Токмаков В.Н. Военная присяга и «священные законы» в военной организации раннеримской Республики / В.Н. Токмаков // Религия и община в древнем Риме / Под ред. Л.Л. Кофанова и Н.А. Чаплыгиной. – 1994. – С 125-147; Токмаков В.Н. Сакральные аспекты воинской дисциплины в Риме Ранней Республики / В.Н. Токмаков // ВДИ. – 1997. – № 2. – С. 43 – 59; Токмаков В.Н. Сакрально-правовые аспекты ритуалов жреческой коллегии салиев в архаическом Риме / В.Н. Токмаков // *Ius antiquum*. Древнее право. – 1997. – № 1 (2). – С. 9 – 17; Токмаков В.Н. Военная организация Рима Ранней республики (VI-IV вв. до н. э.) / В.Н. Токмаков. – М.: Изд-во ИВИ РАН, 1998. – 300 с.; Токмаков В.Н. Жреческая коллегия салиев и ритуалы подготовки к войне в архаическом Риме в российской историографии / В.Н. Токмаков // *Ius antiquum*. Древнее право. – 1999. – № 2 (5). – С. 124 – 138; Токмаков В.Н. Право и воинская дисциплина в республиканском Риме / В.Н. Токмаков // *Ius antiquum*. Древнее право. – 2000. – № 1(6). – С. 136-145; Токмаков В.Н. Воспитание воина и гражданина в Раннем Риме / В.Н. Токмаков // *Антиковедение в системе современного образования. Материалы конференции*. – М., 2003. – С. 93 – 96.

⁵⁰ Абрамзон М.Г. Римская армия и ее лидер по данным нумизматики / М.Г. Абрамзон. – Челябинск: ЧТУ, 1994. – 269 с.; Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи / М.Г. Абрамзон. – М., 1995. – 635 с.; Абрамзон М.Г. Император и армия в римской монетной типологии / М.Г. Абрамзон // ВДИ. – 1996. – № 3. – С. 122 – 137.

⁵¹ Вержбицкий К.В. Принципат и римская армия в правление императора Тиберия (14-37 гг. н. э.) / К.В. Вержбицкий // «*Para bellum!*». Война и военное дело в античности. Специальный научный выпуск. – 2000. – С. 49-56.

висловлені К. В. Вержбицьким потребує уточнень. Також цей період вивчав П. А. Князев⁵². Останній, зокрема відмічає, що для досягнення утвердження своєї влади Тіберій використовував вже намічені Августом інструменти підтримання лояльності армії застосовуючи в першу чергу матеріальні засоби. Але, на нашу думку, автор не в достатній мірі враховує роль «нової» професійної армії в процесі розвитку раннього Принципату.

Формування солдатського професіоналізму в період військово-політичної діяльності Луція Корнелія Сулли розглянуто А. В. Єрьомінін⁵³. Мітрідатова, а також громадянська війна сприяли, на думку автора, остаточному оформленню «нової» системи цінностей у воїнів. Відбувається закріплення нових методів комплектування армії, які відкрила реформа Марія. Мова йде про залучення добровольців, яких вербували спеціальні агенти Сулли, розіслані по всіх кутках Італії. Гроші та обіцянки були стандартними засобами заохочення новобранців. Другою складовою поповнення військ Сулли стала агітація та пряма перевербовка легіонерів з демократичного табору. Спеціально підготовлені солдати проникали до військ маріанців та переманювали на свій бік цілі армії супротивника. Зроблено висновок, що в силу своєї соціальної природи серед солдати все більшого значення набуває вплив матеріального фактору, який починає суттєво впливати на лояльність війська по відношенню до вищого командування.

Соціально-політична організація римської армії досить змістовно розглянута в роботах А. В. Ігнатенко⁵⁴. На особливу увагу заслуговує праця,

⁵² Князев П.А. К вопросу о некоторых аспектах оформления военной власти императора Тиберия / П.А. Князев // История и историография зарубежного мира в лицах. – Вып. 2. – Самара, 1997. – С 26-36.

⁵³ Еремін А.В. Сулланские легионы: к вопросу о становлении римской наемной профессиональной армии / А.В. Еремін // Античное общество IV: власть и общество в античности. Материалы конференции антиковедов. – СПб., 2001. – С. 108 – 111.

⁵⁴ Ігнатенко А.В. Древний Рим: От военной демократии к военной диктатуре / А.В. Ігнатенко. – Свердловск: Средне-Уральское кн. изд-во, 1988. – 224 с.

що має назву «Армія в державному механізмі рабовласницького Риму в епоху Республіки»⁵⁵, в якій аналізується розвиток інституту армії від Ранньої республіки до періоду II тріумвірату. Різнобічно досліджено процес професіоналізації армії, висвітлено оновлення її соціального складу та політичну ролі в державі. Але слід відзначити, що, оскільки робота А. В. Ігнатенко має історико-правовий характер, при розгляді ряду питань авторка, як справедливо відмічає О. В. Махлаюк⁵⁶, не достатньо враховує конкретний соціально-історичний контекст. До того ж розглянуті нею проблеми, що стосуються змін в соціальній структурі армії після реформи Гая Марія, потребують уточнення і доповнення у зв'язку з появою нових епіграфічних та папірологічних даних.

Не менш цінною з точки зору вивчення соціальних перетворень в системі організації римської армії періоду Республіки є робота, проведена М. Тянавою⁵⁷. Формування професійної основи збройних сил Риму, на думку автора, бере свій початок ще задовго до реформи Гая Марія. Підкреслено, що потреба у постійно діючій армії відчувалася ще на початку II ст. до н.е., а

Ігнатенко А.В. К вопросу о кризисе староримской военной системы / А. В. Игнатенко // Сб. учен. тр. Свердлов. гос. юрид. ин-та. – 1974. – Вып. 34. – С. 174 – 180.

⁵⁵ Ігнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики. Историко-правовое исследование / А.В. Игнатенко. – Свердловск: Средне-Уральское кн. изд-во, 1976. – 214 с.

⁵⁶ Махлаюк А.В. Солдаты Римской империи. Традиции военной службы и воинская ментальность / А.В. Махлаюк. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2006. – С. 106.

⁵⁷ Тянава М. О наборе солдат в Римской республике (II в. до н. э.) / М. Тянава // Труды кафедры всеобщей истории Тартуск. ун-та. – 1970. – № 1. – С. 76 – 92; Тянава М. К вопросу о возникновении постоянной армии в Римской республике / М. Тянава // Труды кафедры всеобщей истории Тартуск. ун-та. – 1970. – № 1. – С. 50 – 75; Тянава М. Военная организация Римской республики (до реформы Марция): Автореф. дис ... канд. ист. наук / М. Тянава. – Тарту, 1974. – 22 с.; Тянава М. О возникновении солдатского профессионализма в Риме / М. Тянава // Учен. зап. Тартуск. гос. ун-та. – 1977. – Вып. 416, № 2. – С. 43 – 56; Тянава М. К вопросу об изменении социального состава римской армии (II в. до н. э.) / М. Тянава // Учен. зап. Тартуск. гос. ун-та. – 1977. – Вып. 416, № 2. – С. 58-73.

занепад старої «класової» військової організації був обумовлений перетворенням Риму з маленького полісу у велику імперію. Але розкриваючи проблему соціальних змін, що були притаманні римському війську в II ст. до н.е., М Тянава, на нашу думку, у не достатній мірі звертає увагу на ряд важливих економічних аспектів, що лягли в основу формування нової професійної армії.

Збройні сили Риму в «останній період» кризи Республіки та в часи становлення системи принципату змістовно досліджено в численних працях В. Н. Парфенова. І хоча головну увагу автор приділяє політичним аспектам функціонування армії, соціальний напрямок, що складає цінність для нашої теми, також представлений досить широко. Аналізується процес професіоналізації збройних сил в період Юлія Цезаря та представників II тріумвірату⁵⁸. Змістовно розглянуто військові реформи, проведені Октавіаном Августом, висвітлено роль армії в процесі трансформації Республіки в Імперію⁵⁹.

⁵⁸ Парфенов, В.Н. Профессионализация римской армии и галльские войны Цезаря / В.Н. Парфенов // АМА. – 1974. – Вып. 2. – С 72-89; Парфенов, В.Н. Последняя армия Римской республики / В.Н. Парфенов // ВДИ. – 1983. – № 3. – С. 53-65; Парфенов, В.Н. Римский «генералитет» времени второго триумvirата и принципата Августа (некоторые наблюдения) / В.Н. Парфенов // Античный мир и мы: материалы и тезисы конференции 6-7 апреля 1995 г. – Вып. 2. – Саратов, 1996. - С. 41-47.

⁵⁹ Парфенов, В.Н. Социально-политическая роль римской армии (44-31 гг. до н. э.): Автореф. дис ...канд. ист. наук / В.Н. Парфенов. – М., 1983. – 23 с.; Парфенов, В.Н. Ранний принципат: военно-политический аспект: Автореф. дис. ... докт. ист. наук: 07.00.03 / В.Н. Парфенов. – Саратов, 1995. – 34 с.; Парфенов, В.Н. Принципат Августа: армия и внешняя политика / В.Н. Парфенов; Сараг. ГУ. - Саратов, 1994. – Деп. в ИНИОН РАН № 48859 от 24.01.94. – 140 с.; Парфенов, В.Н. К оценке военных реформ Августа / В.Н. Парфенов // АМА. - Вып. 7. – 1990. - С. 65-76; Парфенов, В.Н. Римская армия и рождение империи: историография проблемы и перспективы исследования / В.Н. Парфенов // Историографический сборник. Вып. 15. – Саратов, 1991. – С. 81-94; Парфенов, В.Н. «Квинтилий Вар, верни легионы!» (финал одной военной карьеры) / В.Н. Парфенов // Военно-исторические исследования в Поволжье: Сб. науч. тр. Вып. 1. – Саратов, 1997. - С. 5-13; Парфенов, В.Н. Тиберий, Германик и Германия / В.Н. Парфенов // Военно-исторические

Корисними для дослідження трансформації моделі соціально-економічного устрою збройних сил Риму в період з кінця II ст. до н. е. до 117 р. н. е. є також ряд наукових здобутків сучасних вітчизняних вчених. Так, змістовна робота А. Г. Бандровського⁶⁰ торкається проблем економічного функціонування римської армії в окремих прикордонних провінціях. Ґрунтовне дослідження І. П. Сергєєва⁶¹ хоча і присвячене III ст. н.е. містить корисні вказівки методологічного характеру. До питання соціальної характеристики збройних сил Риму в період Ранньої імперії звертається О. М. Петrenchко⁶².

Зважаючи на досить велику кількість зарубіжних публікацій, які безпосередньо присвячені окремим аспектам встановленої теми, із метою їх систематизації, можна умовно поділити праці за проблемно-тематичним принципом на три групи: соціальний напрямок дослідження, питання економічної організації, проблеми ветеранського землеволодіння та місця ветеранів у соціальній структурі Римської держави.

Першу групу складають роботи, які присвячені соціальному напрямку перетворень після реформ кінця II ст. до н.е. Звернімо нашу увагу на ґрунтовну працю Р. Сміта⁶³. Даний автор висвітлює такі малодосліджені в історіографії питання, як роль Союзницької війни в процесі становлення

исследования в Поволжье: Сб. науч. тр. Вып. 2. – 1997. – С. 10-24; Парфенов, В.Н. Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика / В.Н. Парфенов. – СПб.: Алетейя, 2001. – 278 с.

⁶⁰ Бандровский А. Г. Взаимоотношения Римской империи с племенами Карпатского региона в I – III вв. н.э.: автореф. дис.. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 / Бандровский А.Г. – М.: Моск. гос. ун-т, 1988. – 14 с.

⁶¹ Сергєєв І. П. Соціально-політичний розвиток Римської імперії в III столітті н.е.: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 / Іван Павлович Сергєєв. – Харків: Харк. Нац.. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 36 с.

⁶² Петrenchко О. М. Армія та римське суспільство у добу принципату / Олег Петrenchко // *Carpatica – Карпатика*. – Ужгород: видавництво УжНУ «Говерла», 2008. – Вип. 37. – С. 46 – 59.

⁶³ Smith R.E. Service in the post-Marian Roman army / Richard Edwin Smith. – Manchester: Publ. Fac. of Arts of the Univ. of Manchester, 1958. – 159 p.

нової соціальної бази римських легіонів. Розрахунки, проведені римським істориком, щодо кількості військових контингентів, що постачалися латинами в якості допоміжних загонів, переконливо свідчать, що після здобуття союзниками права римського громадянства, легіони комплектувалися на $\frac{1}{2}$ або навіть на $\frac{3}{4}$ з цих «нових» соціальних елементів. На думку Р. Сміта, результати Союзницької війни мали не менш важливе значення для розвитку збройних сил Риму ніж допуск до служби неімущих громадян в ході реформи Марія. У висновках свого дослідження автор відмічає, що нова система комплектування шляхом вербовки добровольців, переважно неімущих верств населення, в значній мірі сприяла вирішенню проблеми забезпечення людських ресурсів для армії, яка була притаманна II ст. до н.е., але вже невдовзі розгортання міжусобної боротьби призвело до ще більшого розширення соціальної бази римського війська. Але все ж головну свою увагу автор зосереджує на дослідженні оновленої політичної ролі армії, яка набуває якісно нових форм в період кризи Республіки.

Не менш важливою є робота, проведена Дж. Форні⁶⁴. Використовуючи наявні на той час епіграфічні дані, автор робить спробу прослідкувати зміни, що відбулися в соціальному та етнічному складі легіонів в перші три століття Імперії. Підкреслюється, що, принаймні, до імператора Адріана основу легіонів складали особи, які володіли правом римського громадянства. Але досліджуючи це питання, Дж. Форні, на нашу думку, не в достатній мірі враховує традиції пізнього періоду Республіки, які наклали свій відбиток на подальші соціальні процеси в системі організації римської армії.

З використанням інших підходів написана фундаментальна праця П. Бранта⁶⁵, яка стала об'єктом численних посилань вчених радянської школи. Британський історик зачіпає ключову для нашої теми проблему нестачі людських ресурсів при комплектуванні римської армії в II ст. до н.е.

⁶⁴ Forni G. Estrazione etnica e sociale dei soldati delle legioni nei primi tre secoli dell' imperio / Giovanni Forni // ANRW. – Bd. ELI. – 1974. – P. 339–391.

⁶⁵ Brunt P. A. Italian manpower, 225 B. C. – A. D. 14 / Peter Astbury Brunt. – Oxford: Clarendon Press, 1987. – XXI, 762 p.

Проведений аналіз дозволяє автору зробити кількісні підрахунки стосовно особової частки, яка потребувала постійного заміщення при реалізації на практиці Сервіанської моделі військової організації. Не менш цінними є дані стосовно участі союзників в ході формування та поповнення діючої римської армії. Висновки, зроблені автором, переконливо свідчать, що частка людей, які володіли необхідним цензом для служби в армії протягом II ст. до н.е. невпинно зменшувалася, а союзники, що постачали військові контингенти після виснажливої війни з Ганнібалом на території Італії, були вже не в змозі «перекрити» всезростаючу потребу в живій силі. Майже безперервні війни, що їх вела Римська республіка потребували значно більше нових солдат ніж було в наявності. У зв'язку відмічено, що проблема комплектування армії стає однією з найболючіших для Римської держави особливо в другій половині II ст. до н.е.

Не можна залишити без уваги і роботу Дж. Паттерсона⁶⁶. Соціальні зміни, що проходили в римському війську та в державі в цілому характеризуються автором з точки зору пролетаризації легіонів. Появу нової соціальної основи збройних сил Дж. Паттерсон не пов'язує лише з реформами, проведеними Гаєм Марієм, та робить висновок, що цей процес бере свій початок ще в першій половині II ст. до н.е. і триває переважно до закріплення одноосібної влади Октавіана Августа. Також, автор підкреслює, що розпочата після реформи Гая Марія професіоналізація збройних сил, реформувала застарілу класову систему організації війська. Впроваджена римським царем Сервієм Туллієм, вона проіснувала більше чотирьох століть, але нові соціально-політичні реалії Пізньої республіки продемонстрували її застарілість та невідповідність новим умовам часу.

⁶⁶ Patterson J. Military organization and social change in the later Roman Republic / Jeremy Patterson // War and society in the Roman world. – L.; N. Y.: Routledge, 1993. – P. 92–112.

Проблема оновлення соціального складу римської армії в I ст. до н.е. знайшла своє відображення і в роботі Р. Дейвіса⁶⁷. Не дивлячись на те, що ця праця присвячена, головним чином, організаційним і тактичним аспектам функціонування римського війська, все ж в ній містяться корисні зауваження, що до реалізації на практиці нової моделі комплектування армії при використанні системи призову у поєднанні з вербуванням добровольців.

Вивченню соціальних змін в системі організації римської армії присвячені роботи Е. Габби⁶⁸. Автор зосереджує особливу увагу на процес включення представників союзницьких общин до римських легіонів. Відмічено, що до Союзницької війни, громадяни латинського права служили у римській армії як допоміжні частин, тобто не входили до легіонів, а складали окремі військові формування. Обмеженість їх політичних прав, зокрема той факт, що вони зберігали відносну державну самостійність, але не мали прав римського громадянства, передбачало їх фактичне підпорядкування Риму. Головним обов'язком таких общин було постачання військових контингентів які діяли разом з легіонами. Кількісний склад італіків визначається автором, як співвідношення 1:1, а іноді і 1:2 чисельної переваги союзницьких общин. Зроблено висновок, що після отримання італіками громадянських прав всі вони поступово формують нову соціальною базою для поповнення легіонів. Відповідно до цього очевидним стає те, що після закінчення Союзницької війни відбувається друге після реформи Марія суттєве оновлення соціального складу збройних сил Риму, де щонайменше половину, особового складу починають формувати представники колишніх союзницьких общин латинського права.

⁶⁷ Davies R. W. Service in the Roman Army / R. W. Davies, D. Breeze, V. A. Maxfield. – Edinburgh, 1989. – 402 p.

⁶⁸ Gabba E. Ricerche sull' esercito professionale romano da Mario a Augusto / Emilio Gabba // *Athenaeum*. – 1951. – T. XXIX. – P. 171–272. Gabba E. Le origini dell' esercito professionale in Roma: i proletari e la riforma di Mario / Emilio Gabba // *Athenaeum*. – 1949. – T. XXVII. – P. 173–209. Gabba E. Esercito e società nella tarda Repubblica romana / Emilio Gabba. – Firenze, 1973. – 623 p.

Деякі корисні висновки містяться і в праці Л. Кеппі⁶⁹. Зокрема, автор особливо наголошує на тому, що важливим елементом реформи Гая Марія стало скасування традиційного поділу солдат на три категорії: гастатів, принципів та триаріїв, а отже три типи важкої піхоти були замінені єдиним, стандартним типом легіонера. Саме у зв'язку з цим відбувається уніфікація озброєння легіонерів, запроваджуються нова тактична одиниця – когорта.

Другу групу складають роботи які пов'язані з економічною складовою функціонування збройних сил Риму. В першу чергу відмітимо дослідження проведені Р. Уотсоном⁷⁰. Даному автору належить одна із перших спроб, у післявоєнній історіографії, вирішити проблему платні солдат римської армії. Важливо відмітити, що Р. Уотсон досліджував *stipendium* не тільки легіонерів, але й воїнів допоміжних частин (*auxilia*). Інший британський історик Г. Борен у своїй праці⁷¹ поставив за мету висвітлити головні етапи (та їх здобутки) у вивченні *Stipendium Militum*. Аналіз робіт XIX та XX століть приводить автора до висновку, що багато питань продовжують залишаються не до кінця вивченими та дискусійними.

В 1992 році побачила світ стаття М. Спейдела⁷² де за допомогою різнопланової джерельної бази автор висловлює нове бачення питання фінансового забезпечення армії. І хоча дана робота у більшості присвячена періоду, що не потрапляє до хронологічних меж даної дисертації все ж відмітимо її цінність у зв'язку з використанням в ній новітніх папірологічних матеріалів.

⁶⁹ Keppie, L. *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire* / L. Keppie. – L.: Routledge, 2005. – 267 p.

⁷⁰ . Watson G. R. *The Pay of the Roman Army: Suetonius, Dio and the quartum stipendium* / George Ronald Watson // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1956. – Vol. 5, N. 3. – P. 332–340. Watson G. R. *The Pay of the Roman Army, The Auxiliary Forces* / G. R. Watson // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1959. – Vol. 8, N. 3. – P. 372–378.

⁷¹ Boren H. *Studies Relating to the Stipendium Militum* / Henry Boren // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1983. – Vol. 32, N. 4. – P. 427–460.

⁷² Speidel M. A. *Roman army pay scales* / Michael Alexander Speidel // *JRS*. – 1992. – Vol. 82. – P. 87 – 105.

Нарешті, ще одна найбільш змістовна робота, що присвячена проблемам солдатської платні належить Р. Елстону⁷³. Цінними для нас є висновки зроблені автором стосовно ключової ролі Юлія Цезаря в розвитку процесу перегляду «традиційної республіканської» ставки фінансування армії. Підвищення платні потребували всі наявні обставини, що склалися на той час, саме Цезар, а згодом і Октавіан Август, на думку Р. Елстона, фактично реформували весь застарілий механізм матеріального забезпечення армії. На увагу заслуговує і інша змістовна праця цього британського історика⁷⁴, яка на прикладі Єгипту змальовує особливості соціально-економічного становища солдат в цій провінції. Також на папірологічних матеріалах написана ґрунтовна робота Дж. Уайтхорна⁷⁵, де розкривається роль солдатів та ветеранів у місцевій економіці (знову ж таки переважно на прикладі Єгипту).

Економічна тематика представлена і у монографії Г. Вебстера⁷⁶. Зокрема особливу цінність складають четвертий та п'ятий розділи. Автор аналізує функціонування римських військових таборів, підкреслено що вони мали власні майстерні в яких працювали спеціалісти, що виконувати різного роду роботи (переважно по вдосконаленню та ремонту спорядження). Вони могли також виробляти необхідні інструменти, але як правило в невеликих кількостях, оскільки більшу частину потреб забезпечував приватний сектор. Г. Вебстер приходить до висновку, що армія, по суті, завжди потребувала та значним чином залежала від постачання товарів місцевого виробництва. Водночас, матеріальна роль безпосередньо військових також була досить

⁷³ Alston R. Roman military pay from Caesar to Diokletian / Richard Alston // JRS. – 1994. – Vol. 84. – P. 113–123.

⁷⁴ Alston R. Soldier and Society in Roman Egypt / Richard Alston. – London: Routledge, 1995. – VIII, 263 p.

⁷⁵ Whitehorne J. Soldiers and veterans in the local economy of first century Oxyrhynchus, II / James Whitehorne // *Miscellanea papyrologica*. – 1990. – P. 543–557.

⁷⁶ Webster G. The Roman Imperial Army of the first and second centuries A.D. / G. Webster. – University of Oklahoma Press, 1998. – 343 p.

значною, роботи по розвитку інфраструктури дозволяли суттєво скоротити видатки. Досліджено діяльність солдатів в якості будівельників доріг, мостів, тощо.

Але, найбільш повно висвітлити економічне функціонування армії намагається П. Ердкамп⁷⁷. З висновків зроблених автором відзначимо наступне: переконливо доведено, що грошові відрахування на провізію були зазвичай вищими від їхньої вартості і що держава, як правило, отримувала від цього прибуток, підкреслено, що близько 2/3 прибутку солдатів вираховувалося, а залишок контролювався спеціальними вповноваженими кожного легіону, які відповідали за закупівлю провізії. Чимало уваги в роботі П. Ердкампа присвячено підрахункам різниці між номінальним окладом військовослужбовців та тим, що виплачувалося фактично, а також дослідженню спеціальних фондів кожного підрозділу з яких здійснювались можливі незаплановані витрати. Чимало уваги приділено виробничій діяльності армії (розробка корисних копалин, виготовлення цегли, кераміки та різного роду побутових товарів), постачанню провізії для солдат, бойових коней та тяглових тварин.

Важливою для розкриття теми трансформації моделі соціально-економічного устрою збройних сил Риму в період з кінця II ст. до н. е. до 117 р. н. е. є дослідження присвячені розвитку імператорської скарбниці (Fiscus), головною функцією якої було забезпечення фінансових потреб армії. Простежимо динаміку розробки даної проблематики. Не дивлячись на той факт, що Fiscus ще з кінці XIX – початку XX ст. привертав увагу істориків, конкретне системне висвітлення цього питання припадає лише на 1945 рік і пов'язане з ім'ям С. Сазерленда⁷⁸. Набагато більш змістовна спроба

⁷⁷ Erdkamp P. The Roman Army and the Economy / P. Erdkamp – Gieben, 2002. – 434.

⁷⁸ Sutherland C. H. V. Aerarium and Fiscus during the Early Empire / C. H. V. Sutherland // The American Journal of Philology. – 1945. – Vol. 66. – N. 2. – P. 151-170.

прояснити особливості функціонування *Aerarium*⁷⁹ та *Fiscus* належить Е. Джонсу⁸⁰. Останній аналізує спільні та відмінні риси обох фінансових фондів Римської держави, джерела їх наповнення, а також теоретичні та практичні складові «розрахункового механізму». Роботи П. Бранта⁸¹ та Ф. Міллера⁸² відрізняються більшою джерельною базою та написані з урахуванням досвіду попередників. Але, як і всі перераховані вище праці не присвячені безпосередньо армії і лише частково торкаються її місця в цих процесах.

Аналізуючи зарубіжну історіографію відзначимо також монографію Яна Ле Боека, що побачила світ в 1989 році⁸³. На особливу увагу заслуговують третій підрозділ першого розділу⁸⁴ та другий підрозділ третього розділу⁸⁵ даної роботи. Автор приділяє чимало уваги проблемі соціального устрою збройних сил Риму. Комплектування легіонів та допоміжних частин розглянуто автором з точки зору соціального та географічного аспектів. Аналізуються: правові норми, регіони походження солдат та місця де проходила їхня служби. Окремо відмітимо цінність представлених автором даних ономастики за якими складено декілька змістовних таблиць. Заслуговують на увагу висновки стосовно забезпечення високої платні центуріонам, яка являла собою цілеспрямовану політику, що підтримувалася усіма імператорами. На відміну від більшості офіцерів, що походили зі знатних сімей вершників та сенаторів, які зазвичай були аматорами, центуріони складали основу військових спеціалістів, від

⁷⁹ Державна скарбниця, яка знаходилась під контролем Сенату (в історіографії зустрічається, як «Сенаторська казна»)

⁸⁰ Jones A. H. M. *The Aerarium and the Fiscus* / A. H. M. Jones // *The Journal of Roman Studies*. – 1950. – Vol. 40. – Parts 1; 2. – P. 22-29.

⁸¹ Brunt P. A. *The 'Fiscus' and Its Development* / P. A. Brunt // *The Journal of Roman Studies*. – 1966. – Vol. 56. – Parts 1; 2. – P. 75-91.

⁸² Millar F. *The Fiscus in the First Two Centuries* / F. Millar // *The Journal of Roman Studies*. – 1963. – Vol. 53. – Parts 1; 2. – P. 29-42.

⁸³ Див. російський переклад, що вийшов у 2001 році: Ле Боэк Я. Римская армия эпохи Ранней Империи / Я. Ле Боэк / Пер. с франц. – М.: РОСПЭН, 2001. – 400 с.

⁸⁴ «Набір до війська. Вибір якості»

⁸⁵ «Матеріальна роль. Економіка та демографія»

професійної компетенції яких напряду залежав успіх у веденні військових дій. Що ж до економічних підрахунків зроблених Яном Ле Боском то вони є переконливими, але носять занадто узагальнюючий характер.

До третьої групи ми відносимо праці, що пов'язані із ветеранською колонізацією та місцем відставних воїнів у соціальній структурі Римської держави.

З праць, що присвячені ветеранській колонізації в окремих регіонах імперії неодмінно слід виділити дослідження Г. Альфельді⁸⁶. За допомогою епіграфічних джерел автор змістовно аналізує розвиток цих процесів в провінції Далмація. Цікавою є порівняльна характеристика в якій деталізовано місцеву специфіку організації ветеранських поселень.

Важливі вказівки стосовно «процедури» звільнення з армії та забезпечення ветеранів земельною власністю містяться у роботі вже згаданого Р. Уотсона⁸⁷. Але мусимо констатувати, що не всі висновки зроблені автором витримують критику, чимало із них не відповідають наявній інформації, що міститься в наративних джерелах. Зокрема, на це звертає увагу Дж. Манн, який у відомій своїй праці⁸⁸, заперечує Р. Уотсону відстоюючи думку стосовно занепаду ветеранського землеволодіння на Апеннінському півострові в результаті процесу «відтоку» відставних воїнів назад до прикордонних провінцій де проходила їх служба.

Дж. Манн проходить до висновку, що поселення ветеранів у провінціях значно пожвавилась за імператора Клавдія. Крім поселень виведених у Нарбоні та Лугдунумі, що мали давнє коріння, подано аналіз ветеранської

⁸⁶ Alföldy G. Veteranendeduktionen in der Provinz Dalmatien / Géza Alföldy // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1964. – Vol. 13, N. 2. – P. 167–179.

⁸⁷ Watson G. R Discharge and Resettlement in the Roman Army: The praemia militiae / George Ronald Watson // *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt*. – 1965. – Bd. 2. – P. 147–162.

⁸⁸ Mann J. Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate / John Mann. – L., 1983. – 192 p. Також див. іншу його працю: Mann J. Discharge Certificates of the Roman Army / J. Mann, M. Roxan // *Britannia*. – 1988. – Vol. 19. – P. 341–347.

колонізації в Далмації, прикордонних провінціях Паннонії, Нижній Германії (наприклад Colonia Claudia Ara Agrippinensium), у Британії (Camolodunum), Сирії (Ptolemais), Нумідії (Colonia Lixum).

Одна із спроб встановити причини поширення масового ветеранського землеволодіння в I ст. до н.е. належить П. Бранту.⁸⁹ Так, підкреслено, що занепад традиційної республіканської форми державного устрою та процес професіоналізації римської армії обумовили оновлення соціально-економічної ролі військових в державі.

Але, найбільш змістовно тема ветеранського землеволодіння в Італії представлена в роботі Л. Кеппі⁹⁰. У третьому розділі своєї монографії (параграфи 19 та 20), автор використовуючи новітні епіграфічні данні, а також підсумовуючи напрацювання попередників дає детальну характеристику ветеранській колонізації на Апеннінському півострові спочатку в період з 47 по 14 рік до н. е., а після і протягом усього I ст. н. е.

Побуту та повсякденному життю солдатів та ветеранів римської армії присвячена спеціальна робота Р. Дейвіса⁹¹. Особливо цінною постає характеристика причин, що обумовлювали повернення ветеранів до місць дислокації їх військових підрозділів. Підкреслено, що навики, здобуті під час служби, приватні контакти та накопичена фінансова база дозволяли воїнам при бажанні відмовитися від «важкої» сільськогосподарської праці на виділеній земельній ділянці. Торгівельна діяльність та ремесло стають більш привабливими заняттями для значної частини ветеранів. Саме ці останні два аспекти стали темою окремої статті, ще одного відомого дослідника римської армії Л. Вержховського⁹². Автор приходить до висновку, що навики,

⁸⁹ Brunt P. A. The Army and the Land in the Roman Revolution / Peter Astbury Brunt // The Journal of Roman Studies. – 1962. – Vol. 52. – P. 69–86.

⁹⁰ Keppie L. Legions and veterans. Roman Army Papers 1971 – 2000 / Lawrence Keppie. – Stuttgart: Fr. Steiner verlag, 2000. – 339 p.

⁹¹ Davies R. The Daily Life of the Roman Soldier under the Principate / Robert Davies // ANRW. – 1974. – Bd. III. – P. 299 – 338.

⁹² Wierschowski L. Soldaten und Veteranen der Prinzipatszeit im Handel und Transportgewerbe / Lothar Wierschowski // МВАН. – 1982. – № 1. – P. 31–48.

отримані в ході служби (наприклад «технічні», інженерно-будівельні тощо) суттєво допомагали ветеранам в інтеграції до цивільного життя, а у віддалених районах відставні та діючі солдати не рідко ставали незамінними спеціалістами у багатьох галузях.

Питання правового становища, привілеїв та обов'язків ветеранів, як окремої соціальної групи найбільш змістовно дослідженні в монографії Р. Ренза⁹³. Дана робота залишається однією з ключових для вказаної проблематики, оскільки містить широкий джерельний та історіографічний масив інформації. Однак, відмітимо, що ця праця була б більш повною, якби автор більше уваги приділив періоду Пізньої республіки, а саме другому тріумвірату. Адже з ім'ям Октавіана тріумвіра пов'язані перші відомі документи стосовно надання ветеранам привілеїв. Також зазначимо, що оскільки ця праця була створена на початку 70-х років XX ст. деякі формулювання потребують доповнення та уточнення у зв'язку з постійним оновленням епіграфічного корпусу.

Завершуючи огляд зарубіжної історіографії, необхідно вказати на ще один важливий аспект, що характеризує досягнутий нею новий якісний рівень. Здобутками останніх років стали праці, в яких за наявності величезної кількості систематизованої джерельної бази та дослідницьких надбань попередників, історики, що спеціалізуються на конкретних питаннях військової організації, об'єднуючись в авторські колективи, намагаються найбільш повно відобразити в одній праці всі аспекти функціонування римської армії⁹⁴.

Таким чином, окремі аспекти соціально-економічного устрою римської армії мають тривалу історію дослідження, результати якого відбиті у численних працях. Водночас, аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що в історіографії залишається багато проблемних та дискусійних

⁹³ Renz R. F. The Legal Position of the Soldier and Veteran in the Roman Empire / Robert Franz Renz. – Michigan: University Microfilms, 1972. – 325 p.

⁹⁴ A companion to the Roman army / Ed. by Paul Erdkamp. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2008 – 574 p.

питань, що за наявності оновлених джерельних даних, а також при використанні комплексних підходів ми спробуємо дослідити.

РОЗДІЛ 2. Еволюція соціальної організації римської армії

2.1. Занепад традиційного «майнового» військового устрою в II ст. до н. е

Руйнація античної форми власності на землю, що базувалась на вільній праці дрібних виробників, невинно прогресувала протягом II ст. до н. е., супроводжуючись масовим зубожінням римського селянства. Цей період характеризується перетворенням Риму на велику середземноморську державу, де рабовласництво набуває класичної форми. Майже безперервні війни стають рушійною силою у процесі розвитку рабовласництва. Саме вони давали Риму колосальну здобич та дешеву робочу силу, яка використовувалися нобілітетом для посилення економічного тиску на дрібних виробників, виснажуючи селянські господарства. В цей період спостерігається глибоке проникнення рабської праці в сільське господарство, де за рахунок розорення маленьких селянських господарств відбувався розвиток великого, заснованого на рабстві землеволодіння⁹⁵.

Проаналізувавши дані ценових переписів населення, можна побачити темпи та результати розорення і втрати земель дрібними і середніми виробниками. Якщо у 159 р. до н. е. в Римській державі громадян, що володіли майновим цензом нараховувалося 338314 осіб⁹⁶, то через п'ять років, у 154 р. до н. е. їх було вже 324000 осіб⁹⁷, а в середині 30-х років II ст. до н. е. – лише 317933 осіб⁹⁸.

Із розоренням заможного селянства розкладалась основа старої римської армії, що утворилася в умовах нерозвиненого рабовласницького ладу. Втрачаючи землю, а разом із нею й інше своє нерухоме майно, римські

⁹⁵ Кузищин В. И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до.н. э. – I в. н. э.) / В. И. Кузищин. – М.: Наука, 1976. – С. 80–81; Syme R. The Roman Revolution / Syme. R. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 75.

⁹⁶ Liv., epit., XLVII.

⁹⁷ Liv., epit., XLVIII.

⁹⁸ Liv., epit., XLVI.

громадяни позбавлялися основних засобів виробництва, перетворювались на пролетаріїв і втрачали право служити в армії⁹⁹. Отже, частина населення, з яких протягом багатьох віків комплектувалася римська армія зникла.

Результатом цього стала системна солдат при проведенні військових наборів¹⁰⁰. За цих умов неминуче виникало протиріччя між старими політичними інститутами, зокрема, цензовим порядком формування легіонів та новими соціально-економічними умовами.

Починаючи з кінця III ст. до н. е. труднощі при комплектуванні військ поглиблювались і набували систематичного характеру. Зокрема, про постійну нестачу громадян для військової служби повідомляє головне джерело, що найбільш докладно викладає події першої третини II ст. до н. е., – третя і четверта декади книг Тіта Лівія. Ці свідчення Лівія мають для нас особливе значення, оскільки вказують на виникнення необхідності залучати до наборів усі вікові контингенти військовозобов'язаних громадян, що підлягають службі у військах. Історик зазначав, що особливо тяжке положення з набором солдат для македонської армії склалось у 169 р. до н. е. Консули звернулися тоді до сенату зі скаргами на неявку молоді на призив. У результаті цензорам довелося в текст громадянської присяги внести доповнення про зобов'язання усіх громадян молодших 46 років з'являтися до набору¹⁰¹. Крім того, сама необхідність втручання цензорів у сферу діяльності консулів вказує на критичну ситуацію з набором військ¹⁰².

Складна ситуація із комплектуванням армії за свідченнями Полібія та Аппіана спостерігалася й в більш пізні часи – під час війни в Іспанії. Зокрема, 151 р. до н. е. не вистачало кандидатів на посаду воєнних трибунів, легати

⁹⁹ Sekunda N. *Republican Roman Army* / Sekunda N. – London: Osprey, 1996. – P. 57.

¹⁰⁰ Brunt P. *Italian Manpower 225 BC – AD 14* / Brunt, P. – Oxford: Oxford University Press, 1971. – P. 42.

¹⁰¹ Liv., XLIII, 14.

¹⁰² Rosenstein N. *Competition and Crisis in Mid-Republican Rome* / N. Rosenstein // *Phoenix*. – 1993. – Vol. 47. – N. 4. – P. 328–329.

відмовлялися йти за консулами. Проте, більшу загрозу для держави становило ухилення від наборів простих людей. У зв'язку з цим доцільно навести наступний вислів Полібія: “Все ж таки найгіршим було те, що молодь ухилялася від військової служби ...”¹⁰³. Іноді мали місце випадки, коли опір військовим наборам набував активного характеру. Зокрема, свідченням цього є арешт, що наклав народний трибун на консулів, які викликали невдоволення громадян занадто суворими наборами¹⁰⁴.

Затримуючи демобілізацію старих контингентів, римська влада намагалася уникнути щорічних наборів. Саме тому, на думку Лівія, комплектувати нові легіони стає так важко: “Але воїни міських легіонів, протидіючи, почали скаржитися народним трибунам: Хто – що вже відслужив свій термін, хто – що погано себе почуває, і з цих причин вони повинні бути звільнені від служби...(cum milites qui in legionibus urbanis erant frequentes tribunos plebei adissent uti causas cognoscerent eorum quibus aut emerita stipendia aut morbus causae essent quo minus militarent, eam rem litterae Ti). Тоді сенат наказав народним трибунам, щоб не брали до уваги такі причини і визнавали подібні дії заколотом. І ще було додано, щоб союзники – латини, які служили в армії Публія Корнелія і Тіберія Семпронія і яких ті консули відпустили, з'явилися в Етрурію у той день і в те місце, яке вказав у своєму розпорядженні консул Люцій Корнелій; йому ж наказано було набрати в містах і поселеннях, які він пройде, прямуючи до своєї провінції, воїнів стільки, скільки він вважатиме за потрібне, їх озброїти і повести за собою, а додому відпускати лише коли і кого він забажає” (ob eas res tumultum esse decreuit senatus: tribunos plebei non placere causas militares cognoscere quo minus ad edictum conueniretur. adiecerunt etiam ut socii nominis Latini qui in exercitu P. Corneli Ti. Semproni fuissent et dimissi ab iis consulibus essent, ut ad quam diem L. Cornelius consul edixisset et in quem locum edixisset Etruriae conuenirent, et uti L. Cornelius consul in prouinciam proficiscens in

¹⁰³ Pol., XXXV, 4.

¹⁰⁴ Liv., epit., XLVIII; LV.

oppidis agrisque qua iturus esset si quos ei uideretur milites scriberet armaretque et duceret secum, dimittendique ei quos eorum quandoque uellet ius esset.)¹⁰⁵.

Невдовзі після закінчення війни з Ганнібалом агітація за звільнення набула великих розмірів. Вона збіглася із загальною тенденцією ухилення плебеїв від військової служби. Вимушена затримка на службі старих воїнів з боку Римської влади викликала значну протидію самих солдатів. Вимоги демобілізації доволі часто звучали серед легіонерів та інколи перетворювалися на пряме невдоволення і заколоти. Ці події докладно описані Лівієм у книзі XXXIII, главі 3: “Публій Віллій, прибувши до Македонії, застав там солдатський заколот, що почався ще до того і не був придушений одразу з відповідною рішучістю. Це були дві тисячі солдатів, відправлені після поразки Ганнібала із Африки в Сицилію, а звідти приблизно через рік – в Македонію, нібито за власним бажанням. Самі вони стверджували, що ніколи не виявляли такого бажання, що воєнні трибуни саджали їх на кораблі, незважаючи на їх протести; як би там не було, термін їх служби – примусової чи добровільної – вже все рівно пройшов: повинен він хоч колись закінчитись! Вони стверджували, що вже довгі роки не бачили Італії, що воюючи в Сицилії, Африці і Македонії, встигли зробитися старими; що вони виснажені усілякими роботами, і знесилені від нескінчених ран”(P.Uillius in Macedoniam cum uenisset, atrox seditio militum iam ante inritata nec satis in principio compressa excepit. Duo milia ea militum fuere, quae ex Africa post deuictum Hannibalem in Siciliam, inde anno fere post in Macedoniam pro uoluntariis transportata erant. Id uoluntate factum negabant: ab tribunis recusantes in naues impositos. Sed utcumque, seu iniuncta seu suscepta foret militia, et eam exhaustam et finem aliquem militandi fieri aequum esse. Multis annis sese Italiam non uidisse; consenuisse sub armis in Sicilia, Africa, Macedonia; confectos iam se labore opere, exsanguis tot acceptis uulneribus esse.)¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Liv., XXXIV, 56.

¹⁰⁶ Liv., XXXII, 3.

Втома, що накопичилася за роки безперервних війн, як свідчить Лівій, була однією з причин антивоєнних настроїв та небажання громадян служити в армії, що проявилися і в агітації за звільнення, і в ухиленні від наборів, а також часом і в дезертирстві. На це вказують описані ним події 200 р. до н. е. “Запропонований закон про війну з Македонією був спочатку відхилений у народних зборах майже усіма центуріями, частково тому, що люди, виснажені нескінченною тяжкою війною, були не в змозі навіть подумати про новий тягар і небезпеку, частково і тому, що народний трибун Квінт Бебій пішов по добре протореному шляху і звинувачував сенаторів у тому, що вони розпалюють одну війну за іншою, щоб народ ніколи не міг насолодитися миром”. (*rogatio de bello Macedonico primis comitiis ab omnibus ferme centuriis antiquata est. id cum fessi diuturnitate et grauitate belli sua sponte homines taedio periculorum laborumque fecerant, tum Q. Baebius tribunus plebis, uiam antiquam criminandi patres ingressus, incusauerat bella ex bellis seri ne pace unquam frui plebs posset*)¹⁰⁷. З наведеного вище уривку з праці Лівія, можна зробити ще один висновок: однією з причин ухилення селян від участі у воєнних походах була непопулярність агресивної зовнішньої політики правлячих кіл Риму¹⁰⁸. Крім того, антивоєнні настрої плебеїв можна пояснити економічними процесами, які захопили Італію у II ст. до н. е. Водночас, на фоні загального скорочення військовозобов’язаного населення ухилення від воєнної служби стало особливо помітним.

Політика невинних загарбницьких війн ставала все більш непопулярною серед широких мас землеробського населення¹⁰⁹. Поки війна проходила в самій Італії, легіони, сформовані із селян, були надійною силою. Проте, коли військові кампанії вийшли за межі Апеннінського півострова, селянство втратило до них безпосередню цікавість. Тривалий відрив від

¹⁰⁷ Liv., XXXI, 6.

¹⁰⁸ Див. про це особливо: Lintott A. W. Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic / Lintott A. W. // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1972. – Vol. 21. – N. 4. – P. 630–638.

¹⁰⁹ Liv., XXXIV, 56; XXXI, 6.

господарства загрожував розоренням, а воєнна здобич, яку здебільшого розподілялась між легіонерами, була незначною. Додатково, ситуацію погіршував той факт, що війни III–II ст. до н. е. мали затяжний характер й були багаточисельними, а в умовах віддаленості воєнних дій регулярна заміна військових контингентів ставала неможливою. Крім того, податки, що стягувалися з селян на ведення війни чинили згубний вплив на стан дрібного селянства¹¹⁰. Отже, такі війни не відкривали жодних перспектив для збагачення селян, а тільки погіршували їх тяжке становище¹¹¹.

В умовах значного погіршення військової дисципліни, та боєздатності воїнів з другої половини II ст. до н. е. римська армія, перебуваючи у стані кризи, втрачає свою силу. Цензова воєнна система виявилась не адаптованою до нових умов часу¹¹². Про це свідчать події 137 – 132 рр. до н. е. на Сицилії, коли римські полководці із великими силами протягом декількох років не могли розбити армію рабів. Прикладом кризового стану римської армії є також трирічна війна з військами Арістоніка в Пергамі, де римський консул Ліциній Красс, не дивлячись на великі сили, не тільки зазнавав поразку за поразкою, але і сам потрапив в полон до рабів¹¹³.

Іншим свідченням тривалої війни у провінціях, що повстали проти римського ярма, є відстоювання свободи та незалежності невеликого іспанського містечка Нуманція. Чотири тисячі захисників протягом п'яти років успішно захищали своє місто, і знадобилась шістдесятитисячна римська армія, щоб придушити це вогнище повстання. Також яскравим прикладом є облога попередньо роззброєного Карфагену, що тривала три роки.

¹¹⁰ Garlan Y. War in the Ancient World / Garlan, Y. – New York: Norton, 1972. – P. 78.

¹¹¹ Sall., Jug., 41.

¹¹² Rosenstein N. Op. cit. – P. 4.

¹¹³ Broughton R. S. Stratoniceia and Aristonicus / Broughton R. S. // Classical Philology. – Vol. 29. – N. 3. – P. 252–254.

На основі викладеного вище матеріалу можна зробити висновок про те, що саме занепад римської селянської армії був найбільш раннім та найбільш помітним проявом кризи римського полісу й республіканського механізму в цілому¹¹⁴.

У цих умовах (у II ст. до н. е.) потреба Римської держави у великому, боєздатному та дисциплінованому війську вкрай загострилася. Як вже згадувалося, зовнішня експансія на півночі не припинялася, при цьому центром завойовницької політики Риму стала Нумідія. Слід також відзначити велику потребу у сильному війську з точки зору виконання внутрішніх функцій рабовласницької держави, а саме, забезпечення умов експлуатації рабів¹¹⁵. Отже, складні обставини вимагали наявності в системі держави великої армії, яка б могла продовжувати загарбницьку політику та підтримувати рабовласницький порядок.

Протягом II ст. до н. е. римська влада намагалася вирішити проблеми, пов'язаної з труднощами військових наборів та забезпечити армію людським ресурсом. Водночас, у Римі цієї доби важко говорити про якусь, більш-менш, стабільну програму виходу із кризи. Політичні коаліції, які час від часу виникали в середовищі нобілітету, були занадто слабкі та нерішучі, у них можна побачити скоріше “гуртки”, що пов'язані з іменем того чи іншого лідера, аніж сформовані політичні угруповання або партії¹¹⁶. Однак можна виділити певні напрямки в політиці правлячих кіл, що були характерними протягом II ст. до н. е.

По-перше, це спроба призупинити процес занепаду дрібної та середньої власності, тобто розорення значної кількості селян, шляхом заснування колоній. Але у II ст. до н. е. можливості для продовження римської

¹¹⁴ Flower H.I. The Cambridge Companion to the Roman Republic / Flower. H.I. – Cambridge: Cambridge University Press. 2004. – P. 53.

¹¹⁵ Кузищин В. И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до н. э. – I в. н. э.). – М., 1976. – С. 87

¹¹⁶ Селецкий Б. П. К вопросу о социально-политической борьбе в Риме в период Югуртинской войны / Б. П. Селецкий // ВДИ. – 1970. – №4. – С. 114.

колонізації були значно обмежені. Два періоди пожвавлення політики колонізації припадають на роки приєднання нових земель. У 90-і рр. II ст. до н. е. це були території, конфісковані у відпавших від Риму союзних общин після війни з Ганнібалом. Лівій так пише з цього приводу: “У той рік виведені були колонії римських громадян в Пуэтоли, Вольтури і Літери по триста осіб у кожній. Також ще в Салери та в Буксент. (*Coloniae ciuium Romanorum eo anno deductae sunt Puteolos Uolturnum Liternum, treceni homines in singulas. item Salernum Buxentumque coloniae ciuium Romanorum deductae sunt.*). Розподілили землю, що раніше належала кампаніям”. (*ager diuisus est, qui Campanorum fuerat.*)¹¹⁷. Другий період, коли знову активується колонізаційна політика, припадає на кінець 80-х – початок 70-х рр. II ст. до н. е.: “Мутина і Парма в цьому році також були колонізовані переселенцями із числа римських громадян. По дві тисячі осіб було поселено в кожній колонії, на території, що нещодавно належала бойям, а ще раніше етрускам. У Пармі переселенці отримали по вісім югерів кожен, а в Мутині – по п’ять”. (*eodem anno Mutina et Parma coloniae ciuium Romanorum sunt deductae. bina milia hominum in agro, qui proxime Boiorum, ante Tuscorum fuerat, octona iugera Parmae, quina Mutinae acceperunt.*)”¹¹⁸. У подальшому через відсутність вільних земель в Італії виведення колоній припинилося до 20-х років II ст. до н. е., коли Гай Гракх відновив політику колонізації за рахунок заснування римських поселень в провінціях.

Далі, важливою складовою у вирішенні військових та економічних проблем Італії стала діяльність Гракхів¹¹⁹. Їх ідея аграрного законодавства мала свою історію і була пов’язана з певними політичними колами римського суспільства. Тенденція до відновлення міцного селянського прошарку, як основи військово-політичної могутності Римської держави, проявлялась також і в діяльності нобілітету, що входив до Катонівського гуртка. На

¹¹⁷ Liv., XXXIV, 45.

¹¹⁸ Liv., XXXIX, 55; XL, 29; 34.

¹¹⁹ Salmon E. T. Roman Colonisation from the Second Punic War to the Gracchi / Salmon E. T. // The Journal of Roman Studies. – 1936. – Vol. 26. – P. 47-50.

користь цього свідчить активна колонізаційна політика саме в період найбільшого впливу Катона¹²⁰. До цього часу також належать події, що свідчать про поширення в певних колах сенаторів ідеї відродження верховної власності держави на землю: в 172 р. до н. е. велика і плодюча частина *ager publicus* – *ager Campanus*, що вже давно була окупована приватними власниками, була повернута державі і призначена для здачі в оренду. Оскільки цей законопроект був внесений народним трибуном М.Лукрецієм¹²¹, на нашу думку, він був направлений на зменшення земельної нестачі серед незаможних прошарків селянства.

Ці питання хвилювали пізніше і членів сципіонівського гуртка, де селянство також вважали головною опорою Римської держави. Їхні поради, а також багатьох інших “відомих та добродесних людей Риму”, Тіберій Гракх використовував для розробки аграрного закону. Результатом запровадження такого закону було значне збільшення кількості дрібних селянських господарств, що відбилося на загальній кількості громадян.

За переписом 125 р. до н. е. їх нараховувалося 390736 тобто у порівнянні з 131 р. до н. е. додалося майже 73 тисячі осіб. На думку Б. П. Селецького дана реформа, проведена Тіберієм Гракхом, автоматично відновила у повному об’ємі стару селянську цензову армію¹²². Але деякі історики відмовляються розглядати збільшення кількості громадян як результат аграрних заходів. Наприклад, висловлена думка, що це відбувалося за рахунок надання громадянських прав союзникам.¹²³ Однак це не підтверджується джерелами.

Отже, разом зі збільшенням кількості громадян, на якийсь час полегшився і процес комплектування легіонів. Але успіх аграрного закону

¹²⁰ Там само. – Р. 49.

¹²¹ Liv., XLII, 19.

¹²² Селецкий Б. П. К вопросу о социально-политической борьбе в Риме в период Югуртинской войны / Б. П. Селецкий // ВДИ. – 1970. – №4. – С. 114.

¹²³ Salmon E. T. Rome and the Latins: I / Salmon E. T. // Phoenix. – 1953. – Vol. 7. – N. 3. – P. 97–98.

був тільки тимчасовим, він лише трохи уповільнив скорочення селянства, а не усунув причини їх обезземелення. Невдовзі нові закони прийняті після 121 р. до н. е. поступово скасували усі гракхівські завоювання. Після *lex agraria* 111 р. до н. е., за яким усі землі в Італії визнавалися приватною власністю, процес обезземелення селян став ще більш інтенсивним. Отже, утопічне та невідповідаюче самому ходу історичного розвитку аграрне законодавство Гракхів було не в змозі відновити попередню селянську армію. Спроба вирішення військового питання шляхом уладнання аграрної проблеми виявились приреченими на невдачу.

Другий, паралельно існуючий шлях подолання кризи у військових структурах, можна охарактеризувати, як прагнення перекласти основний тягар військової служби на союзницькі общини. За свідченням античних авторів, союзники відігравали досить значну роль у римській армії. Цицерон зазначає, що союзники “своєю працею та нестатками обороняють нашу державу (*Suo labore et periculo nostram rem publicam defendunt*)”¹. Веллей Петеркул говорить ще більш змістовно: “Протягом усіх років і в усіх війнах вони постачали подвійну кількість воїнів та вершників (*per omnes annos atque omnia bella duplici numer se militum equitumque fungi*)”². У ході Другої Пунічної війни та після її закінчення значення союзників у римській армії значно посилювалось. За підрахунками Дельбрюка, у II ст. до н. е. контингент союзників, поступово збільшуючись, складав до 2/3 римської армії³. Американський історик Е. Салмон розглядаючи взаємовідносини Риму з союзниками латинами, приходить до висновку, що вони складали від половини, до $\frac{3}{4}$ всіх військових формувань, що перебували під командуванням римських консулів¹²⁴. Підтвердження знаходимо у Лівія. В 209 р. до н. е. 12 латинських колоній повинні були “подвоїти найбільшу

¹ Cic., pro Balbo, 22, 51.

² Vell. Peterc., 2, 15.

³ Дельбрюк. Т. I. – М., 1936. – С. 335.

¹²⁴ Salmon E. T. Rome and the Latins: II / Salmon E. T. // Phoenix. – 1953. – Vol. 7. – N. 4. – P. 130–131.

кількість піхотинців, яку вони давали з тих пір, як вороги вступили в Італію, і надати 120 вершників, можна замість одного вершника – трьох піхотинців”. (iis imperarent, quantum quaeque earum coloniarum militum plurimum dedisset populo Romano ex quo hostes in Italia essent, duplicatum eius summae numerum peditum daret et equites centenos uicenos; si qua eum numerum equitum explere non posset pro equite uno tres pedites liceret dare)¹²⁵.

Відношення 1:2 залишилось і після Другої Пунічної війни. Так було в 200 р. до н. е., коли на 2 легіони римського війська консул наказав союзникам надати 4 легіони¹²⁶. Іноді можна констатувати співвідношення і 1:1. В 197 р. до н. е., коли консул Квінт Фабій Бутеон і Квінт Мінуцій, яким випала провінція Іспанія, отримали кожний по 1 легіону (із чотирьох до них приписаних), у доповнення, згідно з декретом, вони отримали від союзників по 4 тис. піхотинців і 300 вершників¹²⁷.

192 р. до н. е. консул Муніцій, якому дісталася провінція Лігурія, набрав 2 легіони із римських громадян і розпорядився, щоб до нього на Капітолій прибули претори та легати тих Sociis et Latino nomini, які зобов'язані надати воїнів. Їм Муніцій звелів виставити 15 тис. піхотинців і 500 вершників відповідно до кількості молодих людей в кожній общині.¹²⁸ Аналогічне повідомлення ми знаходимо стосовно 180 р. до н. е. Лівій пише: “Консули отримали цілком нове військо: по два римських легіони з кіннотою і звичайну кількість латинських союзників, п'ятнадцять тисяч піхотинців і вісімсот вершників. (nouus omnis exercitus consulibus est decretus, binae legiones Romanae cum suo equitatu, et socium Latini nominis quantus semper numerus, quindecim milia peditum, octingenti equites.)”¹²⁹.

¹²⁵ Liv., XXIX, 15

¹²⁶ Liv., XXXI, 8; XXXVII, 2.

¹²⁷ Liv., XXXIII, 26.

¹²⁸ Liv., XXXIV, 56.

¹²⁹ Liv., XL, 36.

Із союзних та латинських общин набирались війська для охорони Сицилії та Сардинії. Велику кількість воїнів із союзників забирала Іспанія¹³⁰, а особливо коли там розпочалось у 196 р. до н.е. повстання, про що пише Лівій: “Було передбачено, щоб консули віддали по одному, на їх вибір легіону, із чотирьох новонабраних, а також по 4 тисячі піхоти і 300 вершників із союзників і латинів Квінту Фабію Бутеону і Квінту Мінуцію, яким випали провінції Іспанії.(Q. Fabio Buteoni et Q. Minucio, quibus Hispaniae prouinciae euenerant, consules legiones singulas ex quattuor ab se scriptis quas uideretur ut darent decretum est et socium ac Latini nominis quaterna milia peditum, trecenos equites)¹³¹. Також у переважаючій більшості із союзників складався екіпаж флоту¹³².

За приблизними підрахунками, кількість воїнів із союзників у 90-х роках до н. е. удвічі перевищувала кількість воїнів із громадян. Це стосується як гарнізонної служби, так і діючої армії¹³³. Але такий інтенсивний процес залучення союзників не міг тривати довго. Людські ресурси італійських та латинських общин були виснажені вже під час війни з Ганнібалом. Напруження сил, якого вимагали від італіків правлячі кола Риму в наступні десятиліття, призвели до ще більшого скорочення населення в Італії. Розповідь Лівія про посольство декількох общин латинського права, що жалілися на переселення їх мешканців¹³⁴, свідчить про те, що будь-яка втрата населення відчутно відбивалася на житті общин і відповідно на постачанні солдатів. Навіть заходи, прийняті сенатом стосовно повернення союзників-латинів на місце їх приписки¹³⁵, були не в змозі забезпечити зростання людських ресурсів в італійських общинах, оскільки ні загибель воїнів у ході воєнних дій, ні переселення громадян латинського права в Рим не були

¹³⁰ Liv., XXXII, 1.

¹³¹ Liv., XXXIII, 26.

¹³² Liv., XXXV, 20; XXXVI, 3.

¹³³ Salmon E. T. Rome and the Latins: II / Salmon E. T. // Phoenix. – 1953. – Vol. 7. – N. 4. – P. 129–135.

¹³⁴ Liv., XXXII, 2.

¹³⁵ Liv., XLI, 9.

вирішальними причинами нестачі рекрутів із числа союзників. В основі критичного стану з набором воїнів було значне скорочення заможного селянського населення в результаті обезземелення, що охопило в ту пору всю Італію¹³⁶. Найяскравіше про це свідчить аграрний закон 111 р. до н. е., в якому говориться про поширення приватної власності на землю в Італії. Економічний стан нижчих прошарків населення італійських общин був навіть критичнішим, ніж вільних дрібних виробників із римських громадян. Їх господарство було суттєво ослаблене масовими репресіями, які застосовували римляни до невірних союзників. Селяни багатьох областей Італії були покарані конфіскацією землі.¹³⁷ Господарство союзницьких общин було підірвано розоренням і спустошенням земель під час війни з Ганнібалом, коли військові дії проходили безпосередньо на території Італії. Також тяжким ярмом для союзників були податки¹³⁸. Скрутне положення італіків ще більше поглиблювалося залежним політичним положенням їх общин. Таким чином, спроби правлячих кіл Риму вирішити проблеми армії за рахунок союзників виявилися безперспективними.

Наступним напрямком у спробах правлячих кіл Риму врегулювати питання, пов'язане із комплектуванням легіонів, був відступ від старих політичних традицій¹³⁹, що проявляються протягом усього II ст. до н. е.

Перш за все, звертає на себе увагу чітке прагнення залишити в легіонах або набрати знову добровольців-ветеранів. Так було у 200 і 198 рр. до н. е., коли комплектувалися легіони для боротьби з Філіппом V Македонським, при наборі військ для війни з Антіохом III Сірійським. Про це пише Лівій: “До п’яти тисяч добровольців як римлян, так і союзників, – ті, що відслужили своє під командуванням Публія Африканського, прибули до консула, коли

¹³⁶ Маяк И.Л. Взаимоотношения Рима и итальянцев в III-II вв. до н.е. – М.: Наука, 1971. – С. 137; Див. наприклад: Plut., T. Gr., 8.

¹³⁷ Liv., XXVI, 34; XXVII, 3.

¹³⁸ Smith R. E. Latins and the Roman Citizenship in Roman Colonies: Livy, 34, 42, 5-6 / Smith R. E. // The Journal of Roman Studies. – 1954. – Vol. 44. – P. 18–20.

¹³⁹ Від старого порядку набору до війська, від попередньої системи оплати служби.

той виходив із Риму, і записалися до його війська”. (*ad quinque milia uoluntariorum, Romani sociique, qui emerita stipendia sub imperatore P. Africano habebant, praesto fuere exeunti consuli et nomina dederunt.*)¹⁴⁰. А також: “Сульпіцію, якому випало на долю вести нову і, як передбачалося, славу війну, дозволили набрати, скільки зможе, добровольців серед воїнів Сципіона, що повернулися із Африки, – брати кого-небудь із них у нове військо проти їх волі заборонили”. (*Sulpicio, cui nouum ac magni nominis bellum decretum erat, permissum ut de exercitu quem P. Scipio ex Africa deportasset uoluntarios, quos posset, duceret: inuitum ne quem militem ueterem ducendi ius esset*)¹⁴¹. Розрахунок у цих випадках робився на воїнів, які у процесі тривалої служби в армії вже втратили зв'язок із землею та не прагнули повернутися до мирного життя. Надія на збагачення під час походів за рахунок воєнної здобичі була для них єдиною перспективою. Ветерани записувалися в легіони добровільно або взагалі відмовлялися від демобілізації.

Спершу добровольців було порівняно небагато, але з часом вони склали досить значне ядро армії. Свідченням цього є інформація, що подає нам Лівій (XXXVII, 4), наведена вище. Аналогічна ситуація склалася перед третьою Македонською війною: “Ліциній разом із новобранцями набирив старих воїнів і центуріонів, і багато записувалося добровільно тому, що бачили, як розбагатіли ті воїни, що служили в Першій Македонській війні і в часи війни з Антіохом в Азії”. (*Licinius ueteres quoque scribebat milites centurionesque; et multi uoluntate nomina dabant, quia locupletes uidebant, qui priore Macedonico bello aut aduersus Antiochum in Asia stipendia fecerant.*)¹⁴². Саме ці ветерани, перетворюючись поступово на воїнів-професіоналів, почали оновлювати легіонам, що дозволяє говорити про деякі риси

¹⁴⁰ Liv., XXXVII, 4.

¹⁴¹ Liv., XXXI, 8.

¹⁴² Liv., XLII, 32.

професійного війська вже в II ст. до н. е.¹⁴³. Зарахування до легіонів воїнів, що вже відслужили свій термін, офіційно проводилося на добровільній основі. Існували спеціальні вказівки сенату консулам не записувати до війська ветеранів проти їх волі. Але в дійсності ці умови виконувалися далеко не завжди. Свідченням цього є набір воїнів в 200 р. до н. е. для війни з Філіппом V Македонським. Коли у 199 р. до н. е. серед воїнів, що служили в Македонії, спалахнуло повстання, виявилось, що причиною невдоволення став примус їх до надстрокової служби¹⁴⁴. Принцип добровільності застосовувався також у випадках, коли для успішного ведення війни потрібно було набрати досвідчених воїнів.

Умовою успішного застосування цього принципу стало збільшення матеріального забезпечення воїнів. Порівняно низька платня за важку і повну небезпек воїнську працю мало приваблювала навіть зубожілих селян, не говорячи вже про громадян більш заможних. За таких умов виникло питання про додаткові винагороди.

Значну роль у залученні воїнів-добровольців зіграло збільшення тріумфальних роздач. Воїни, які отримували під час тріумфів по декілька десятків ассів, тепер стали отримувати від 100 ассів і більше. Публій Корнелій Сципіон у день свого тріумфу роздав воїнам із здобичі по 400 мідних ассів¹⁴⁵. За тих часів це була порівняно велика сума: демобілізований воїн, навіть зовсім убогий, міг прожити на цю суму більше двох років (Полібій повідомляє, що їжа та, вірогідно, ночівля в трактирі в його час коштували пів асса)¹⁴⁶. Великі тріумфальні подарунки воїнам виплачували Л. Корнелій Лентул, Корнелій Цетеч, Кв. Мініцій Руф, П. Корнелій Сципіон Назіка та інші полководці. Суми винагород збільшуються, коли від войовничих галльських племен римляни переходять до грабежів багатой

¹⁴³ Дельбрюк Г. Вказана праця. – С. 300.

¹⁴⁴ Liv., XXXII, 3.

¹⁴⁵ Liv., XXX, 45.

¹⁴⁶ Полібій повідомляє, що їжа та ночівля в трактирі в його час коштували пів асса. Pol., II, 15.

Іспанії та Македонії¹⁴⁷. У подальшому здобич, привезена зі сходу, все більше зростає і відповідно збільшуються роздачі воїнам – тепер тріумфальні гроші видаються вже у срібних динаріях: “Воїнам роздали по 25 динаріїв, центуріонам вдвічі більше, а вершникам втричі”. (*militibus quini uiceni denarii dati, duplex centurioni, triplex equiti.*)¹⁴⁸. Це перший із відомих тріумфів, де гроші виплачували сріблом, після чого це увійшло в практику¹⁴⁹. Видом заохочення воїнів була також виплата подвійної платі¹⁵⁰.

Засобом агітації селян до військової служби було також забезпечення ветеранів землею. 201 р. сенат постановив нагородити земельними наділами ветеранів, які під особистим командуванням Сципіона Африканського закінчили війну в Африці¹⁵¹. Дещо пізніше ця постанова була поширена і на воїнів, які багато років прослужили в Іспанії¹⁵². Децемвіри, що були призначені для даного випадку, повинні були виділити кожному ветерану ділянки землі із розрахунку по два югера за кожен рік служби в Африці чи Іспанії. 199 р. до н. е. були також призначені земельні наділи для воїнів, що служили в Сицилії, Сардинії та Іспанії¹⁵³.

Також важливими заходами із забезпечення армії людськими ресурсами були неодноразові зниження майнового цензу, що сприяло збільшенню кількості військовозобов’язаних. Від Тита Лівія нам відомо, що в період Республіки найнижчий ценз для служби в піхоті дорівнював приблизно 12,5, хоча міг бути і нижче (але не менше 11 тис. ассів)¹⁵⁴. За Полібієм ценз найнижчого військовозобов’язаного класу був значно меншим і дорівнював 400 драхмам¹⁵⁵, що складало 4 тис. ассів. Отже, до середини II

¹⁴⁷ Plut., Cato. M., 10; Liv., XXXI, 20; XXXIV, 46.

¹⁴⁸ Liv., XXXVII, 59.

¹⁴⁹ Liv., XXXIX, 7; XLV, 40.

¹⁵⁰ Liv., XXXVII, 59; XXXIX, 7.

¹⁵¹ Liv., XXXI, 4.

¹⁵² Liv., XXXI, 49.

¹⁵³ Liv., XXXII, 1; XXXV, 40; XXXIV, 53; XXXVII, 57; XL, 34.

¹⁵⁴ Liv., I, 43.

¹⁵⁵ Pol., VI, 19.

ст. до н. е., коли Полібій писав свою працю, ценз вже був значно зниженим. Підкреслимо, що в наступні роки цей показник продовжував знижуватися. Так, наприклад, у Авла Геллія крайній майновий ценз військовозобов'язаних складав вже 1500 ассів¹⁵⁶.

Отже, використання принципу добровільності при комплектуванні легіонів, збільшення грошової винагороди воїнам і нагородження землею з метою збільшення їх матеріальної зацікавленості, зниження мінімального цензу для допуску в армію – такими були нововведення, направлені на забезпечення необхідної кількості воїнів і загального підйому військової сили Риму. Але всі ці заходи йшли врозріз із конституційними традиціями і звичаями країни. За висловом С. Л. Утченка, “рушійною силою” процесу модернізації армії було римське селянство, його “антивоєнні настрої”, його опір наборам, зростаюча незацікавленість в агресивній політиці правлячих класів¹⁵⁷. Протидіяти таким настроям можна було тільки принципом добровільності у несенні військової служби. Він був викликаний самими обставинами в Римській державі, об'єктивними процесами, що надовго відривали римських громадян від ведення господарства, сприяли їх розоренню і, таким чином, руйнували всю воєнну систему, побудовану на майнових класах. У створенні армії, що базувалася на добровільних засадах, був єдиний вихід, і для його підтримки використовувалися різні засоби. Але до самого кінця II ст. до н. е. усі заходи мали досить випадковий, епізодичний характер, проводилися недостатньо послідовно, і їх вплив на армію був переважно короточасним та ефемерним. У цілому ж положення з набором воїнів продовжувало залишатися дуже важким.

2.2. Реформування збройних сил Риму в кінці II ст. до н. е.

¹⁵⁶ Aul., Gell., XVI, 10.

¹⁵⁷ Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики. – М.: Наука, 1965. – С. 176.

Кінець II ст. до н. е. характеризувався масштабними військовими поразками, а репутації римської армії було завдано значної шкоди. В цей період занепад римської армії спостерігався на прикладі цілого ряду поразок римських легіонів на північних кордонах: спочатку в 113 р. біля Аквелії, а потім й у 105 р. при Аравзіоні, де галло-германськими племенами, зокрема, кимврами та тевтонами, були розбиті дві римські армії і загинуло близько 80 тис. солдатів¹⁵⁸.

Масштаб кризи, в якій перебували римські війська, продемонструвала також війна в Африці¹⁵⁹. У 110 р. нумідійському царю Югурті вдалося змусити римлян капітулювати. Однією з головних причин та водночас слабкостей тодішньої армії був брак професіоналізму, який, зокрема, виражався в тому, що після кожної кампанії, армія була розформована й щоразу відбувався новий набір.

Затяжна військова кампанія спричинила посилення демократичного руху в Римі. Використовуючи напружену ситуацію, об'єднана антисенатська опозиція, що складалася з двох блоків політичних сил, вершників та демократичного угруповання популярів, перемогла на консульських виборах і у 107 р. зробила консулом свого прибічника Гая Марія¹⁶⁰.

Нобілітет всіма силами чинив опір обранню homo novus, але був змушений поступитися опозиції, яка діяла єдиним фронтом. Марія не тільки обрали консулом, але й рішенням коміцій призначили командувачем римських військ у Нумідії, про що повідомляє Саллюстій: “Так внаслідок поразки знаті, після багатьох років консулат віддали новій людині. Після цього плебейський трибун Тіт Манлій Манцин спитав, кому народ хоче доручити війну з Югуртою, і більшість відповіла: “Марію”. (Ita percussa nobilitate post multas tempestates nouo homini consulatus mandatur. Et postea

¹⁵⁸ Liv., epit., LXVII.

¹⁵⁹ 111 – 105 pp. до н. е.

¹⁶⁰ Див. про це особливо: Селецкий Б. П. К вопросу о социально-политической борьбе в Риме в период Югуртинской войны / Б. П. Селецкий // ВДИ. – 1970. – №4. – С.112-123.

populus a tribuno plebis T. Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum gerere, frequens Marium iussit.)¹⁶¹. Своєю популярністю серед римського плебсу Марій завдячує головним чином війську, з яким воював у Африці: “Здійснюючи це все, Марій швидко став улюбленцем війська і наповнив усю Африку, а згодом і весь Рим, славою свого імені, адже всі писали з табору додому, що не буде кінця війні з варварами, доки Гая Марія не оберуть консулом”¹⁶². В результаті, він обирався консулом Римської Республіки п'ять разів поспіль, маючи час для впровадження та зміцнення своїх реформ. Першим кроком нового командуючого стало збільшення війська. Сенат дозволив набір, розраховуючи на те, що непопулярні заходи позбавлять Марія прихильності народу¹⁶³. Але цього не сталося, бо піддавшись агітації, в надії на велику здобич і швидку перемогу, громадяни почали записуватись у військо, тож необхідне поповнення невдовзі було набране. При цьому, суттєве значення мало відхилення від старого порядку рекрутування, до якого вдався новий консул. Як зазначають античні автори, Гай Марій став набирати в легіони добровольців, не зважаючи на майновий ценз. І Саллюстій, і Плутарх однаково підкреслюють: Марій першим став приймати до війська незаможних громадян (*capite sensos*), що суперечило звичаям предків і законам. У Саллюстія сказано: “не за звичаєм предків і не за класами” (*non more maiorum, neque ex classibus*)¹⁶⁴, Плутарх визначає ще чіткіше: “всупереч закону та звичаю” (*παρά τον νομον και δυνητειαν*)¹⁶⁵.

Авл Геллій пише: “*capite sensos*, як оповідають, став набирати у військо Гай Марій, ... хоча ніхто не пам'ятав, щоб так чинили раніше” (*Capite sensos autem primus C. Marius, ut quidam ferunt, bello Cimbrico difficillimis reipublicae temporibus vel potius,... bello Iugurthino milites scripsisse traditur, cum id factum*

¹⁶¹ Sall., Jug., 73.

¹ Plut., Mar., VII.

¹⁶³ Вище ми вже зазначали, з якими труднощами відбувалися набори до війська.

¹⁶⁴ Sall., Jug., 86.

¹⁶⁵ Plut., Mar., 9.

ante in nulla memoria exstaret)¹⁶⁶. Про це знаходимо свідчення й у Валерія Максима. Розповідаючи про традиційне недопущення незаможних до армії, він зауважує, що “цей звичай, закріплений тривалим використанням, порушив Гай Марій, записуючи capite censos в солдати”. (sed hanc diutina usurpatione formatam consuetudinem C. Marius capite censum legendo militem abrupit)¹⁶⁷. Таке нововведення стало головним аспектом реформи Гая Марія й обумовило проведення в армії усіх подальших заходів організаційного і тактичного характеру.

Велике значення Марій надавав також рекрутуванню старих заслужених воїнів, ветеранів. Саллюстій повідомляє: “... крім того, він скликав із Лація усіх хоробрих солдатів, більшість з яких він знав з походів, а деяких – з доброї слави про них; зустрічаючись з тими, хто відслужив свій термін, він умовляв їх їхати разом з ним”. (praeterea ex Latio sociisque fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos, accire et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci)¹⁶⁸.

Важливим елементом реформи Гая Марія стало скасування традиційного поділу солдат на три категорії: гастатів, принципів та триаріїв. Таким чином, три різних типи важкої піхоти були замінені єдиним, «стандартним» типом легіонера. У зв'язку з цим, відбувається також уніфікація озброєння легіонерів¹⁶⁹.

По мірі розвитку Римської Республіки та розширення її територій (її територіального зростання), зростає необхідність у постійній професійній армії для підтримання внутрішнього порядку в державі та продовження загарбницької зовнішньої політики Риму.

Дискусійним донині залишається питання, чи достовірні свідчення Плутарха про прийом до війська рабів. Думки сучасних істориків з цього

¹⁶⁶ Aul. Gel., N. A. XVI, 10, 14.

¹⁶⁷ Val. Max., II, 3,1.

¹⁶⁸ Sall., Jug., 84.

¹⁶⁹ Keppie, L. The Making of the Roman Army: From Republic to Empire / L. Keppie. – L.: Routledge, 2005. – P. 75.

приводу розходяться. Багато вчених залишають це місце у Плутарха без уваги, вказуючи лише на набір Марієм до війська *capite censi*, а інші, покликаючись на цього автора, стверджують про можливість зарахування рабів до легіонів. Але із тексту тієї ж біографії видно, що раби у війську Марія, як правило, використовувалися в якості допоміжних контингентів, які обслуговували обоз¹⁷⁰. Про використання у цих військових кампаніях рабів в якості воїнів нічого не повідомляє ані Плутарх, ані інші автори. Тому найвірогідніше, військова служба за Марія й пізніше продовжувала залишатися недосяжною для людей, які не володіли статусом свободи¹⁷¹.

Важливо також відмітити, що всі джерела акцентують на порушенні Марієм встановлених політичних традицій. Але чи була така зміна принципу військового набору зафіксована у постанові сенату, чи Марій вдався до таких заходів самовільно? За Саллюстієм, сенатусконсульт надавав дозвіл тільки на додатковий набір, а про зміни порядку рекрутування нічого не зазначено; більше того, для сенату результати проведеного Марієм набору виявились несподіваними, бо сам дозвіл на військовий набір надали з розрахунком на невдоволення плебсу і падіння популярності самого Марія¹⁷². Слід сказати, що авторитет сенату як державного органу за Саллюстія був іще настільки великим, що, якби сенатусконсульт мав хоч найменший натяк на зміни в порядку набору, історик не згадував би про протиріччя між діями Марія та звичаями предків і сформованою традицією.

У попередньому підрозділі нашого дослідження ми вже розглядали ситуацію в Римі та Італії, де стара система наборів не могла забезпечити не лише бажаний для римської еліти кількісний склад армії, але й взагалі необхідний військовий контингент. У роки Югуртинської війни¹⁷³, що

¹⁷⁰ Погоничі та особисті слуги

¹⁷¹ Виключенням стали події 80-х, коли в ході громадянської війни обставини змусили Марія вдатися до допомоги рабів, яких самі маріанці згодом жорстоко знищили. Plut., Mar., 43; 41.

¹⁷² Sall., Jug., 84.

¹⁷³ 111 – 105 pp. до н. е.

затяглася на значно довший термін, ніж очікувалось, і тому потребувала значних людських ресурсів, питання військових наборів набуло особливого значення. На той час Римська держава володіла колосальною кількістю громадян, які не мали засобів для існування і за наявності матеріального заохочення були готові братися до будь-якої справи, не були занадто прив'язані «до дому», але не мали можливості потрапити до армії. Останнє пояснювалось тим, що колишні власники земельних ділянок розорювались і перетворювались на пролетарів і разом з цим втрачали можливість вступати до армії.

Зважаючи на такі обставини, було цілком логічним вирішити проблеми з набором через залучення до війська всіх охочих, забезпечивши при цьому матеріальну базу для проходження ними служби.

Потребуючи значного поповнення, Марій так і зробив, реалізувавши ідею, яка зовсім не була новою, бо ж використовувалась у римській історії в особливо тяжкі її періоди і раніше¹⁷⁴. В умовах, коли Lex agraria 111 р. до н. е. тільки стимулював прогресуюче розорення селянства, реформа армії “за сценарієм” Гая Марія була єдиним конструктивним шляхом виходу із кризи, що охопила римську армію в II ст. до н. е.¹⁷⁵ Цей полководець вперше створив професійну армію, що базувалася на основі великої кількості безземельних громадян. Ці нові солдати стали повноправними кадровими військовими, строк служби яких тривав протягом 20 -25 років. Фактично можна говорити про утворення цілого класу громадян в результаті цієї простої зміни військової ідеології..

Одночасно із значним послабленням соціальної напруги, розв'язувались економічні проблеми тогочасного суспільства, зокрема, було вирішено питання масового невдоволення залишених без землі селян.

¹⁷⁴ Tynbee A. Hannibal's Legacy. The Hannibalic War's Effects on Roman Life / A. Tynbee. – Oxford: Oxford press, 1965. – P. 57.

¹⁷⁵ Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики. Историко-правовое исследование / А.В. Игнатенко. – Свердловск: Свердловск. юрид. ин-т, 1976. – С. 135.

Римська армія почала функціонувати на більш професійному рівні. Зростала частка солдат, які не хотіли звільнятися з армії після закінчення військової кампанії, а часто продовжували служити й отримували гарну платню, маючи постійну зайнятість та можливості для кар'єрного зростання.

Отже, військова реформа Гая Марія була зумовлена складною економічною і політичною ситуацією, що склалась у Римській державі наприкінці II ст. до н. е. Але існують й інші точки зору на цю проблему. Відмітимо, що відомий дослідник Л. Кеппі, можливою причиною реформи називає також введення когортної тактики. Когортна система, що потребувала «постійних тренувань – постійного військово» сприяла відмові від старої схеми за якою особовий склад кожного легіону постійно «циркулював»¹⁷⁶.

На думку Дж. Блейкена, реформування збройних сил в кінці II ст. до н. е. було обумовлене зміною ментальності, як римської еліти (що відчувала себе властителями світу) так і звичайного населення (яке прагнуло миру та не бажало воювати на чужбині)¹⁷⁷. Водночас, в історичній літературі також висловлюються припущення, що реформа армії вже давно планувалась окремими політичними угрупованнями. Так, наприклад справою рук вершників вважає підготовку військової реформи Б. П. Селецький, стверджуючи, що “ця програма військової реформи була вже давно створена вершниками, і Марію належить тільки честь її практичного запровадження”¹⁷⁸. У своїх статтях даний автор, посилаючись на Саллюстія та інші джерела, достатньо аргументовано доводить свою точку зору¹⁷⁹. Поза

¹⁷⁶ Keppie, L. The Making of the Roman Army: From Republic to Empire / L. Keppie. – L.: Routledge, 2005. – P. 39 – 57.

¹⁷⁷ Bleicken J. Der Begriff der Freiheit in der letzten Phase der Römischen Republik / J. Bleicken // Historische Zeitschrift. – 1962. – Bd. 195. – P. 1-8.

¹⁷⁸ Селецький Б. П. Соціально-політична боротьба в Нумидії напередодні Югуртинської війни / Б. П. Селецький // ВДИ. – 1964. – № 2. – С. 149-156.

¹⁷⁹ Селецький Б. П. К вопросу о социально-политической борьбе в Риме в период Югуртинской войны / Б. П. Селецький // ВДИ. – 1970. – № 4. – С. 112-123.

сумнівом, вершники більше за інших прошарків суспільства відчували потребу у військовій реформі, бо саме вони найбільше прагнули проведення масштабної агресивної політики¹⁸⁰.

Однак стверджувати, що якийсь конкретний проект військової реформи був заздалегідь спланований вершниками, на наш погляд, не є вірним. Сміт, дотримуючись цієї думки, посилається на те, що Саллюстій, котрий добре вивчав ситуацію тих років, нічого про це не повідомляє¹⁸¹. Навпаки, він усіляко підкреслює, що нововведення, які забезпечили успіх Марію під час набору війська, були несподіванкою. Про це свідчить сама поведінка сенату, який не очікував, що події будуть розгортатися саме таким шляхом, бо ж Марій просто поставив усіх перед здійсненим фактом¹⁸².

Водночас, відмітимо, що мають рацію ті історики, які стверджують, що реформа Марія була проведена не без підставно¹⁸³, і складала лише останній етап тривалого процесу занепаду «класового» військового устрою¹⁸⁴. За наявної джерельної бази не до кінця зрозумілим залишається питання, а що нового вніс Марій у систему матеріального забезпечення армії.

Відмітимо, що не всі зміни, запроваджені Марієм, були чимось принципово новим. Так, платню солдати отримували ще з часів облоги м. Веї, а необхідне спорядження їм видавав квестор, якщо в цьому виникала потреба. Та все ж до Марія вартість зброї та спорядження відшкодовувалась із платні. Після відновлення *lex sempronia militaris*, солдатів знову почали забезпечувати продовольством та одягом за державний кошт.

¹⁸⁰ Sall., Jug., 65.

¹⁸¹ Smith R.E. Service in the post-Marian Roman army / Richard Edwin Smith. – Manchester: Publ. Fac. of Arts of the Univ. of Manchester, 1958. – P. 25–29.

¹⁸² Sall., Jug., 84.

¹⁸³ Моммзен Т. Вказана праця. Т. II. – С. 186.

¹⁸⁴ Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики. – М.: Наука, 1965. – С. 175; У зарубіжній історіографії див. особливо: Gabba E. Ricerche sull' esercito professionale Romano da Maria ad Augusto. – Athenaeum: Polo, 1951. – P. 171.

Отже, військова реформа Гая Марія, форсована поразками в Югуртинській війні та загрозою кимвро-тевтонського нашествия, по суті, скасувала невиправдану для нових умов стару цензову систему набору за сервіанськими майновими класами та ввела систему вербування солдатів на основі принципу добровільності. І хоча загальної військової повинності закон не відміняв, а зміну головного принципу комплектування не санкціонувало ані законодавство, ані навіть постанова сенату, закріплена в ході майже безперервного шестирічного консульства Гая Марія, вона увійшла в політичну практику. Новий спосіб проведення набору – на основі принципу добровільності та рекрутування легіонерів із незаможних громадян – став традицією, і в подальшому неминуче вів до занепаду рабовласницької міліції. Саме тому закономірним був процес перетворення “селянських легіонерів” на армію професійних солдатів в ході оновлення соціальної бази легіонів¹⁸⁵.

Наслідки зміни системи рекрутування, а також введення когортної¹⁸⁶, більш досконалої тактики швидко дали результати. Невдовзі було ліквідовано загрозу вторгнення германських племен кимврів і тевтонів. Подальші воєнні кампанії, незважаючи на тимчасові поразки, також свідчили про посилення боєздатності нових легіонів, на вербованих з пролетаріїв.

2.3. Оновлення системи комплектування та соціального складу армії

З виходом на політичну арену *homo novus*, Гая Марія, відбуваються кардинальні зрушення в сфері римської військової організації. Саме з появою та діяльністю цієї людини безпосередньо пов'язані всі подальші соціально-політичні перетворення, які охопили спершу римську армію, а згодом і всю

¹⁸⁵ 77.Игнатенко А.В. Древний Рим: От военной демократии к военной диктатуре / А.В. Игнатенко. – Свердловск: Свердловск. юрид. ин-т, 1988. – С. 111.

¹⁸⁶ Дельбрюк Г. Вказана праця. – С. 341.

Римську державу¹⁸⁷. Ключовим аспектом реформи Марія стає оновлення системи комплектування легіонів. Згідно з нововведенням, набір проводиться не за класовою ознакою, що дозволяло всім громадянам Риму вступати до війська. Це відкривало доступ до служби такій соціальній категорії як *capite censos*, яка, як відомо, не залучалася раніше до війська¹⁸⁸. Принцип майнового цензу не було офіційно скасовано, але він починає втрачати своє практичне застосування.

Подальші події: нестабільність влади, розгортання громадянських війн – остаточно оформили процес впровадження та закріплення нової системи комплектування. Загострення конфронтації між головними політичними силами Риму – сенатською олігархією та «демократичною партією» на чолі з вершниками – призвело до відкритого збройного конфлікту. Підтриманий демократичними силами, Марій отримав право командувати армією у війні з Мітрідатом VI, що спалахнула на Сході. Але за допомогою армії Сулла вчинив переворот: захопив Рим та, розправившись зі своїми опонентами, вирушив до Греції, яка вже була зайнята військами понтійського царя. Ці події цінні для нас в тому розумінні, що саме на їхньому прикладі значною мірою відображається занепад старої та утвердження нової системи набору солдатів.

Після від'їзду Сулли маріанці достатньо швидко організували контрпереворот і почали підготовку до війни. Повернувшись до Італії та розуміючи, що його сили занадто обмежені, аби протистояти ворогам (співвідношення, якщо довіряти Плутарху, було 40 тис. проти 225 тис.)¹⁸⁹, Сулла починає активно поповнювати свою армію. Оскільки при владі знаходилися маріанці, такі заходи Сулли не отримали дозволу сенату, а тому не могли проходити за традиційною республіканською схемою. І тут ми

¹⁸⁷ Gabba E. *Le origini dell' esercito professionale in Roma: i proletari e la riforma di Mario* / E. Gabba // *Athenaeum*. – 1949. – Т. 27. – Р. 173-177.

¹⁸⁸ За винятком критичних обставин (Smith R. E. *Service in post-Marian Roman army* / R. E. Smith – Manchester, 1958. – Р. 38.)

¹⁸⁹ Plut. Sulla, 27.

спостерігаємо закріплення нових методів комплектації, які відкрила реформа Марія. Йдеться про залучення добровольців, яких вербували спеціальні агенти Сулли, розіслані по всій Італії. Гроші та обіцянки слугували стандартними засобами заохочення новобранців¹⁹⁰. Другою складовою поповнення військ Сулли стала агітація та пряма перевербовка легіонерів з демократичного табору. Спеціально підготовлені солдати проникали до військ маріанців та переманювали на свій бік значні сили, а іноді й цілі армії супротивника¹⁹¹. У свою чергу демократи застосовували аналогічні засоби: добровольців заохочували матеріальними благами та обіцянками¹⁹².

Подальше практичне застосування нової системи комплектування армії спостерігаємо на прикладі протистояння Юлія Цезаря та Помпея Великого. З поглибленням кризи політичної системи в Римі все більшої ваги набирає підтримка армії. Розуміючи це, Цезар також усвідомлював і важливість її чисельності, тому, як свідчать джерела, використовував найменший привід для поповнення своїх легіонів. Розпочавши Галльську кампанію з чотирма легіонами, майбутній диктатор швидко збільшував сили¹⁹³. Перевищивши всі дозволені норми, Цезар потребував узаконення своїх дій. У 56 р. до н.е. в результаті неофіційної домовленості тріумвірів, що згодом була підкріплена законодавчо, великий полководець зумів отримати право на утримання десяти легіонів¹⁹⁴. Але й на цьому Цезар не зупиняється, продовжуючи комплектувати все нові й нові війська, кількість яких невдовзі знову перевищила дозволену норму. На початку нової громадянської війни та в роки її кривавого розгортання армії ворогуючих сторін ще неодноразово проводили набори новобранців¹⁹⁵.

¹⁹⁰ App., B. C., I, 86.

¹⁹¹ Plut. Sulla, 28.

¹⁹² Vell., II, 20, 4.

¹⁹³ Caes., B. G., I, 7; 10; 24; II, 2; III, 20.

¹⁹⁴ Suet., Jul., 24; Cic., De prov. Cons., XI, 28.

¹⁹⁵ Caes., B. c., I, 11, 25; 85; III, 29; 34.

Отже, враховуючи незаконне комплектування Цезарем недозволених по кількості військ, можна стверджувати, що набори не могли проходити у відповідності до класичної класової схеми і відбувалися лише шляхом вербування. До того ж факти залучення ветеранів також свідчать на користь цього¹⁹⁶. І нарешті, вищезгадані проблеми, що виникали під час комплектування воїнів за традиційною “сервіанською” моделлю, наврядчи дозволили б Цезарю сформувати такі численні сили, адже після закінчення громадянської війни під його командуванням перебувало не менше сорока легіонів.

Після смерті Цезаря розпочинається останній період міжусобиць I ст. до н.е., що остаточно закріплює нову систему набору військ. Нормою стає комплектація легіонів без будь-якої санкції Сенату і навіть за умов його офіційної заборони. Це характерно як для бунтівних політичних лідерів, так і для державних посадовців. Розглянемо це детальніше. Брут і Кассій, вожді республіканців, збираючи сили у Східних провінціях, комплектували свої легіони із добровольців-ветеранів, воїнів, що осіли після поразок Помпея Великого та походів Цезаря¹⁹⁷. Безліч колишніх солдатів Помпея, що розселилися в основному у Греції та Македонії, швидко сформували кістяк армії республіканців на Сході¹⁹⁸. Не втрачав часу і Секст Помпей, котрий діяв на Заході, спираючись на Сицилію та Африку. Він активно проводив набори серед римських колоністів та африканських союзників, використовуючи клієнтелу свого батька¹⁹⁹. Аппіан та Діон Кассій повідомляють, що після втечі Секста із Сицилії він намагався зібрати нову армію в Малій Азії, набираючи добровольців²⁰⁰. Таким чином, цілком зрозуміло, що республіканці швидко взяли на озброєння нові форми та методи комплектації

¹⁹⁶ Caes., B. G., III, 20.

¹⁹⁷ Cic., Ad fam., XII, 11, 1; Dio Cass., 47, 28; App., B. C., III, 78; IV, 59.

¹⁹⁸ Dio Cass., 47, 21; Plut., Brut., 25.

¹⁹⁹ Dio Cass., XLVIII, 17, 6.; App. B. C., IV, 56, 58, 83.

²⁰⁰ Dio Cass., XLIX, 17.; App. B. C., V, 138.

армії, усвідомлюючи нежиттєздатність та безперспективність старої майнової системи набору військ.

У той самий спосіб діяли і цезаріанці. Одразу ж після смерті Цезаря, усвідомлюючи безпорадність Сенату, Антоній починає формувати свою власну армію. Для цього він спочатку збирає велику кількість добровольців-центуріонів, мотивуючи це необхідністю особистої охорони. Вбачаючи в молодших офіцерах основу армії, Антоній надавав їм виключне значення, усіляко забезпечуючи їхні потреби²⁰¹. У Сенаті такі дії викликали незадоволення, але реальних важелів впливу на Антонія вже не могло бути. Нова добровільна система набору до армії давала змогу швидко зібрати війська як цезаріанцям, так і їхнім опонентам. Винятком не став і молодий Цезар. За подібною схемою його агенти вербували та перевербовували добровольців навіть у суперників, основну масу яких складали ветерани²⁰².

Наведені факти виразно свідчать про цілковитий занепад класової комплектаційної моделі. По всій території Римської держави, від Заходу до Сходу, офіційні посадовці та “вороги вітчизни” формують свої армії виключно на добровільній основі. Старий принцип набору стає не тільки неефективним, але й у більшості випадків неможливим. Постійні громадянські війни I ст. до н.е. потребували колосальних людських ресурсів, забезпечити які могла лише нова соціальна основа при якісно новій системі комплектування римського війська.

Вищерозглянута реформа Гая Марія дала поштовх ще одному ключовому для нашого дослідження процесу – оновленню соціального складу армії. Нова система комплектації збройних сил Риму, допускаючи у свої лави незаможних *capite censos*, передовсім, сприяла активній пролетаризації легіонів. До кінця II ст. до н. е. їх переважну більшість ще

²⁰¹ App., B. C., III, 5.

²⁰² App., B. C., III, 31; 45; 47; Dio Cass., 45, 12; Cic., Ad fam., X, 28, 3.

становили представники середнього класу і нерідко заможні громадяни²⁰³. Та вже з кінця століття співвідношення швидко змінюється. Значні маси бідних та розорених громадян часто вбачали у військовій службі єдиний шлях до матеріального забезпечення. Притік нових нижчих прошарків суспільства докорінно змінює соціальну складову римського війська, розв'язуючи вищезгадану гостру проблему браку людських ресурсів під час поповнення чи створення нових військових з'єднань.

Важливою проблемою у дослідженні цього питання постає зарахування представників союзницьких общин до римських легіонів. Як відомо, до Союзницької війни, італіки та інші *socii* служили у римському війську в якості допоміжних частин. Вони не входили до легіонів, а складали окремі бойові одиниці – когорти. Це було зумовлено, перш за все, обмеженістю їхніх політичних прав. Вони зберігали державну самостійність, але не мали римського громадянства та права вільної зовнішньої політики, що фактично означало їхнє підпорядкування Риму. Головним обов'язком таких спільнот було надавати й утримувати військові контингенти для посилення римської армії.

Таке становище не могло довго влаштовувати союзників. Повстання спалахнуло наприкінці 91 р. до н. е. Італіки усвідомили, що досягти політичного зрівняння в правах із римлянами можливо лише зброєю. Після загострення конфлікту римські правлячі кола змушені були піти на поступки, і вже в кін. 90 – на поч. 89 р. до н.е. внаслідок прийняття двох законів (*Lex Julia* та *Lex Plautia Papiria*) повне римське громадянство отримали більшість союзників італіків. Важливість цих подій полягає у тому, що разом з політичними правами *socii* отримали і можливість вступати до війська безпосередньо в легіони. Але для того, щоб зрозуміти, наскільки великим був

²⁰³ Patterson J. Military organization and social change in the later Roman Republic / J. Patterson // *War and society in the Roman world*. – N. Y., 1993. – P. 95-98.

вплив союзників на армію і на її соціальне наповнення, потрібно встановити їхню роль у складі римських збройних сил.

Лівій неодноразово згадує співвідношення 1:2 на користь *socii*²⁰⁴. А Полібій для свого часу кількість піхоти визначає як 1:1, а кінноту союзників – як втричі більшу за римську²⁰⁵. Більш детально залучення союзників до армії розглянуто в роботі М. Ф. Тупікова²⁰⁶. Немає жодних підстав вважати, що подібне співвідношення змінюється до кінця II ст. до н.е. і після реформи Марія. Отже, кількісний склад союзників можна визначити, як співвідношення, що коливалося від 1:1 до 1:2 з чисельною перевагою *socii*. Таким чином, після отримання італіками громадянських прав вся маса колишніх допоміжних сил поступово влилася в легіони. Тож очевидним стає той факт, що по закінченні Союзницької війни відбувається друге після реформи Гая Марія значне оновлення соціального складу римської армії, де половину, а може і переважну більшість, особового складу становили відтепер представники союзницьких спільнот з домінуючою роллю італіків.

Такі соціальні перетворення не могли залишитися без наслідків. Розпочатий процес пролетаризації легіонів, невдовзі доповнений масовим припливом нових громадян з колишніх *socii*, перетворює військових в декласований елемент, відірваний від римського громадянського суспільства. Цілком вірно, на наш погляд, з цього приводу висловлюється С. Л. Утченко, стверджуючи, що після реформи Марія і, особливо, Союзницької війни “основним контингентом римської армії стають не взагалі незаможні прошарки населення “пролетарії”, як це зазвичай підкреслюється, але люди, по суті незв’язані, неспоріднені з тими привілеями, правами, традиціями, які давно ввійшли до плоті і крові кожного “істинного” римлянина і які зумовлювали суспільне становище, рід політичної діяльності та навіть

²⁰⁴ Liv., XXXI, 8; XXXIV, 56.

²⁰⁵ Pol., VI, 26.

²⁰⁶ Тупиков М. Ф. Начало кризиса Римской республики / М. Ф. Тупиков – М.: Наука, 1949. – С. 224.

світогляд повноправного власника-громадянина”²⁰⁷. Тобто суттю даного процесу є те, що таких елементів легко було перевиховати у потрібному напрямку і відповідно до цього використати в ході політичної боротьби. Збільшення впливу матеріального фактору на настрої і поведінку солдат посилювали такого роду ефект. Але дослідження впливу нової соціально оновленої армії на політичне життя Римської держави виходить за межі завдання даного дослідження, тому ми вважали за потрібне лише зацентрувати на цій проблемі.

Розглянемо ще один важливий аспект нашої теми. Наслідки Союзницької війни не стали завершальним етапом оновлення соціального складу римської армії. Під час постійних міжусобних конфліктів, які швидко переростали у громадянські війни, знову виникає, здавалося б, назавжди вирішене питання поповнення людських ресурсів у збройних силах держави. Йдеться про зарахування до війська таких соціальних елементів, як раби. Традиційно цим питанням у дослідженні римської армії приділяється найменше уваги, а у більшості випадків вони просто випадають зі сфери інтересів дослідників. Передовсім, це пов'язано із надзвичайно обмеженою інформацією в джерелах, якими ми користуємося. Але, на нашу думку, розкриття теми даного дослідження було б неповним без урахування цього питання.

Одразу ж необхідно підкреслити, що залучення до армії рабів не було принципово новим явищем у римській історії. В критичні моменти такі дії мали місце ще задовго до громадянських війн I ст. до н.е. Після поразки під Каннами у 216 р. до н.е. римські сенатори викупили у господарів та озброїли за державний кошт близько 8 тис. рабів (такі дії були визнані більш доцільними, аніж звільнення за викуп полонених громадян). Усі вони були зараховані до війська Клавдія Марцелла, направленого діяти проти

²⁰⁷ Утченко С. Л. Римская армия в I в. до н. э. / С. Л. Утченко // ВДИ. – 1962. – № 4. – С. 33.

Ганнібала²⁰⁸. Окрім того, нам відомі випадки формування військових сил з рабів і в часи Августа, також через загрозливі обставини: вперше під час паннонсько-далматського повстання 6 – 9 рр. н.е. та вдруге після страшної поразки Квінтілія Вара в Тевтобургському лісі у 9 р. н.е.²⁰⁹. Отже, можна стверджувати, що така практика не була нововведенням, притаманним лише для I ст. до н. е.

Зауважмо, що, повернувшись із вигнання і потребуючи армії для боротьби з прихильниками Сулли, Марій та його прибічник Цинна вперше за довгі роки знову починають формувати військові загони з рабів. Аппіан чітко говорить про те, що раби “служили у війську Цинни”²¹⁰. Маємо свідчення навіть про певне привілейоване становище деяких військових загонів, організованих з рабів, які складали, як пише Плутарх “відбірну варту” Марія²¹¹. Вони виконували роль каральних загонів, вбиваючи людей за прямим наказом або особливим знаком Марія. Але соціальна природа таких військових контингентів одразу ж далася взнаки. Раби, відчуваючи свою безкарність, після захоплення маріанцями Риму почали влаштовувати численні безлади, грабуючи та вбиваючи мешканців столиці. Після багатьох заборон Цинна ніяк не відреагував, тому усіх їх знищили в результаті спланованої нічної атаки на їхній табір²¹². Ці події яскраво свідчать про принципову важливість соціального походження тих елементів, з яких складалася армія.

Отримавши гіркий досвід, римляни все ж не припинили подібної практики. Свого апогею цей процес досяг у роки громадянських війн, що розпочалися після смерті Цезаря. У цей час ключовою подією постає Сицилійська війна цезаріанців із Секстом Помпеем. Питання участі рабів як військової сили в цьому протистоянні дослідники оцінюють по-різному. А. І.

²⁰⁸ App., Gann., 27.; Liv., XXII. 57.

²⁰⁹ Suet. Aug., 25,2; Plin. NH, VII; Vell., II, 111; Dio Cass., LV, 31,1; LVII, 5,4.

²¹⁰ App. B. C., I, 74.

²¹¹ Plut. Mar. 43.

²¹² Plut. Mar. 41.

Кубанова висловлює думку про їхню домінуючу роль в цих подіях, зазначаючи у висновках, що “участь рабів у сицилійській війні виходить за межі звичайного їх залучення у військо вільних, що дійсно часто практикувалося в ході громадянських війн”²¹³. Інше бачення проблеми подає В. Н. Парфенов, розглядаючи цей процес як звичне явище, притаманне громадянським війнам цього періоду. Він не вбачає у цьому суттєвих відмінностей від попереднього досвіду формування військових загонів зі звільнених рабів, критикуючи думку про їхнє домінування під час сицилійської війни²¹⁴.

Вочевидь, раби відігравали далеко не останню роль в організації поповнення збройних сил Риму. За критичних обставин вони неодноразово залучалися до військової служби та активно використовувалися в роки громадянського протистояння для збільшення чисельності римської армії. Однак їх не приймали безпосередньо до легіонів, а зараховували до окремих бойових одиниць, когорт чи охоронних загонів, прикладом яких була вже згадана варта Марія.

Також важливим питанням залишається включення до легіонів такої соціальної категорії як *peregrinus*. Нам відомо, що ще під час Галльських війн, Цезарем був набраний цілий легіон з трансальпійських галлів *Alauda*²¹⁵. Під час громадянських війн помпеянці також поповнювали свої сили за рахунок “туземних легіонів” з кельтів та іберів в Іспанії. Але ці випадки можна охарактеризувати як допоміжні заходи, що не впливали в цілому на загальне обличчя армії. Після встановлення II тріумвірату Марк Антоній як один з військово-політичних послідовників Цезаря почав ставитися до цих соціальних елементів з більшою увагою. Зокрема, окрім вихідців з північних

²¹³ Кубанова А. И. Движение рабов в гражданской войне 43-36 гг. до н. э. в Сицилии / А. И. Кубанова // Ученые записки Тульского гос. пед. инст. – 1958. – Вып. 8. – С. 66.

²¹⁴ Парфенов В. Н. Рим от Цезаря до Августа. Очерки социально-политической истории. – Саратов: Изд. Саратовск. гос. ун-т, 1987. – С. 74.

²¹⁵ Suet. Iul., 24.

районів держави легіони Антонія почали поповнюватися за рахунок мешканців східних провінцій. Такі новобранці у більшості випадків не мали прав римського громадянства, вербувалися на місці та були досить строкатими за етнічним походженням²¹⁶. Після невдалої Парфянської кампанії та стратегічного відступу значна частина східної армії Антонія загинула. Ця ситуація була виправлена за рахунок набору восьми нових легіонів, використовуючи систему місцевого комплектування²¹⁷. Проблема включення до легіонів вихідців зі Сходу вже розроблялася вченими²¹⁸, і не можна не погодитися з наявними висновками про цілеспрямовану політику Антонія в цих питаннях. Зокрема, можна говорити про дві її складові. По-перше, це кризовість, необхідність швидкого поповнення сил для захисту східної частини держави та підготовка нового вторгнення у Парфію. По-друге, це політичний розрахунок Антонія, що полягав у створенні міцної соціальної бази для підтримки свого режиму чи навіть правління його послідовника. Досить вірно, на наш погляд, робить висновки з цього приводу Є. В. Смиков, характеризуючи це таким чином: “Цілком ймовірно, що саме ці легіонери східного походження, на думку Антонія, повинні були стати опорою впливу його сина на Сході, як ветерани Цезаря були опорою його названого сина в Італії або клієнти Помпея в Іспанії або в інших провінціях – опорою його синів”²¹⁹. Доказом цього також можна вважати випуск золотої монети із зображенням Антонія з сином Антіллом, яка, як правило, призначалася для армії²²⁰. Аналізуючи ці події, необхідно підкреслити

²¹⁶ Plut. Ant., 56.

²¹⁷ Парфенов В. Н. Рим от Цезаря до Августа. Очерки социально-политической истории. – Саратов: Изд. Саратовск. гос. ун-т, 1987. – С. 114.

²¹⁸ Buchheim H. Die Orientpolitik des Triumvirn M. Antonius / H. Buchheim // Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, 1960. – №. 1 – P. 56-59.

²¹⁹ Смыков Е. В. Антоний и Дионис (Из истории религиозной политики триумвира М. Антония) / Е. В. Смыков // Античный мир и археология. – 2002. – Вып. 11 – С. 103.

²²⁰ Парфенов В. Н. Рим от Цезаря до Августа. Очерки социально-политической истории. – Саратов: Изд. Саратовск. гос. ун-т, 1987. – С. 118.

особливу важливість даних процесів. Широке застосування місцевого комплектування сприяло не тільки соціальній та навіть етнічній різноманітності особового складу римської армії, але, як наслідок, прискорювало процес територіальної інтеграції, залучаючи провінції до загальнодержавних політичних проблем.

Антоній намагався використати легіонерів peregrini для своєї соціальної опори і на Апеннінському півострові. Зокрема, свідченням цього є ініційований ним закон *lex de tertia decuria* (ще до встановлення II тріумвірату), згідно якого була створена третя декурія при здійсненні судочинства. І хоча в законі було прописано правило, що кожен, хто командував у військах, нехай стане суддею, Марк Антоній включив до числа цих суддів також і рядових солдат з легіону *Alauda*, тобто вихідців з Трансальпійської Галлії, які лише при Цезарі отримали права римського громадянства. Таким чином, суди на 1/3 були поповнені відставними центуріонами та колишніми легіонерами з peregrini. Такі дії, на наш погляд, не можна вважати випадковими, вони характеризуються скоріше як початок оформлення соціальної політики Антонія в якості самостійного політичного лідера цезаріанців. Саме ці нещодавно проголошені громадянами військові мали бути якнайбільше віддані майбутньому тріумвіру, оскільки саме від нього залежало не тільки їх матеріальне становище, але й соціальний статус в державі. У нас немає жодних підстав вважати, що вищезгаданий закон було скасовано після прийняття *lex Titia*. Очевидно, що він діяв і в період II тріумвірату, забезпечуючи досить привілейоване становище відставних молодших командирів та ветеранів з легіону “Жайворонків”. В цілому ж етнічний та соціальний склад легіонів від правління Августа до початку II ст. н.е. за виключенням окремих випадків залишався досить однорідним. Основа легіонів продовжувала комплектуватися з італіків, що мали права повного Римського громадянства. Всі інші не повноправні соціальні елементи Імперії залучалися до військової служби переважно в якості *auxilia* та *alae*.

Отже, період кінця II – I ст. до н.е. постає як певний трансформаційний етап в розвитку римської армії. Розпочата після реформи Гая Марія професіоналізація збройних сил, реформувала застарілу класову систему організації війська. Впроваджена ще у VI ст. до н.е. шостим римським царем Сервієм Туллієм, вона проіснувала більше чотирьох століть, але нові соціально-політичні реалії Пізньої республіки чітко продемонстрували її невідповідність вимогам часу. Тому організація збройних сил швидко зазнала змін, що проявилось в двох ключових процесах: оновленні системи комплектування армії та зміні її соціального складу. Першим етапом соціальних перетворень стає допуск до служби таких категорій людей, як *capite censos*, тобто людей неімущих, що суперечило віковій традиції в галузі військової організації. Наступним кроком виступають події Союзницької війни (91 – 88 рр. до н. е.), коли право служби в легіонах отримала переважна більшість союзників італіків. І нарешті, третьою складовою цього процесу стає включення до легіонів людей, що не мали римського громадянства та етнічно належали до тих народів, яких римляни традиційно зневажали як варварів. Таким чином, розглянуті вище процеси відображають нові потреби епохи та виступають невід’ємною частиною складного й тривалого процесу професіоналізації римської армії.

РОЗДІЛ 3. Зміни у системі матеріального забезпечення збройних сил Риму

3.1. Збільшення фінансування армії у процесі її професіоналізації

Оскільки служба в армії в Стародавньому Римі до реформи Гая Марія розглядалася як почесний обов'язок, а не професійна діяльність, питання фінансового забезпечення солдатів тривалий час залишалося не надто актуальним. Враховуючи той факт, що абсолютна більшість легіонерів складала відносно заможний прошарок римського соціуму, платня, яку вони отримували, сприймалася швидше як мінімальне відшкодування за витрачений час та сили, ніж як першочерговий ресурс для забезпечення елементарної життєдіяльності. Масовий притік неімущих елементів до армії, яка стала для них єдиною надією хоч якось покращити своє життя, сприяв небувалому посиленню ролі матеріального фактора у процесі професіоналізації збройних сил Риму. У зв'язку з цим важливим залишається питання чи вплинула реорганізація армії на розмір фінансового забезпечення солдат.

Відправним пунктом у цьому питанні постає безцінне свідчення Полібія про те, що звичайний легіонер римської армії, за його часів, отримував 2 оболи за добу своєї служби, центуріону платили 4 оболи, а вершнику 1 драхму на добу. Також Полібій визначає місячний раціон легіонера, потребу у пшениці, яка приблизно складає дві третини Аттичних медимн. Для всіх солдат була розрахована вартість раціонів та одєжі, що відраховувалася з платні, відповідно до фіксованого кошторису²²¹. Більшість дослідників погоджуються з тим, що драхма, про яку говорить Полібій, є

²²¹ Pol., VI, 39.

еквівалентом динарію²²². Ці грошові одиниці вважали рівними і в пізніші роки²²³. Тобто, можна припустити, що легіонери при нормі 2 оболи на добу, за рік отримували 120 динарів. Відповідно для вершника передбачався 1 динар за добу, а для центуріона – 2 динара за кожні три доби. Чи не найперший підрахунок для висвітлення цього питання було зроблено німецьким дослідником Шукбургом, який приходить до висновку, що динар складався з 16 ассів, відповідно платня пішого солдата складала 5 та 1/3 ассів на добу, центуріона – 10 та 2/3, вершника – 16²²⁴. Звернімо увагу на те, що у більшості пізніших праць, історики виводять округлене значення в 120 динарів на рік, а платню за добу визначають на рівні 1/3 динару впродовж 360 днів²²⁵. Усі ці автори, вочевидь, вважають, що динар складався з 10 ассів. Але, якщо навіть і так, коли добова платня легіонера відповідно становила 3 та 1/3 ассів, можна помітити, що вона включає небажану дріб. Добова платня центуріона 6 та 2/3 ассів здається також неймовірною, оскільки 1 асс неможливо розділити. У той же час цілком зрозуміло зі слів Полібія, що платню було розраховано на добовій основі, оскільки він вказує саме добову платню та місячну норму раціону. За логікою це було б недоречним при застосуванні іншого порядку. Отже, добова ставка має бути представлена у формі, яку можна заплатити одразу, тобто вона не може включати дріб та частину найменшої грошової одиниці.

У той же час, М. Спейдел вважає, що видача зароблених коштів не обов'язково могла здійснюватися щоденно. Оскільки від передбаченої суми віднімали витрати за їжу, одягу та військове спорядження, повний

²²² Див. дискусія, що до цього питання: Alston R. Roman Military Pay from Caesar to Diocletian / R. Alston // The Journal of Roman Studies. – 1994. – Vol. 84. – P. 113-115.

²²³ Crawford M. Money and Exchange in the Roman World / M. Crawford // The Journal of Roman Studies. – 1970. – Vol. 60. – P. 43.

²²⁴ Shuckburgh H. The Histories of Polybius... – 292-312.

²²⁵ Див. цікавий аналіз думок з цього приводу: Speidel M. A. Roman Army Pay Scales / M. A. Speidel // The Journal of Roman Studies. – 1992. – Vol. 82. – P. 87-90.

розрахунок на його думку, у Республіканський період, міг здійснюватися навіть у кінці «сезону»²²⁶.

Цікавий розрахунок грошових еквівалентів, що зустрічаються у Полібія, зроблений Г. Матінглі²²⁷. Даний дослідник підкреслює той факт, що Полібій писав свою працю для греків із Ахейського Союзу, використовуючи при цьому терміни та поняття, що були б зрозумілими для них. Саме тому давньогрецький історик неодноразово звертав увагу читачів на те, які саме стандарти він використовує, наприклад, що бере за міру зерна – Аттичні медимни²²⁸. За цією логікою ми можемо зробити висновок про те, що його грошові стандарти були такими, як і в Ахейському Союзі. «Полібієва» драхма, таким чином, мала відповідати драхмі, яка в той час використовувалася на його батьківщині. В Ахейському Союзі в часи Полібія було емітовано головну срібну монету вагою 37 г. Середня вага динару того періоду складала 58,7 г. Якщо прийняти що Ахейські еквіваленти Полібія відповідали точно римським монетам, драхма має складати $12 \frac{1}{4}$ ассів, чотири обола – 8 та $\frac{1}{3}$ і 2 оболи – 4 та $\frac{1}{6}$ ассів. На нашу думку, ці дробі, навіть ще менш імовірні, ніж розглянуті вище. Але даним автором було розроблено ще декілька підходів, з яких на увагу заслуговує ще один. Дробі динарів, отримані в результаті цього останнього розрахунку, наступні: $\frac{1}{2}$, 1, $1 \frac{1}{2}$, (5, 10, 15 асс). Більше того, як Полібій, так і Лівій, на думку автора, натякають на приблизну рівність квадрігатусу²²⁹ із драхмою Полібія²³⁰. Якщо квадрігатус складений з 15 ас (= 6 сестерцій) був використаний Полібієм як еквівалент драхми в Ахейському Союзі, він також мав би використовувати

²²⁶ Тобто в кінці так званого римського військового року, що розпочинався навесні та завершувався восени (Там само. – Р. 88.)

²²⁷ H. Mattingly, "The Property Qualifications of the Roman Classes / H. Mattingly // The Journal of Roman Studies. – 1937. – Vol. 82. – P. 99-101.

²²⁸ Грецька міра для сипучих тіл. дорівнює 52,5 л.

²²⁹ quadrigatus – колісниця з чотирма конями. Так називали срібну монету в Римській імперії (там присутнє зображення колісничі)

²³⁰ H. Mattingly, "The Property Qualifications of the Roman Classes...– P. 101.

сестерції як зручний еквівалент обола. Тобто його два обола мають бути еквівалентними 5 ас, його 4 обола – дирнару, так плата вершнику в цьому випадку складатиме квадригатур. Дійсно зауважимо, що з такими еквівалентами Полібію було б легко перераховувати римську валюту в оболи та драхми.

Але все ж більшість сучасних учених, з якими погоджуємось і ми в результаті своїх розрахунків, приходять до висновку, що в Республіканський час, а саме до Цезаря, платня легіонерів була закріплена на позначці в 120 динарів²³¹. При ставці 10 ассів за 1 динар виходить вже приведене вище значення в 3 1/3 асса на день. Те, що за міру використовувався асс, зрозуміло зі слів Полібія, який описував платню як 2 оболи на добу замість драхми кожні три дні. Свідчення про те, що асс продовжував залишатися ліквідною одиницею аж до I ст. н. е., знаходимо у повідомленнях Тацита при описі Паннонського повстання²³². Отже, платня рядового легіонера, що дорівнювала 3 1/3 асса на день здається нам найбільш реалістичною і підтверджується в результаті аналізу подальших історичних періодів.

Як не дивно, така ставка була не змінною аж до «епохи» Цезаря, який першим спробував внести корективи до усталених порядків. За логікою, зміна фінансового забезпечення повинна була відбутися невдовзі після реформи Гая Марія. Але сенат не бажав вирішувати це питання на державному рівні, розглядаючи проблему додаткового фінансування армії особистим клопотом окремих полководців²³³. Швидше за все, сенатори

²³¹ Річард Елстон узагальнивши всі сучасні точки зору аргументовано доводить цю тезу (Alston R. Roman Military Pay from Caesar to Diocletian / R. Alston // *The Journal of Roman Studies*. – 1994. – Vol. 84. – P. 113-117).

²³² Тас., *Ann.*, 1.17. Про це повстання див. особливо: Болтинская Л. В. Выступление паннонских и германских легионов в период правления Тиберия / Л.В. Болтинская // *Из истории древнего мира и Средних веков*. – Красноярск, 1967. – С. 31-43; Wilkes J. J. A Note on the Mutiny of the Pannonian Legions in A. D. 14 / J. J. Wilkes // *The Classical Quarterly*. – 1963. – Vol. 13. – No. 2 – P. 268-271.

²³³ Schmitthenner, W. Politik und Armee in der späten Römischen Republik / W. Schmitthenner // *HZ*. – 1960. – Bd. 190, Hft. 1. – S. 16.

вважали, що для таких знедолених людей невеликої, але фіксованої заробітної плати було достатньо. У разі, якщо солдат бажав більшого, йому потрібно було лише добре воювати і заробляти собі на життя, більшою мірою, за допомогою здобичі. Така політика перших людей Риму була характерною до появи на політичній арені людини з новим баченням майбутнього держави в якому армія відігравала би ключову роль. Юлій Цезар у ході успішних Галльських кампаній дозволив собі переглянути питання структурного фінансування своїх військ. Одним із найважливіших джерел, що інформує нас про ці зміни, є праця Гая Светонія Транквілла²³⁴. Автор зазначає, що Цезар подвоїв воїнам «*stipendium*». Тобто була встановлена друга виплата на рік, що складала суму рівну першій. При співвідношенні 10 ассів до 1 динару це мало складати 240 динарів на рік.

Наведені вище дані про те, що річна плата військовим за часів Цезаря становила дві *stipendia* по 120 *denarii* кожна, вимагає від нас такого ж підходу щодо збільшення заробітної плати за часів Августа, яка, на думку Генрі Борена зросла втричі по відношенню до найпершої ставки²³⁵. Противники цієї теорії вказують на відсутність інформації про таке підвищення у джерелах²³⁶. Але, на нашу думку, підвищення платні за часів Августа мало місце.

По-перше, ми маємо свідчення Діона Кассія²³⁷ який указує на те, що у 27 році до н. е. Август удвічі підвищив платню преторіанцям, хоча ми не знаходимо відповідної інформації щодо підвищення платні легіонерам. Також такі свідчення відсутні й у Тацита. Виникає питання, чому Август не підвищив платню легіонерам? А якщо згадати, що саме Август відновив

²³⁴ Caes. I. 26. 3.

²³⁵ В сенсі збільшення періодичності виплати заробітної плати, і в сенсі збільшення її суми (Boren H. C. *Studies Relating to the Stipendium Militum* / H. C. Boren // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1983. – Vol. 32. – N. 4. – P. 449-450).

²³⁶ Alston R. *Roman Military Pay from Caesar to Diocletian* / R. Alston // *The Journal of Roman Studies*. – 1994. – Vol. 84. – P. 113-114

²³⁷ Dio. XIII. 11. 5.

вирахування із заробітної плати легіонерів за харчування, одяг, тощо²³⁸, то виходить, що платня була, по суті, зменшена, чого б легіонери ні в якому разі не допустили. До того ж, як зазначає Тацит²³⁹, між легіонерами та преторіанцями панували заздрощі. Отже, Август не став би загострювати стосунки, підвищуючи вдвічі рівень оплати преторіанцям й залишаючи оплату праці легіонерів на попередньому рівні. Нарешті, також слід пам'ятати, що саме за Августа була зроблена переоцінка вартості динарія по відношенню до ассу. Один динарій, що раніше дорівнював 10 ассам, після переоцінки становив уже 16 ассів²⁴⁰. Тобто колишні 120 динарів, що складали один *stipendium* зменшилися до 75. Відтак, подвоєна Цезарем платня за новим «курсом» мала складати 150 динаріїв. Але ж ми знаємо, що в період Паннонського повстання платня легіонерів була встановлена на рівні 225 динаріїв²⁴¹. Тож логічно припустити, що Август для того, щоб угамувати можливі невдоволення зниженням «курсу»²⁴², ввів третю виплату *stipendium* за рік, що була рівнозначною першим двом, тобто додав ще 75 динаріїв. Таке підвищення пояснює відому нам суму в 225 динаріїв²⁴³. До того ж, Август мав і інші мотиви для підвищення платні, усвідомлюючи, що саме лояльність до нього армії була вирішальною для становлення нового режиму. Отже, наведені докази вказують на те, що Август усе ж таки збільшив фінансування армії.

²³⁸ Speidel M. A. Roman Army Pay Scales / M. A. Speide // The Journal of Roman Studies. – 1992. – Vol. 82. – P. 88.

²³⁹ Tac. Ann. I.17.

²⁴⁰ Crawford M. Money and Exchange in the Roman... – P. 40-48.

²⁴¹ Tac. Ann. I.17.

²⁴² Легіонери продовжували отримувати ту саму кількість ассів (Speidel, M.A. Sold und Wirtschaftslage der römischen Soldaten / M.A. Speidel // KHG. – S. 65-96).

²⁴³ $75+75+75 = 225$ динаріїв на рік (Tac. Ann. I.17.)

Наступне підвищення військової платні було проведене імператором Доміціаном у 83–84 рр. Светоній²⁴⁴ свідчить про додаткову *quantum stipendium* в сумі 3 золотих (*aurei*), кожен з яких був еквівалентним 25 динаріїв²⁴⁵. Від Діона Кассія²⁴⁶ нам відомо про збільшення кожного платежу з 75 до 100 динаріїв. Оскільки платня в армії сплачувалася тричі на рік²⁴⁷, загальна сума зросла від 225 динаріїв (три виплати по 75 динаріїв) до 300 динаріїв (три виплати по 100 динаріїв).

Цілком вірогідно, що золоті монети (*aurei*) стали важливим платіжним засобом при здійсненні розрахунку з армією протягом Імперського періоду. Також золотий був найбільш престижним з усіх цінних монет, а тому оплата солдатам у *aurei*, імовірно, мала символічне значення. Ще одним підтвердженням цього був *viaticum*, разова виплата солдатам при зарахуванні до армії, що складала 75 динаріїв, які сплачувались у вигляді трьох золотих монет²⁴⁸. Незважаючи на те, що фактично солдати дуже рідко бачили золоті монети, адже їхня платня оперативно перераховувалася в іншу більш вживану «валюту», сам *розрахунок* платні військовим в Імперії здійснювався, можливо, у золотих²⁴⁹.

Важливим фактором в процесі фінансування армії виступають також не регулярні виплати. Ця проблема не знайшла достатнього відображення в науковій літературі. Найбільш вдалий огляд подано в роботі Яна Ле Боека, який представлено в таблиці 3.1.

²⁴⁴ Suet., Dom. 7.3. Див. детальний аналіз: Rogers P. M. Domitian and the Finances of State / P. M. Rogers // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1984. – Vol. 33. – N. 1. – P. 60-78.

²⁴⁵ Crawford M. Money and Exchange in the Roman World... – P. 45.

²⁴⁶ Dio. LXVII.3

²⁴⁷ Це стало поширеною практикою в Імперії див.: Mac Mullen, R. The Roman emperor's army cost / R. MacMullen // *Latomus*. – 1984. – T. 43. – P. 572-574.

²⁴⁸ Watson G. R. The Pay of the Roman Army: Suetonius, Dio and the *quantum stipendium* / G. R. Watson // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1956. – Vol. 5. – N. 3. – P. 334.

²⁴⁹ Brunt P. A. The 'Fiscus' and Its Development / P. A. Brunt // *The Journal of Roman Studies*. – 1966. – Vol. 56. – Parts 1. – P. 77.

Таблиця 3.1

Нерегулярні доходи солдат римської армії

Імператори	Обставини	Типи військових формувань	Сума д. = денаріїв др.= драхми	Посилання на джерела
Август	Вступ до Рим	солдати	2500 д	SHA: Sept. Sev. VII. 6.
	Гай в армії	солдати	?	Dio. Cass. LV. 6. 4.
	Заповіт	преторіанці	250 д	Tac. Ann. I., 8. 3;
		urbaniciani легіонери і воїни допоміжних когорт з громадян	125 д	Suet. Aug. CI, 3; Dio. Cass. LVI. 32. 2 (85 др легіонерам);
			75 д	LVII. 5. 3; 6. 4.
Тіберій	Виступ в Германії і Панонії	солдати	подвоєння сум, встанов. Августом	Dio. Cass. LVII. 5. 3; 6. 4; Suet. Tib. XLVIII. 4.
	Справа Сеяна	преторіанці	1000 д	Suet. Tib. XLVIII. 4.
	Заповіт	преторіанці	250 д	Suet. Tib. LXXVI. 2; Dio. Cass. LVIII. 18; LIX 2. 2.

Імператори	Обставини	Типи військових формувань	Сума д. = денаріїв др.= драхми	Посилання на джерела
Калігула	Прихід до влади Смерть Лепіда Війни в Британії	преторіанці urbaniciani інші солдати солдати	2500 др. 125 др. 85 др. ? ?	Dio. Cass. LIX. 2. 4. Dio. Cass. LIX. 22. Dio. Cass. LIX. 25.
Клавдій	Прихід до влади Річниця сходження на престол Досягнення Нероном повноліття	преторіанці преторіанці солдати	3750 д або 5000 д 25 д ?	Suet., Cl., X, 8; Ios. Flav. Ant. Iud. XIX. 4. 2 (247). Dio Cass. LX. 12. 4. Tac. Ann. XII. 41. 3; Suet. Nero. VII. 6.
Нерон	Сходження на престол Смерть Агріппіни Справа Пізона	преторіанці преторіанці преторіанці	? місячна норма пшениці ? 500 д	Tac. Ann. XII. 69. 4 (див. Dio Cass. LXI. 3. 1). Suet. Nero. X. 2. Dio Cass. LXI. 14. 3. Tac. Ann. XV, 72. 1; Dio.

				LXII. 27. 4.
Імператори	Обставини	Типи військових формувань	Сума д. = денаріїв др.= драхми	Посилання на джерела
Гальба	Відмовляє в donativum	преторіанці		Suet. Galba. XVI. 2; XVII. 1;
	Обіцянка	преторіанці	7500 др.	Dio Cass. LXIV. 3. 3.
	Обіцянка не виконана	легіонери	1250 др.	Dio Cass. LXIX. 3. 3; Plut. G., II, 2; Suet. Galba. XX. 1 (див. Tac. Hist. 1. 5. 1). Plut. Galba. XVIII. 3. XXIII. 4.
Отон	Обіцянка	преторіанці	1250 д	Tac. Hist. I. 82. 5; III. 10. 4.
		легіонери	?	Tac. Hist. IV. 36. 2.
Вітеллій	Пожалування неможливі	солдати		Tac. Hist. II. 94. 5.
Вітеллій або Веспасіан	Видані пожалування	легіонери	?	Tac. Hist. IV. 58. 6.
Веспасіан	69	солдати	скромна сума	Tac. Hist. II. 82. 4.

		преторіанці	25 др.	Dio.LXV. 22. 2.
Імператори	Обставини	Типи військових формувань	Сума д. = денаріїв др.= драхми	Посилання на джерела
Тіт		преторіанці	?	Dio Cass. LXVI. 26. 3.
Доміціан	Сходження на престол	преторіанці	як при Тіті	Dio Cass. LXVI. 26. 3.
	Війна з даками	солдати	?	Dio Cass. LXVII. 7. 3.
Траян		солдати	?	Plin. Pan. XXV. 2; XLI. 1.

Важливими аспектами, яким дослідники приділяють традиційно менше уваги, залишаються коефіцієнти співвідношення фінансового забезпечення між легіонерами та допоміжними частинами (*auxilia* та *alae*), між солдатами вершниками та піхотинцями, між офіцерами та рядовими.

Соціальні відмінності у структурі особового складу римської армії впливали, як ми вже зазначали вище, не тільки на розподіл солдатів по різних військових одиницях, але також визначали частку їх матеріального забезпечення²⁵⁰. Так, рівень платні більше залежав від соціального статусу підрозділу, аніж від його функцій чи складності виконуваних ним завдань.

250 Про весь комплекс питань, пов'язаних з цим див.: Watson G. R. The Pay of the Roman Army, The Auxiliary Forces / G. R. Watson // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1959. – Vol. 8. – N. 3. – P. 372-378; Holder, P.A. *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan* / P.A. Holder. – Oxford: Oxf. press, 1980. – P. 197 – 224.

Зараз уже не виникає сумнівів, що *eques cohortis*²⁵¹ до підвищення Доміціаном платні у 84 р. н. е. отримували 75 динаріїв (або 300 сестерціїв) як одну виплату *stipendium*, тобто 900 сестерціїв на рік²⁵². З аналізу епіграфічних джерел можна чітко зрозуміти, що заробітна плата цих вершників допоміжних загонів (*eques cohortis*) прирівнювалася до оплати легіонерів. Що ж стосується допоміжних загонів піхоти – *miles cohortis*²⁵³, то нам відомо, що до 84 р. н. е. вони заробляли 250 сестерціїв за одну *stipendium* або 750 – на рік²⁵⁴. Джерела дозволяють нам порівняти ці цифри з відомим нам базовим *stipendium* легіонера в розмірі 300 сестерціїв²⁵⁵, які сплачувалися чотири рази на рік після підвищення платні Доміціаном, тобто 1200 сестерціїв на рік. Оскільки Доміціан збільшив платню не тільки легіонам, але і *auxilia* на третину²⁵⁶, співвідношення між базовою оплатою *miles cohortis* та *miles legionis*, було встановлено у співвідношенні **5:6**.

До 84 р. н. е. різниця в оплаті праці *miles cohortis* та *eques cohortis* складала 30 сестерціїв, або 150 на рік. Щодо *equites legionis* ми можемо бути певні, що вони отримували більшу платню, ніж *miles legionis*. До свого підвищення та відповідно отримання *equestria stipendia*²⁵⁷ вершник легіону мав служити в армії в ранзі піхотинця²⁵⁸. Різниця в оплаті праці до 84 р. н. е., ймовірно, була аналогічною, тобто 150 сестерціїв на рік, а сама річна платня складала 1050 сестерціїв, тобто 350 сестерціїв у розрахунку на одну *stipendium*²⁵⁹. Але не менш важливим питанням залишається різниця в оплаті для *eques legionis* та *eques alae*. За наявних джерел важко однозначно встановити чітку різницю, домінуючою залишається думка про їх тотожність,

²⁵¹ Допоміжні заgonи кінноти

²⁵² Watson G. R. The Pay of the Roman Army... – P. 374.

²⁵³ Тобто солдати допоміжних військ *auxilia*

²⁵⁴ RMR 68,

²⁵⁵ RMR 69

²⁵⁶ Holder, P.A. Studies in the Auxilia of the Roman Army... – P. 212.

²⁵⁷ Платня вершника

²⁵⁸ RAP, 289-307,

²⁵⁹ Див. детальний аналіз: Holder, P.A. Studies in the Auxilia of the Roman Army... – P. 214-219.

до 84 р. н. е. це складало 1050 сестерціїв, а після вже 1400²⁶⁰. Наведені вище свідчення можна узагальнити й представити у вигляді таблиці 3.1, що демонструє шкалу оплати праці в I ст. н. е.

Таблиця 3.1

Платня у римській армії у I ст. н. е. (сестерціїв на рік)

Підрозділ	Ранг	До 84 р. н.е.	Після 84 р. н.е.
miles cohorti	Звичайний	750*	1000
	sesquiplicarius ²⁶¹	1125	1500
	duplicarius ²⁶²	1500	2000
eques cohortis	Звичайний	900*	1200
	sesquiplicarius	1350	1800
	duplicarius	1800	2400
Підрозділ	Ранг	До 84 р. н.е.	Після 84 р. н.е.
miles legionis	Звичайний	900*	1200*
	sesquiplicarius	1350	1800
	duplicarius	1800	2400
eques legionis	базовий	1050	1400
	sesquiplicarius	1575	2100
	alae duplicarius	2100	2800

²⁶⁰ Думка про рівність оплати eques legionis та eques alae базується, головним чином, на відомих написах, що інформують нас про життя військовослужбовця А. Марціала (CIL VIII.2354 add. = ILS 305). Детальніше див.: Speidel M. The Pay of the Auxilia / M. Speidel // The Journal of Roman Studies. – 1973. – Vol. 63. – P. 141-147.

²⁶¹ В 1,5 рази більший оклад.

²⁶² В 2 рази більший оклад.

--	--	--	--

Усі цифри, наведені у таблиці 1 у колонці «до 84 р. н. е.», можна з легкістю поділити на три та отримати суму у сестерціях (базова *stipendia*), яка виплачувалася тричі на рік. Підвищення платні за часів Доміціана принесла солдатам додаткову (четверту) виплату впродовж року (отже, річну суму тепер слід ділити на чотири)²⁶³.

Більш вражаючою була різниця між офіцерами та рядовими: простий центуріон у легіоні заробляв 13,500 сестерціїв у рік за часів Августа, що дорівнює сумі у вісімнадцять зарплат рядового солдата. Центуріон першої когорти отримував 27,000 сестерціїв, а найвищий центуріон легіону, *primus pilus*, заробляв щорічно 54,000 сестерціїв, що у 72 рази вище платні простого військового, *miles legionarius*²⁶⁴. Така очевидна нерівність в оплаті не була скасована і в пізніші часи, але навпаки підтримувалась як важливий елемент військової політики. Винятково велика платня центуріонів у порівнянні з простими солдатами не була просто знаком поваги до них, а являла собою цілеспрямовану політику, що підтримувалася усіма імператорами, починаючи з Августа. На противагу більшості офіцерів, що походили з сімей вершників та сенаторів, які часто були не більше, ніж аматорами, центуріони довгострокової служби були військовими спеціалістами, на чийй професійній компетенції та лояльності, по суті, трималася безпека імператора та успіх римської військової машини²⁶⁵.

Таким чином, цілком очевидно, що стара концепція, відповідно до якої *stipendium* забезпечував лише мінімальні потреби солдат, а основний заробіток надходив за рахунок здобичі, уже не відповідала новим умовам

²⁶³ Однак треба зазначити, що відображені у таблиці цифри є номінальними сумами, з яких здійснювалося безліч відрахувань, які ми спробуємо максимально детально розглянути нижче.

²⁶⁴ Speidel M. A. *Roman Army Pay ...* – P. 91.

²⁶⁵ Roth J. *The Size and Organization of the Roman Imperial Legion* / J. Roth // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1994. – Vol. 43. – No. 3. – P. 348.

часу. Вища та регулярна платня для постійної професійної армії стала абсолютною необхідністю. Результатом Маріанських реформ стала еволюція сприйняття військової служби від обтяжливого обов'язку до повноцінної кар'єри із привабливими фінансовими можливостями. Але всезростаючі матеріальні потреби оновленої армії тривалий час не знаходили розуміння в сенаті. Римський сенат був абсолютно байдужим до потреб неімущих солдат. Заробітна платня до Цезаря, як ми вже встановили, не переглядалася, ні в бік збільшення, ні в бік зменшення. Сенатори вважали, що для неімущих громадян невеликої, але фіксованої заробітної плати було достатньо. У разі, якщо солдат бажав більшого, йому потрібно було лише добре воювати і заробляти собі на життя, найчастіше за допомогою здобичі. Можна припускати, що такі полководці, як Марій, який уперше почав формувати армію, що цілком або у переважній більшості складалася з пролетаріату, здійснив спробу підвищити своїм солдатам заробітну плату. Однак, ми не маємо жодних свідчень про такі дії. Римська еліта не бажала вирішувати фінансові питання армії на державному рівні і з мовчазної згоди делегувала такого роду повноваження полководцям на місцях. Військова система, яка базується на організованому та легалізованому бандитизмі, як це відбувалося в кінці завоювання Галлії, не могла більше існувати. Реформи були вкрай необхідні. Важливо те, що саме Цезар, який як ніхто інший піклувався про своїх солдат, зрозумів наскільки системною була проблема фінансового забезпечення армії. Подвоєння платні стало першим кроком на шляху до вирішення багатьох проблем економічного функціонування армії.

3.2. Формування імперської системи матеріального забезпечення армії

Процес становлення нової організаційної системи, що передбачала єдине державне утримання військових контингентів безпосередньо пов'язаний з періодом II тріумвірату. На цьому етапі процес матеріального

забезпечення армії проходить останній хаотичний етап свого розвитку, закладаються підвалини для подальшої систематизації.

Для підтримання своєї влади, що опиралась головним чином на військову силу тріумвірам необхідно було вирішити два головних завдання. По-перше, забезпечити обіцяними грошима відставних воїнів. По-друге, віднайти та акумулювати фінансові ресурси для забезпечення потреб діючої армії. Особливо важливе місце займають додаткові грошові подарунки та премії, що були покликані забезпечити лояльність легіонерів по відношенню до своїх вождів. Оскільки військова дисципліна в результаті постійних громадянських війн зовсім занепала, чи не єдиним ефективним засобом здобуття прихильності військ стає їх “задобрювання”²⁶⁶.

На момент приходу до влади тріумвірів економічна ситуація в державі була надзвичайно складною. Міжусобні війни, постійна нестабільність та, як наслідок, процвітаюча корупція зовсім спустошили державну скарбницю. Населення, страждаючи від постійних зловживань чиновників, великих податків та зборів швидко розорявалось. Торгівля та ремесла, які традиційно давали чималий прибуток державі, перебували в занепаді. До цього слід додати, що найбагатші східні провінції Римської держави в період встановлення II тріумвірату перебували в управлінні республіканців. Брут і Кассій, до своєї поразки, встигли досить сильно пограбувати підконтрольні їм території.

Таким чином, всі ці обставини створювали суттєві труднощі в організації матеріального забезпечення військовослужбовців. Але, отримавши владу, лідерами цезаріанців швидко було розроблено комплекс заходів щодо стягнення та акумулювання необхідних коштів.

Отже, розглянемо джерела фінансування армії. По-перше, необхідно звернути увагу на розширення системи оподаткування. Всі чоловіки, що володіли сумою більшою за 100 тис. сестерційв, як громадяни, так і перегрини, вільновідпущеники, а також іноземці повинні були виплатити свій річний дохід та віддати 1/50 частину свого майна (остання в якості займу). Всі

²⁶⁶ App. B. C., V, 13; 17.

землевласники, що були обкладені податком “річного доходу”, мали сплатити 2% з цієї суми наперед²⁶⁷. Спеціальним податком в 42 р. до. н.е. обкладено майно сенаторів, вершників та вільновідпущеників у розмірі 1/10 частини їх доходів²⁶⁸. Також з усіх, хто орендував житло та з власників будинків, було стягнуто суму, що дорівнювала річній орендній платі²⁶⁹. В 40 р. до. н.е. впроваджено нові податки на рабів та майно, що переходило у спадок²⁷⁰. Крім того, передбачалося оцінити статки 1400 найбагатших жінок для вилучення частки їх майна. Але після народного обурення тріумвіри скоротили це число до 400 осіб, як пише Аппіан: “Їм належало, подавши оцінку майна, внести на військові потреби суму, яку кожен визначає тріумвіри”²⁷¹. Такі розпорядження союзників вказують на досить критичний фінансовий стан, що супроводжував перші роки їхнього правління. Факт включення жінок до податкових списків можна вважати цілком революційним кроком, що мав місце лише в найскрутніших обставинах для держави (наприклад, в ході війни з Ганнібалом). Але оскільки армія, забезпечення якої перетворилось в головний пріоритет, хвилювалася та вимагала грошей, наслідки таких екстраординарних дій не надто бентежили “господарів Риму”.

Варто звернути увагу на ще одне важливе джерело поповнення скарбниці тріумвірів. Як Антоній, так і Октавіан використовували гроші, зібрані з сакральних святинь²⁷². Хоча слід зауважити, що в більшій мірі така практика була пов’язана з діяльністю саме молодого Цезаря, який активно позичав кошти з багатьох храмів, не маючи змоги під час війни з Луцієм Антонієм отримувати їх з провінцій²⁷³. Також окрім грошових стягнень, очевидно, для запобігання додаткових витрат союзники практикували і

²⁶⁷ Dio Cass., XLVII, 14-17.

²⁶⁸ Dio Cass., XLVII, 16.

²⁶⁹ Dio Cass., XLVII, 14.

²⁷⁰ App. B. C., V. 67.

²⁷¹ App. B. C., IV, 32-34.

²⁷² Plut. Ant., 21.

²⁷³ App. B. C., V, 24.

натуральні податки²⁷⁴. Після розгрому республіканців та відновлення контролю над Сходом малоазійські міста, що вже зазнали в значній мірі розорень, знову були обкладені величезними податками. Видаючи за велику милість своє рішення, Антоній зобов'язав ці міста виплатити десятирічну подать за один рік. Але після численних благань місцевого населення все ж погодився продовжити термін виплати до двох років, скоротивши на 1/10 попередньо встановлену суму.

На нашу увагу заслуговує ще одне важливе джерело поповнення фінансових ресурсів. Мова йде про використання проскрипцій з метою отримання прибутку. Джерела свідчать, що складаючи списки осіб, що підлягали страті, тріумвіри не завжди керувалися суто політичними та ідеологічними міркуваннями, велике багатство, гарний дім чи віла за містом швидко могли забезпечити смертний вирок їх господарю²⁷⁵. В історичній літературі питання внесення заможних людей до “списку смертників” неодноразово характеризувалося як складова частина програми фінансового забезпечення армії²⁷⁶. Про економічне підґрунтя організації проскрипцій яскраво свідчать факти численних вбивств осіб, що не були політично заангажовані та не могли становити жодної небезпеки для тріумвірів²⁷⁷. Але в цілому пролити світло на цю проблему нам допомагає пряме свідчення Аппіана, який розповідає, що саме за рахунок реалізації майна проскрибованих людей, союзники сподівалися покрити свої військові витрати²⁷⁸. Однак у зв'язку з цим виникає питання ефективності таких заходів. На жаль, ми не маємо точної цифри стосовно кількості страчених людей, свідчення античних авторів різняться між собою. Наприклад, Лівій говорить про вбивство 130 сенаторів та

²⁷⁴ Dio Cass., XLVII, 17.

²⁷⁵ App. B. C., IV, 5.

²⁷⁶ Туркина Л. Г. Прокрипции второго триумвирата (43—41 гг. до н. э.) и их социальная роль / Л. Г. Туркина // Некоторые вопросы всеобщей истории. — 1968. — Вып. 3. — С. 319.

²⁷⁷ App. B. C., IV, 29; Suet. Aug; 70.

²⁷⁸ App. B. C., IV, 31.

безлічі вершників²⁷⁹, а Флор зазначає, що життя були позбавлені 140 чоловік²⁸⁰. У Плутарха число вбитих коливається від 200 до 300 чоловік²⁸¹, а за Аппіаном тільки вершників було страчено 2 тис. чоловік і сенаторів 300 чоловік²⁸². Оскільки два вищеназвані суспільні стани безперечно були представлені найзаможнішими громадянами Риму, а також, враховуючи наявні описи нерухомого майна та статків проскрибованих²⁸³, можна дійти висновків, що суми, які передбачалося отримати від продажу їх власності, могли бути досить значними, що дозволяло вирішити наявні фінансові труднощі. Але сподівання тріумвірів не виправдались – терор та свавілля, що супроводжували їх владу глибоко вразили суспільство, лякаючи невизначеністю завтрашнього дня. Ці обставини суттєво гальмували будь-яке бажання громадян збагачуватись за рахунок нещастя інших, бо синонімом слова “багатства” в цей час стає небезпека. Тому лише незначна частина людей наважувалась щось купувати, і то за дуже низькими цінами, так як інших покупців не було. Союзники не тільки не отримали бажаних грошей (їм не вистачило ще 200 мільйонів драхм до запланованої суми)²⁸⁴, але і опинилися, у зв’язку із прорахунком, в скрутному становищі перед важкою війною. Таким чином проскрипції як засіб підтримки платоспроможності тріумвірів не виправдали сподівань, та відіграли лише допоміжну роль в системі фінансового забезпечення армії.

Після захоплення одноосібної влади Октавіаном Августом та становлення політичної системи принципату, за армією остаточно закріплюється професійний статус, відбувається регламентація та легалізація ряду іманентних практик, які протягом I-го ст. до н. е. стали повсякденною нормою військової організації²⁸⁵. Функція матеріального забезпечення збройних

²⁷⁹ Liv. Per., 120.

²⁸⁰ Flor. Ep. bell., II, 16b, 11 – 14.

²⁸¹ Plut. Ant., 20; Brut., 27; Cic., 46.

²⁸² App. B. C., IV, 5.

²⁸³ App. B. C., IV, 5 – 30.

²⁸⁴ App. B. C., IV, 31.

²⁸⁵ Див. про це: Keppie, L. Army and Society in the Late Republic and Early Empire / L. Keppie // War as a Cultural and Social Force: Essays on Warfare in

сил віднімається у окремих полководців та передається виключно державі за безпосереднім контролем принципса. Утримання армії переростає в головну статтю видатків державного бюджету²⁸⁶. Важливою складовою цього процесу виступають такі заходи, як встановлення сталої кількості діючих військових підрозділів, що дислокувалися на території всієї імперії, а також визначення термінів тривалості служби, що дозволило запровадити економічне планування з відповідним акумулюванням необхідних ресурсів.

Після перемоги в громадянській війні в 31 р. до н.е. під командуванням Октавіана знаходились не тільки об'єднані легіони його власної та Антонієвої армій²⁸⁷ але також величезний флот, який здобув вирішальну перемогу.²⁸⁸ Тому головним завданням молодого Цезаря стало якомога швидше скорочення загальної чисельності армії, яка загрожувала остаточно зруйнувати і так підірвану війною економіку держави. До того ж оскільки Август хотів стабілізувати політичну ситуацію та здобути довіру народу, йому потрібно було довести, що криза закінчилася. Масові скорочення в його легіонах могли у цьому допомогти.

Аби зберегти свою позицію одноосібного правителя та запобігти повторенню громадянських війн та політичної нестабільності, що призвели

Antiquity. – Kobenhavn, 2001. – P. 130-136; Suolahti, J. A «Professional» Roman Soldier / J. Soulahti // Archivum historicum. – 1975. – Forssa 68. – P. 5-21; Watson, G. R. The Roman Soldier / G.R. Watson. – N. Y.: Ithaka, 1969. – 274 p.

²⁸⁶ В період кризи Республіки, до централізації фінансового забезпечення армії, окремі полководці самі піклувалися про утримання своїх легіонів, у багатьох випадках навіть не потребуючи допомоги з Риму. В цей період державна скарбниця відігравала лише допоміжну роль. Щодо характеристики армії як найбільшого реципієнта «державного бюджету» див.: Temin P. The Economy of the Early Roman Empire / P. Temin // The Journal of Economic Perspectives. – 2006. – Vol. 20. – N. 1. – P. 133-151; Hammond M. Economic Stagnation in the Early Roman Empire / M. Hammond // The Journal of Economic History. – 1946. – Vol. 6. – P. 63-90.

²⁸⁷ Приблизно 60 легіонів

²⁸⁸ Чисельністю близько 400 кораблів

до падіння Республіки²⁸⁹, Август мусив не лише постійно турбуватися про лояльність армії, але також змінити усю систему її стосунків із Римською державою. Воєнні реформи, до яких він вдався, в першу чергу були покликані припинити практику активної участі солдат в політиці, якою вони насолоджувалися протягом останнього століття Республіки та особливо в періоду II тріумвірату²⁹⁰. Відданість армії віднині мала бути направлена лише на імператора та членів його родини²⁹¹.

Оскільки до встановлення Принципату професіоналізація римської армії вже в цілому завершилась, Августу залишалось лише закріпити цей процес, тобто легітимізувати наявність регулярної армії²⁹².

Важливо зазначити, що в часи Пізньої Республіки тривалість служби легіонерів могла суттєво коливатися. Воїни могли служити безперервно, наприклад, 5–10 років, і по завершенню переможної війни розпускалися та ставали ветеранами, як наприклад, після війни Сулли з Мітрідатом, східних походів Помпея Великого (66 – 62 рр. до н.е.) або Галльських війн Юлія Цезаря²⁹³. Але були і випадки коли служба тривала значно довше, до того ж звільнення не обіцяло особливих винагород, за відсутності громадянських війн. Грошові винагороди за службу не були однаковими для всіх легіонерів незалежно від місця їх служби, деяким від більш щедрого полководця перепадало більше, а деяким менше. Але ж саме потенційна винагорода за військову працю, при звільненні була принциповим фактором, що

²⁸⁹ Woolf G. Imperialism, Empire and the Integration of the Roman Economy / G. Woolf // *World Archaeology*. – 1992. – Vol. 23. – N. 3. – P. 283-293.

²⁹⁰ Millar F. Triumvirate and Principate / F. Millar // *The Journal of Roman Studies*. – 1973. – Vol. 63. – P. 50-67.

²⁹¹ Там само. – P. 55-56.

²⁹² Goldsworthy A. The Complete Roman Army / A. Goldsworthy. – L.: Thames & Hudson, 2003. – P. 148.

²⁹³ На це звертає увагу відомий західний історик Сміт: Smith R. E. The Lex Plotia Agraria and Pompey's Spanish Veterans / R. E. Smith // *The Classical Quarterly, New Series*. – 1957. – Vol. 7. – No. 1/2. – P. 82-83. Див. наприклад: Suet. Jul. 69.

обумовлював відданість солдат своїм імператорам²⁹⁴. Через запровадження фіксованих нагород, які ставали доступними тільки після проходження чітко встановлених термінів служби, Август зміг зруйнувати фінансову залежність солдатів від своїх командирів.

Визначаючи тривалість армійської служби, Август спирався, перш за все на римські військові традиції. За часів Республіки громадянином, що виконав свій військовий обов'язок, вважався кожен, хто пройшов 16 кампаній, хоча ця цифра могла збільшитися до 20 в часи, коли державі загрожувала надзвичайна небезпека²⁹⁵. За таким принципом в 13 р. до н.е. і було затверджено основний термін служби в 16 років та обов'язкові ще 4 у спеціальних ветеранських когортах²⁹⁶. Але вже 5 р. н.е. цей термін було збільшено до 20 років, а також додаткових 5 в резерві.

Винагородою для ветеранів продовжувала залишатись земельна власність, як було і у попередні періоди, хоча й в іншій формі. Августу коштувало чималих зусиль уникнути конфіскацій на користь відставних солдатів. Август гарантував, що і в Італії, і в провінціях землі, будуть придбані, а не конфісковані у попередніх власників, і він оприлюднив у своєму *Res Gestae* не тільки надзвичайно великі суми, ним персонально виділені на цю справу²⁹⁷, але також відмічав, що він був першою та єдиною особою, яка заплатила за такі землі.

Щоб забезпечити виплати «відставних» Август встановив *aerarium militare*, військову скарбницю, в 6 р. н.е., яку він поповнив внеском у 170,000,000 сестерціїв з власних коштів (*Res Gestae* 17). Дохід до скарбниці надходив, головним чином, від введення нових податків: одинвідсоткового з

²⁹⁴ Маємо на увазі суто військове значення цього термну

²⁹⁵ Pol. VI. 19.

²⁹⁶ Dio. 54. 25.

²⁹⁷ В загальному 860,000,000 сестерціїв на широкомасштабне поселення у 30 р. та 14 р. до н.е.

продажів та п'ятивідсоткового на спадщину²⁹⁸. Із запровадженням фіксованого терміну служби, виплат при відставці та упорядкуванні скарбниці для фінансування останніх, можна зробити висновок, що на початок I ст. н.е. римська армія оформлюється, як професійний інститут. За допомогою цих заходів Август вдало підтримував лояльність своєї нової професійної армії.

Для розкриття встановленого питання необхідно з'ясувати загальну чисельність військових формувань які перебували на утриманні римської держави. Для цього розглянемо приведену нижче таблицю 3.2²⁹⁹.

Таблиця 3.2

Чисельний склад збройних сил Риму.

Дата	Число легіонів	Загальна чисельність солдат	Джерело
31 р. до н.е.	15	75000	Res gestae divi Augusti
14 р. н.е.	25	125000	Там само
23 р. н.е.	25	125000	Тас. Ann. IV. 5.
До 161 р. н.е.	25 (+5)	150000	CIL. VI. №3492.

Таким чином, опираючись на приведені вище джерельні данні можна зробити висновок, що число діючих легіонів постійно змінювалось. В цілому

²⁹⁸ Woolf G. Imperialism, Empire and the Integration of the Roman Economy / G. Woolf // World Archaeology. – 1992. – Vol. 23. – N. 3. – P. 290.

²⁹⁹ Ле Бозк Я. Римская армия эпохи Ранней Империи / Я. Ле Бозк / Пер. с франц. – М.: РОСПЭН, 2001. – С. 46.

по всій території Імперії було розміщено не менше 25 військових формувань, що складало 125 – 150 тис. чоловік. Утримання такої кількості військовослужбовців не було занадто складним завданням для величезної держави, що володіла колосальною матеріальною базою³⁰⁰. Але легіони складали лише окрему частину збройних сил Риму³⁰¹. Для встановлення загальної кількості всіх військовослужбовців звернімося до наступної таблиці 3.3³⁰².

Таблиця 3.3

Зведена таблиця:

Організація римської армії в 23 р. н.е.

Місця дислокації	Назви з'єднань	Командний склад	Характер з'єднань	Число з'єднань	Загальне приблизне число чоловік
Рим <i>Гарнізон Риму</i>	Преторіанські когорти	1 (або 2) префект преторія (Е) 1 трибун (Е) x 9 6 центуріонів x 9	Д піхотинці (плюс декілька вершників)	9	4500
	Міські когорти		Д піхотинці	3	1500
	Когорти нічної варті		Д (?) або М піхотинці	7	3500 – 7000

³⁰⁰ Temin P. The Economy of the Early Roman... – P. 139-140.

³⁰¹ Keppie, L. The Making of the Roman Army: From Republic to Empire / L. Keppie. – L.: B. T. Batsford Ltd, 1984. – P. 230-239; 169; Goldsworthy A. The Roman Army at War 100 BC - AD 200 / A. Goldsworthy. – Oxford: Clarendon Press, 1996. – P. 110-127.

³⁰² Найбільш вдалий систематизований підрахунок наведений в дослідженні Яна Ле Боека, який відображений в Таблиці 3.3. (Ле Боек Я. Римская армия эпохи Ранней Империи / Я. Ле Боек / Пер. с франц. – М.: РОСПЭН, 2001. – С. 47-48).

	Охоронці германці		100 – 500	1	250
	«Розвідники»- Speculatores		300	1	300
	Особиста кіннота імператора (equites singulares Augusti)		М (D ?), створено після 23 р.	1	1000
	Перегрини		створено після 23 р.	1	?
	Frumentarii		100 створено після 23 р.	1	100
	Statores			1	
	Приміпілари				
	Моряки				
	ВСЬОГО В ГАРНІЗОНІ РИМУ				10000
Кордони <i>Армія провінцій</i>	Легіони	(1 легат армії) (S) 1 легат легіону (S) 1 трибун (S) 1 префект табору 5 трибунів (E) 1 (?) «шестимісячний» трибун	5000 чоловік піхотинців з вирахуванням 120 вершників ³	25	125000

		59 центуріонів, з яких 1 приміпіл			
	Допоміжні частини Али			250	125000
	Когорти	1 префект (Е) 16 декуріонів	D вершники		
	Змішані когорти	1 префект (Е) 6 декуріонів	D піхотинці		
	Numeri	1 префект (Е) 3 декуріона 6 центуріонів	D піхотинці + вершники		
	ВСЬОГО В ПРИКОРДОННІЙ АРМІЇ				250000
Мізен і Равенна <i>Флот</i>	Флоти М. і Р.	1 префект на флот (Е) навархи центуріони трієрархи	моряки, яких називають «солдатам» idem		40000
Провінції <i>Флот</i>	Флоти Британії, Германії, Паннонії, Мезії, Понту, Сирії, Александрії	1 префект на флот (Е) трієрархи			
	ЗАГАЛЬНЕ ЧИСЛО				300000 ³⁰³

³⁰³ Скорочення: D = одиниця у складі 500 чоловік; М = тисячна; Е = вершницького рангу; S = сенаторського рангу

З наведеної таблиці видно, що в цілому армія Римської держави складалася з легіонів, допоміжних загонів кіноти та піхоти, а також військ, що дислокувалися безпосередньо в столиці. Загальна кількість військовослужбовців становила приблизно 300 тис. чоловік.

Таким чином, оскільки нам відома чисельність збройних сил Риму в цілому, а також розмір платні, що виплачувалась солдатам різних військових формувань та офіцерам, з'являється можливість підрахувати річну вартість утримання римської армії. Для цього систематизуємо в таблиці 3.3 данні стосовно платні отримані у попередньому підрозділі нашого дослідження.

Таблиця 3.3

Розмір платні солдат римської армії

Солдати		Від Августа до Доміціана	Від Доміціана до Адріана
“Гарнізон Риму”	преторіанець	750	1000
	urbanicianus	375	500
	воїн нічної варти	150	200
Легіон	піхотинець	225	300
	вершник	300	400

Допоміжні частини	піхотинець	75	100
	вершник когорти	150 – 200	200 – 266
	вершник али	250	333
Флот	преторіанський флот	150	200
	провінційний флот	75	100

Додамо до таблиці 3.3 (Розмір платні солдат римської армії) також данні стосовно виплат, що отримували офіцери різних рівнів. Для цього використаємо відому класифікацію розроблену Яном Ле Боеком, представлену в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Платня офіцерів римської армії

Воєначальники і нижчі командні чини	Від Августа до Доміціана	Від Доміціана до Адріана
Трибун <i>sexmenstris</i> (на 6 місяців)	1875	2500
Центуріон = префект когорти	3750	5000
Primus ordo = Трибун-ангустиклавій	7500	10000
Префект али	11250	15000
Приміпіл = префект табору = префект тисячної али	15000	25000

Свідчення, що містяться в таблицях 3.2, 3.3, 3.4 дозволяють встановити річну вартість утримання армії.

Таблиця 3.5

Зведена таблиця річного утримання армії (в мільйонах денаріїв на рік)

Категорії воїнів	Від Августа до Доміціана	Від Доміціана до Адріана
Солдати		
“гарнізон Риму”	4,5	6
легіони	28	37,30
допоміжні війська	9	12
флот	4	5,30
Центуріони	13	17,30
Вищі офіцери	6,25	8,30
Всього (приблизно)	64,75	86,20

Але звернімо нашу увагу на принципову різницю між номінальним окладом військовослужбовця та тим, що виплачувалося фактично. Значна частина солдатського заробітку вираховувалася на різного роду потреби. Підтвердженням цьому є збережений рахунок для окремих солдатів від 81 р. н. е.³⁰⁴. Цей факт свідчить про те, що розрахунок робився для кожного солдата в його підрозділі. Знаменоносець (signifer) кожної групи був відповідальним за ці списки. Варто також зазначити про існування центральної канцелярії, де складалися списки зарплатні для усього підрозділу (legio у випадку солдатів-

³⁰⁴ Bowman A. K. Papyri and Roman Imperial History, 1960–75 / A. K. Bowman // The Journal of Roman Studies. – 1976. – Vol. 66. – P. 158.

громадян, *cohors* або *ala* для солдатів із допоміжних частин). Писарі, потрібні для цієї роботи, імовірно, залучалися з першої когорти легіону, що складалася з удвічі більшої кількості осіб порівняно з іншими дев'ятьма когортами, оскільки у ній було багато адміністративних посад для забезпечення ефективної роботи всього підрозділу³⁰⁵.

Одразу після вступу до армії солдати отримували платню, аби дістатися до своїх майбутніх постів (*viaticum*), залишок якої потрапляв на їхні рахунки на момент прибуття і надалі контролювався знаменоносцем (*signifer*) або спеціальним уповноваженим їхньої центурії³⁰⁶. Основний провіант, як і персональне спорядження³⁰⁷, забезпечувалися державою, а наступні витрати покривалися за солдатські гроші³⁰⁸. Насправді, держава могла діставати різні продукти провізії із джерел, які вона напряду контролювала, отримуючи їх або як прямий податок, або як врожай із державної землі³⁰⁹.

У багатьох частинах імперії податки відповідали процентній квоті – 10% або 12% від урожаю. Державні угіддя обробляли фермери, котрі віддавали 1/3 свого врожаю як натуральний податок³¹⁰. Із цієї причини римський уряд мав можливість встановлювати вигідну ринкову ціну, за якою можна було підраховувати використання цієї продукції солдатами. Якщо прямих державних ресурсів не вистачало для покриття потреб військових,

³⁰⁵ Див. про це: Keppie, L. *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire* / L. Keppie. – L.: B. T. Batsford Ltd, 1984. – P.34.

³⁰⁶ RMR 74.

³⁰⁷ Зброя, одяг та взуття.

³⁰⁸ Gabba, E. *Per la storia dell' esercito romano in età imperiale* / E. Gabba. – Bologna: Patron, 1974. – P. 114.

³⁰⁹ Щодо цього див. детальну характеристику: Temin P. *A Market Economy in the Early Roman Empire* / P. Temin // *The Journal of Roman Studies*. – 2001. – Vol. 91. – P. 169-181; Heitland W. E. *An Economic History of Rome* / W. E. Heitland // *The Economic Journal*. – 1926. – Vol. 36. – N. 144. – P. 598-605; Woolf G. *Imperialism, Empire and the Integration of the Roman Economy* / G. Woolf // *World Archaeology*. – 1992. – Vol. 23. – N. 3. – P. 283-293;

³¹⁰ Hopkins K. *Taxes and Trade in the Roman Empire (200 B.C.-A.D. 400)* / K. Hopkins // *The Journal of Roman Studies*. – 1980. – Vol. 70. – P. 115-116.

держава завжди могла обійти звичайні ринкові правила і купити зерно та інші товари на відкритому ринку за фіксованою ціною (*coemptio*). Подібна система використовувалася для багатьох необхідних ресурсів³¹¹. Чималі грошові стягнення за одяг, та взуття, свідчать про те, що суттєва кількість коштів поверталася до державних фондів, адже вона мала весь необхідний одяг та взуття, виготовлені цивільними шевцями у монополії³¹². Неможливо остаточно визначити, чи завжди було для солдата дешевше діставати собі одяг самостійно. Якщо він перебував у провінції із хорошим текстильним господарством, тоді це було просто, але в багатьох віддалених прикордонних гарнізонах не могло бути достатньо одягу доступного для купівлі у приватному секторі.

Римська держава або її представники не тільки впливали на вартість продуктів великими замовленнями, але й також забезпечували певну одноманітність у вигляді та якості. Які конкретно предмети одягу отримували солдати на ці вирахування, невідомо. Імовірно, вони отримували нові туніки через рівні проміжки часу, можливо, ще і ковдри для своїх спальних приміщень. Одяг кращого гатунку або додаткові речі солдат мусив купувати самостійно за власні кошти. Хто сплачував за спільні речі, не закріплені безпосередньо за конкретними солдатами, невідомо. Наприклад, ми знаємо про державне замовлення ковдр для військового госпіталю в Каппадокії, яке мало надійти з Єгипту³¹³. У цьому випадку, ми вважаємо, що рахунок сплачувала Римська держава. Про систему придбання одягу для солдатів (*vestis militaris*), нажаль, відомо не багато. Але жодних сумнівів не викликає існування добре відлагодженого механізму, що передбачав реалізацію цих операцій. Так, є свідчення, що на деякі товари було

³¹¹ Там само. - Р. 116.

³¹² RMR 63. Детально про це див.: Heitland W. E. An Economic History of Rome / W. E. Heitland // The Economic Journal. – 1926. – Vol. 36. – N. 144. – P. 598-605.

³¹³ BGU 7.1564.

встановлено максимальні ціни, а також існував спеціальний одяг із позначкою «militaris»³¹⁴.

П. Ердкамп переконливо доводить, що грошові відрахування на провізію були зазвичай вищими від їхньої вартості і що держава, як правило, отримувала прибуток. Також він зазначає, що близько 2/3 прибутку солдатів вираховувалося³¹⁵.

Залишок збережених із солдатської платні грошей у межах *legio* контролювався *officium* з *primus pilus*, а в допоміжних підрозділах – простим *centurio*³¹⁶. Ці офіцери організовували закупівлю необхідної провізії у відповідності до місцевих умов. Підрозділи, розміщені у прикордонних провінціях, менш зручних для обслуговування, часом мусили замовляти провізію з віддалених областей. Відмітимо, що індивідуальні постачання забезпечувалися приватними особами або групами осіб³¹⁷. У регіонах із великими імператорськими володіннями можливим було отримання поставки напряду через імператорську адміністрацію³¹⁸.

Із епіграфічних даних нам відомо, що запаси *legio III Augusta* в Північній Африці забезпечувалися вершником *procurator* з *regio Thevestina*, який мав *officium* з імператорськими рабами та вільними під своїм керівництвом для цих потреб. У цьому специфічному випадку здається, що *procurator* був також відповідальним за видачу зарплат у легіоні³¹⁹. Його *officium* складався з імператорських *liberti* та *vernae*, чії служби під назвою *tabularius legionis III Augustae*, *adiutor tabularius legionis III Augustae*,

³¹⁴ Temin P. The Economy of the Early Roman Empire / P. Temin // The Journal of Economic Perspectives. – 2006. – Vol. 20. – N. 1. – P. 147-148.

³¹⁵ Erdkamp P. The Roman Army and the Economy... – P. 22; 45-51.

³¹⁶ Le Bohec, Y. La IIIe légion Auguste / Y. Le Bohec. – P.: Edition du CNRS, 1989. – P. 571.

³¹⁷ RMR 80.

³¹⁸ RMR 79. Додаткова див. про це особливо: Erdkamp P. The Roman Army and the Economy... – P. 59-80.

³¹⁹ Le Bohec, Y. La IIIe légion Auguste ... – P. 568.

dispensator legionis III Augustae та arkarius legionis III Augustae дають короткий огляд їхніх обов'язків³²⁰.

Поки tabularius разом зі своїм помічником (adiutor) зазвичай виконували бухгалтерську роботу, ark(c)arius відповідав безпосередньо за готівку. Спеціально вповноважений (dispensator) був відповідальним за контроль усіх здійснених грошових виплат, як primus pilus в легіоні³²¹. Вочевидь, солдати за бажанням могли також відмовитися від доставки певної провізії і отримувати натомість відповідні гроші³²². Військовослужбовці напередодні триваліших військових операцій могли також отримати готівкою вартість провізії, яку б вони отримували в таборі, щоб забезпечити свої додаткові потреби³²³.

Одна із причин довгої тривалості дії цієї системи відрахувань у Римській державі полягала в тому, що вона скорочувала державну потребу в готівці, оскільки потрібно було виплачувати менший відсоток солдатської платні. Нажаль, значно менше нам відомо про систему відрахувань з офіцерських доходів.

Значна частина чистого прибутку вже з урахуванням усіх витрат залишалася у скарбницях легіонів, де могла накопичуватися велика кількість готівки. Після славнозвісного повстання 89 р. н. е., за правління імператора Доміціана, дозволенним для зберігання було встановлено норму при максимальній межі в 1,000 сестерціїв на одного солдата³²⁴. На жаль, ми не володіємо інформацією про те, як застосовувалися вільні гроші, що залишалися. К. Сазерленд вважає, що вони, імовірно, переходили до procurator провінції, відповідального за регуляцію вирахувань із солдатської

³²⁰ CIL 8.4272; 4273. Також див. ; CIL 8.3289. Про весь комплекс питань, пов'язаних з цим див. : Le Bohec, Y. La IIIe légion Auguste / Y. Le Bohec. – P.: Edition du CNRS, 1989. – 632 p.

³²¹ Le Bohec, Y. La IIIe légion Auguste / Y. Le Bohec. – P.: Edition du CNRS, 1989. – P. 568-569

³²² RMR 78, 15.

³²³ RMR 76, Col. III 20–26.

³²⁴ Suet., Dom. 7.3.

номінальної платні, який потім направляв гроші до інших місць³²⁵. Ми можемо припустити, що фінансові операції з цими сумами могли також давати додатковий прибуток. Гроші для зарплат контролювалися відповідним *procurator* у регіоні, де зупинялися солдати. Він був також відповідальним за здійснення регулярних вирахувань із номінальних зарплат та за використання наявних грошей³²⁶. Теоретично Римська держава могла перевірити фінансовий стан кожного солдата, якщо необхідні документи не були загублені. Це свідчить про добре задокументований процес. Завдяки наявним джерелам ми володіємо інформацією, що один із чиновників верхнього єгипетського району Панополісу, який відповідав за закупівлі для військових підрозділів, розташованих у його районі, відіслав на запит документи (*matricula*) цього підрозділу своєму керівництву. Незабаром після цього він отримав наказ вимагати повернення грошей від деяких солдатів, яким, як виявилось після проведеного перерахунку, заплатили забагато³²⁷.

Зауважимо, що саме протягом досліджуваного нами хронологічного періоду, для Римської держави була характерна політика мінімізації військових видатків із жорстким контролем та рядом обмежень для запобігання росту сталих показників фінансування армії³²⁸. Майже через 200 років, починаючи від Августа та завершуючи кінцем другого століття, спостерігаємо лише одне підвищення платні за імператора Доміціана³²⁹. Сама

³²⁵ Sutherland C. H. V. *Aerarium and Fiscus during the Early Empire* / C. H. V. Sutherland // *The American Journal of Philology*. – 1945. – Vol. 66. – N. 2. – P. 151-170.

³²⁶ Як правило вільні гроші пускали до обігу отримуючи проценти від короткотермінових фінансових операцій (Le Bohec, Y. *La IIIe légion Auguste* ... – P. 560.)

³²⁷ Bowman A. K. *Papyri and Roman Imperial* ... – P. 158.

³²⁸ Див. про це особливо: Millar F. *The Aerarium and Its Officials under the Empire* / F. Millar // *The Journal of Roman Studies*. – 1964. – Vol. 54. – Parts 1; 2. – P. 33-40.

³²⁹ Розглянута вище четверта річна виплата *stipendium* (Suet., Dom. 7.3). Див. детальну характеристику: Rogers P. M. *Domitian and the Finances of State* / P. M. Rogers // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1984. – Vol. 33. – N. 1. –

ж система відрахувань із солдатської платні була ліквідована не раніше 193 р³³⁰.

Важливим питанням залишаються фінансові витрати римської армії. Ця категорія включала формування нових військових підрозділів і заміну повністю втраченого спорядження. У таких випадках приватні виробники виготовляли спорядження для багатьох тисяч солдатів у порівняно короткий проміжок часу. Ішлося про зброю, одяг, взуття, шкіряні намети, а також про засоби транспортування³³¹. Придбання тяглової худоби та коней мало бути централізованим. В імператорський період нові легіони майже завжди формувалися в Італії, де вони могли скористатися перевагами перевіреної італійської продукції³³². Більш проблематичним було виготовлення індивідуальної зброї. Є свідчення, що деякі зразки зброї замовлялися солдатами у спеціальних майстрів³³³. На сьогодні в історіографії не висловлено заперечень, що до існування спеціалізованої системи, в якій держава дбала про початкове забезпечення солдатів зброєю та іншими спеціалізованими товарами, таким чином гарантуючи, з-поміж усього іншого, певну одноманітність та якість спорядження. Держава передавала зброю окремим солдатам і вираховувала її вартість з їхніх доходів. Так, «рахунок» молодого солдата був обтяжений великим дефіцитом, що його вдавалося покрити тільки через кілька років³³⁴.

Р. 60-78. Наступне підвищення платні відбулося лише за Септимія Севера (193–211pp).

³³⁰ Зміна структури фінансового забезпечення армії в кін. II – на початку III ст. спричинила значні економічні труднощі, які імператори змушені були покривати за рахунок систематичного зниження вмісту дорогоцінного металу в монетах та підвищення податків для цивільного населення (Woolf G. *Imperialism, Empire and the Integration of the Roman Economy* / G. Woolf // *World Archaeology*. – 1992. – Vol. 23. – N. 3. – P. 283-293).

³³¹ Ле Бозк, Я. Римская армия эпохи Ранней Империи / Я. Ле Бозк / Пер. с франц. – М.: РОСПЭН, 2001. – С. 330-332.

³³² Davies, R.W. *The Daily Life of the Roman Soldier under the Principate* / R.W. Davies // *ANRW*. – Bd. II 1. – 1974. – P. 312.

³³³ Watson, G.R. *The Roman Soldier* / G.R. Watson. – N. Y.: Ithaka, 1969. – P. 34.

³³⁴ Там само. – P. 14.

Варто зазначити, що територія, на якій розташовувалась армія, на думку ряду дослідників, мусила за будь-яких обставин брати активну участь у матеріальному забезпеченні римської армії³³⁵. У деяких провінціях це ставало великою проблемою. Багатства Єгипту забезпечували настільки великий дохід, що єгипетську армію не важко було фінансувати, не зменшуючи й інші функції податкових надходжень, які ще залишалися. Подібна ситуація була в Північній Африці та Іспанії. Війська, сконцентровані на східних кордонах (Сирія, Каппадокія, Аравія, Палестина), могли отримувати фінансування від податків, стягнених із заможних підданих Сирії та Малої Азії. Натомість фінансування військ, розташованих на Рейні та Дунаї, було значно проблематичнішим. Відмітимо, що хоча у даний хронологічний період основні потреби армії ще могли задовольнятися натуральною оплатою, все ж велика прикордонна армія завжди потребувала значних коштів для видачі платні. Так, наприклад, сконцентровані уздовж Рейну імператорські війська, що склалися з 8 легіонів флоту та численних допоміжних військ, достовірно, обходилися дуже дорого, адже економічний потенціал цього регіону був надзвичайно мало розроблений³³⁶.

Припускають, що поточні видатки цих військ покривалися за рахунок податків з усієї Галльської території. Так, солдати отримували фінансування у вигляді податків із таких областей як Бельгіка, Аквітанія, Лугдунська Галлія тощо³³⁷. Відповідальним за ці організаційні процеси був найвищий фінансовий адміністратор Галлії (*procurator Galliarum*), який знаходився в Лугдунумі³³⁸ (Ліоні) і мав під своїм наглядом спеціальний фінансовий фонд, *fiscus Gallicus*. Податки із трьох центральних і північногалльських провінцій

³³⁵ Про весь комплекс питань, пов'язаних з цим див. Le Bohec, Y. *La IIIe légion Auguste*.... – P. 402-490.

³³⁶ Heitland W. E. *An Economic History of Rome*... – P. 604.

³³⁷ Mac Mullen, R. *The Roman emperor's army cost* / R. MacMullen // *Latomus*. - 1984. – Т. 43. – P. 575.

³³⁸ Головне місто Лугдунської Галлії, сучасний Ліон.

надходили на цей «рахунок», що використовувався на зарплати та провізію для армії в регіоні. Той факт, що Галльський провінціальний «рахунок» був уже встановлений у ранній імператорський період свідчить про фінансову значущість цієї території. Додатково до цього в Лугдунумі було встановлено монетний двір для покриття потреб у готівці. Не враховуючи вищі оклади офіцерів та нижчі зарплати військових допоміжних підрозділів, ми можемо оцінити річну платню цієї армії у 60 млн. сестерціїв³³⁹.

Протягом I – поч. II ст. н. е. фінансовий адміністратор Бельгії і двох Германій (*procurator Belgicae et duarum Germaniarum*) відповідав за платню та провізію армій на обох германських кордонах. Навіть для цих суттєво скорочених армій (4 легіони) дохід від податків у цих провінціях був, імовірно, не достатнім для покриття їхніх витрат. Цей дефіцит змушені були покривати за рахунок стягнень із заможніших сусідніх областей Галлії.

За підрахунками Мак Муллена³⁴⁰ базове місячне утримання солдата складалося з 3,5 бушелів немеленого зерна³⁴¹ плюс слати за оливкове масло, вино або винний оцет та сіль. Близько 6,000 осіб у кожному легіоні, за його оцінками, потребували в загальному 252,000 бушелів пшениці. Тобто на 80,000 осіб усієї армії вздовж Рейну ішло 3,36 млн. бушелів або 25,2 млн. кг³⁴² пшениці.

Як відомо, багато римських військових таборів мали власні майстерні та спеціалізовані загони, які могли виконувати невеликий ремонт зброї та спорядження, такого як щити, сідла, тощо³⁴³. Вони могли також виробляти зброю, але швидше за все тільки в невеликих кількостях, роботу більшого масштабу виконував приватний сектор. Так, нам відомо, що великі матеріальні втрати 15 р. н. е. мали бути заміщені спеціальною продукцією

³³⁹ Mac Mullen, R. The Roman emperor's army cost... – P. 577-580.

³⁴⁰ Mac Mullen, R. The Roman emperor's army cost... – P. 570.

³⁴¹ 7,5 кг на кожен бушель

³⁴² 25,200 тонн

³⁴³ Keppie, L. The Making of the Roman Army: From Republic to Empire / L. Keppie. – L.: B. T. Batsford Ltd, 1984. – P. 336.

цивільного населення Галлії³⁴⁴. Римська армія завжди враховувала можливості місцевого виробництва. Про Британію є свідчення, що одне велике «виробниче поселення» контролювалося військовими³⁴⁵. Відомо, що один ветеран із Майнцу називав себе торговцем мечами (*negotiator gladiarius*), але не зрозуміло, чи він організовував доставку мечів до війська, чи тільки діставав спеціальну зброю для офіцерів та заможних солдатів³⁴⁶.

Надзвичайно правдоподібний підрахунок робить Андерсон, що базується на гіпотезі, згідно з якою кавалерійський кінь у римській армії використовувався в середньому чотири роки, після чого його потрібно було замінити. Він наводить такий приклад: римська армія у Британії мала приблизно 12,700 кавалерійських коней і потребу в заміщенні у близько 3,175 скакунів на рік³⁴⁷. Таким чином, можна підрахувати, що по всій імперії було між 30,000 та 40,000 коней, яких треба було замінювати щороку. Якщо єдина ціна за кожного коня становила близько 125 денаріїв (500 сестерціїв), а нових коней в рік потрібно було в середньому 35,000, тоді ми отримуємо річну суму в 17,5 млн. сестерціїв. Відмітимо, що ці підрахунки засновані на умовах мирного часу і не враховують воєнних кампаній, які радикально підвищували попит на заміщення коней. Варто зазначити, що кількість наявних коней по всіх кінних підрозділах (*legiones, alae, cohortes equitatae*) постійно підтримувалася на такому рівні, щоб завжди можна було здійснити потрібні заміщення. Це робилося з огляду на те, що військові коні потребували попереднього тренування перед тим, як їх можна було використовувати.

³⁴⁴ Тас., *Ann.* 1. 70.

³⁴⁵ Див. наступну написи: RIB 156 = CIL 7.49 = ILS 2429

³⁴⁶ CIL 13.6677 = ILS 2474.

³⁴⁷ Henderson B. W. *The Roman Legions in Britain, A. D. 43-72* / B. W. Henderson // *The English Historical Review.* – 1903. – Vol. 18. – No. 69 – P. 17-18

Суттєву роботу зі збору даних стосовно римської кінноти здійснив Р. Дейвіс³⁴⁸. Встановлено, що коней спершу ретельно випробували і лише потім передавали до війська. Тестування зазвичай проводили професійні службовці. У кінці кожен кінь потрапляв до свого підрозділу з іменем свого майбутнього наїзника, уже зазначеного у спеціальному списку³⁴⁹. Стандартна сума у 125 денаріїв за коня, запропонована Дейвісом, базується на сумі внеску, який здійснював кожен наїзник. Якщо кінь губився або отримував пошкодження настільки, що ставав більш не придатним для служби через недбалість наїзника, цей внесок повертався назад і використовувався для здійснення заміни³⁵⁰. Суму знімали з «рахунку» солдата або вираховували з його наступної зарплатні. Загальна вартість для звичайного підрозділу кінноти із близько 500 чоловіків та близько 560 коней становила суму, що дорівнювала 70 тис. денаріїв. Невизначеним питання залишається стосовно офіцерів. Нам не відомо, чи забезпечувала їх кіньми держава, чи вони купували їх за власний рахунок. Справжня ціна за гарного коня цілком могла перевищувати 125 денаріїв.

Звернімо нашу увагу на те, що хоча Р. Дейвіс і довів факт існування державних кінних ферм у Британії³⁵¹, все ж, більшу частину військовий коней у часи імперії вирощували в приватних господарствах та продавали до армії. Деталі цієї торгівлі маловідомі. Ми не знаємо, чи були посередники, що формувало ціни і навіть які чиновники були за це відповідальними. Найімовірніше, що коней купували у приватних власників військові агенти. Завдяки дослідженню Р. Дейвіса, нам також відомо, що денний мінімум потреб для військового коня у давнину становив приблизно 10 кг сіна та 3 кг

³⁴⁸ Davies, R. "The supply of animals to the Roman army and the remount system / Davies, R. // *Latomus*. – 1969. – Vol. 28. – P. 429-459.

³⁴⁹ RMR 83

³⁵⁰ Davies, R. "The supply of animals to the Roman army and the ...– P. 435-455.

³⁵¹ Там само. – P. 435-436.

зерна. Таким чином, звичайний підрозділ кінноти, у складі якого знаходилося 560 воїнів, використовував 613,2 тонн зерна та 2,044 тонн сіна на рік³⁵².

Важливо відзначити, що суттєву роль у підтриманні позитивного балансу військового фінансового механізму в I – II ст. н. е. забезпечувала наступна обставина. Мова йде про відсутність дорогої пенсійної системи для військових, які завершували службу, а також юридичних і відповідно фінансових вимог до держави з боку вдів та сиріт солдатів чи ветеранів³⁵³. Аж до правління Септимія Севера солдати в чині нижче центуріона не могли законно одружуватися і, таким чином, не мали, принаймні офіційно, дружин та дітей, які могли б сподіватися на державну підтримку³⁵⁴. Діти вважалися незаконними і не мали право на спадок, доки їх офіційно не визнавав їхній батько, коли ставав *veteranus*. Гроші для *donativum* на момент закінчення терміну служби пов'язувалися з живим солдатом і тому не могли бути переданими його спадкоємцю. Якщо ж потенційний ветеран помирав перед своїм офіційним розрахунком, його *donativum* повністю втрачалося. Саме тому загибель трьох легіонів в Тевтобургському лісі у 9 р. н. е. хоча і стала важкою трагедією, водночас сприяла покращенню напруженої фінансової ситуації в державі³⁵⁵.

І досі незрозумілим залишається питання, за яких умов солдат, що втрачав боєздатність до кінця свого терміну служби, мав законне право на фінансову компенсацію. Солдати, котрі сильно захворювали, або такі, що мушили залишити службу через отримані поранення – усі підпадали під цю категорію. Офіційна ж і почесна відставка через непридатність до служби

³⁵² Там само. – Р. 436.

³⁵³ Щодо цього див. детальну характеристику: Phang, S. E. The Families of Roman Soldiers (First and Second Centuries A. D.): Culture, Law, and Practice / S. E. Phang // *Journal of Family History*. – 2002. – Vol. 27, N 4, October. – P. 352-373; Campbell, B. The Marriage of Roman Soldiers under the Empire / B. Campbell // *JRS*. – 1978. – Vol. 68. – P. 153-166.

³⁵⁴ Див. детально 4.3. даної роботи

³⁵⁵ На це звертає увагу Мак Муллен (Mac Mullen, R. The Roman emperor's army cost ... – P. 572).

(*missio causaria*), здається, більше стосувалася збереження солдатських законних привілеїв, але практично не мала безпосередніх фінансових наслідків з погляду Римської держави³⁵⁶. Якщо Римська держава виплачувала щось у таких випадках, то це було більше схоже на акт великодушності, аніж на юридичний обов'язок. Таким чином, проблема дорогих «пост-військових» витрат вирішувалася сама собою. Але, незважаючи на це, державна гарантія виплат при відставці, завжди залишалася найбільшою фінансовою проблемою в усі часи. Протягом тривалого часу Август виплачував розрахункові та *donativa* з власної кишені³⁵⁷, але під кінець правління скорочення його фінансових можливостей означало, що він вже не міг і далі так щедро платити. Принципом було засновано спеціальний військовий фонд (*aerarium militare*), який наповнювався переважно за рахунок п'ятивідсоткового податку на спадщину, який сплачували римські громадяни в Італії. Як правило, всі наступні імператори зазвичай платили розрахункові та винагороду – *donativa* персонально ветеранам із підрозділів столиці. Так, вони продовжували підкреслювати особливе ставлення до своїх солдатів. Із цієї причини колишні військовослужбовці завжди називали себе *veteranus Augusti*.

У скрутні часи офіційний розрахунок із ветеранами, а водночас і сплата їх *donativa*, відкладалися на багато років, аби державний фінансовий тягар «природно» зменшився за рахунок смерті багатьох солдатів. Така політика призвела до відомих солдатських заворушень серед армій на Рейні та Дунаї на початку правління Тиберія, оскільки ці армії мали багато ветеранів, котрі роками чекали заслужених виплат³⁵⁸.

Є вказівки на те, що командир кожного підрозділу володів спеціальним фондом, який міг використовуватися на витрати, пов'язані з публічними заходами підрозділу. Імовірно, це був той фонд, з якого платили за

³⁵⁶ Mann J. C. Discharge Certificates of the Roman Army / J. C. Mann, M. M. Roxan // *Britannia*. – 1988. – Vol. 19. – P. 344.

³⁵⁷ Принцип хотів підкреслити свій особливий зв'язок із солдатами

³⁵⁸ Tac., *Ann.* 1.17.

подарунки гостям (хеніа). Витрати на розваги та житло, наприклад, високопосадовців, послів та їх супроводу командири сплачували зі скарбниць підрозділів, до яких згодом надходило відшкодування від правителя³⁵⁹. Різного роду офіційні посольства обходилися звісно ж недешево, особливо якщо вони мали загальнодержавне значення³⁶⁰.

Суттєва кількість грошей була також потрібна для культів римського війська. *Feriale Duranum*, офіційний календар свят для *cohors* з табору сирійських військ, свідчить, що там було щонайменше 50 офіційних святкових днів, коли забивали жертвних тварин³⁶¹ або приносили жертви вином та фіміамом³⁶². На додачу до цього вранішні жертвоприношення, які командуєчий офіцер мав здійснювати щодня, також вимагали значних коштів. Нам відомо про велику кількість тварин, яких регулярно забивали щороку. Окрім того, була ще вартість фіміаму та вина, які використовувалися під час молінь та регулярних вранішніх приношень³⁶³.

Римське військо являло собою найбільш організовану та кваліфіковану робочу силу, розміщену по всій імперії; та імператор одноосібно контролював її. Загальна вартість інфраструктури, яку забезпечували військові, була величезною. Вони будували дороги, мости, порти та акведуки, особливо у прикордонних провінціях. Нам відомі каменоломні, цегляні «заводи», на яких працювали солдати, а армійські інженери використовувалися на цивільних конструкціях³⁶⁴. Кошти, заощаджені на тому, що військові самі будували собі житла та захисні укріплення, ще потребують вивчення.

Додаткові витрати на поселення та харчування армії ставали проблемою тих регіонів, через які проходили солдати, що полегшувало

³⁵⁹ Sutherland C. H. V. *Aerarium and Fiscus*... – P. 151-170.

³⁶⁰ Dio 63.2.2.

³⁶¹ Зазвичай велику рогату худобу (RMR 117).

³⁶² RMR 47.

³⁶³ Там само.

³⁶⁴ CIL 8.2728 = ILS 5795; Plin., *Epist.* 10.41.3.

фінансове навантаження на державну скарбницю³⁶⁵. Солдати на марші отримували офіційний документ (*diploma*), що давав їм право вимагати повного пансіону від цивільних протягом всього часу³⁶⁶. Значна частина транспортних витрат на розташування військ також перекладалася на цивільне населення, яке мусило забезпечити військових необхідними в'ючними і тягловими тваринами, возами та працівниками у кращому випадку за мізерну компенсацію. Видатки, пов'язані із постачанням, також покривалися провінціями, де розташовувалися війська. Такі «матеріальні тягарі» тривалий час були частиною регулярних податків і додавалися до податкового навантаження певного регіону³⁶⁷.

Таким чином, цілком очевидним постає те, що збройні сили Риму потребували значних матеріальних витрат з боку держави. Фінансування армії протягом усіх періодів історії Римської імперії залишалося головною статтею видатків державного бюджету. Вдала система балансування, що базувалася на структурному розподілі всіх необхідних витрат між центром та провінціями дозволяла підтримувати відносно стабільну економічну ситуацію в цілому. Не останнє місце в цих процесах належить і монополізації державою постачання необхідних для армії ресурсів, та поліфункціональне застосування останньої, що дозволяло заощаджувати величезні кошти.

³⁶⁵ Sutherland C. H. V. *Aerarium and Fiscus during the Early Empire* / C. H. V. Sutherland // *The American Journal of Philology*. – 1945. – Vol. 66. – N. 2. – P. 167-168.

³⁶⁶ Детальніше реконструкцію щодо цього див.: Webster G. *The Roman Imperial Army of the first and second centuries A.D.* / G. Webster. – University of Oklahoma Press, 1998. – P. 264-268.

³⁶⁷ Heitland W. E. *An Economic History of Rome...* – P. 601.

РОЗДІЛ 4. Становлення ветеранства в процесі реорганізації римської армії: соціально-економічна характеристика

4.1. Розширення практики наділення ветеранів земельною власністю як винагороди за службу (кін. II ст. – 27 р. до н. е.)

Як відомо, у період розквіту Республіки основу римської армії складали громадяни-власники. Військовозобов'язані відповідно до цензових категорій, встановлених ще VI римським царем Сервієм Тулієм, повинні були володіти необхідною кількістю матеріального забезпечення, тобто мати земельну власність³⁶⁸. Саме у зв'язку з цим досить тривалий час питання наділення землею легіонерів, що поверталися з військової служби, було не досить актуальним, як для правлячої верхівки, так і для рядових солдатів. Але, починаючи із середини II ст. до н. е. внаслідок зміни зовнішньополітичного становища Римської держави, а також внутрішньоекономічних процесів, ситуація починає стрімко змінюватися. Тривалі загарбницькі війни приносили чисельні матеріальні блага насамперед римській еліті. Натомість для рядових громадян-воїнів така мілітаристська політика сенатської олігархії мала досить негативні наслідки. Оскільки абсолютна більшість римського населення була зайнята у сільському господарстві, отримуючи засоби для існування³⁶⁹, поява великих рабовласницьких латифундій ставила під загрозу подальше функціонування усталених аграрних відносин. Маючи величезну матеріальну базу, а також дешеву робочу силу (рабів), великі землевласники спричиняли занепад неконкурентноздатних середніх та дрібних селянських господарств.

³⁶⁸ Див. 2.1; 2.2. даної роботи.

³⁶⁹ Щодо цього див.: Scheidel W. Cambridge Economic History of the Greco-Roman World / W. Scheidel, I. Morris, R. Saller. – New York: Cambridge University Press, 2008. – P. 511-542.

Поглиблюється процес обезземелення та зубожіння селян³⁷⁰. Разом із посиленням внутрішнього економічного тиску причиною розорення значної кількості дрібних землевласників стає і зовнішня політика держави. Після перемоги в II Пунічній війні в історії Риму настає новий етап військової активності в басейні Середземного моря. Тривалі війни, що велися далеко за межами Італії, на довгий час відривали воїнів від власних господарств. У зв'язку з чим багато військовослужбовців зазнавали розорення та втрачали свої землі³⁷¹, які активно скуповували, привласнювали чи захоплювали силою заможні представники правлячої еліти³⁷². За таких умов уперше виникає проблема забезпечення земельною власністю ветеранів – винагорода за службу державі. Ми маємо свідчення, що ще у 201 р. до н. е. за постановою сенату ветеранам Сципіона Африканського були виділені земельні наділи з колишніх володінь відпавших від Риму союзників, а саме у Самнії та Апулії³⁷³. Вже у 200 р. до н. е. виокремлюються певні норми передачі землі ветеранам, що враховували тривалість служби³⁷⁴. Про кількість ветеранів-поселенців та розміри їх наділів у цей період ми маємо

³⁷⁰ Кузищин В.И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до н. э. – I в. н. э.) / В.И. Кузищин. – М: Изд-во МГУ, 1976. – С. 74-76; Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики. Историко-правовое исследование / А.В. Игнатенко. – Свердловск: Свердловск. юрид. ин-т, 1976. – С. 108-114; Також див., наприклад: Patterson J. Military organization and social change in the later Roman Republic / J. Patterson // War and society in the Roman world. – L.; N. Y.: Routledge, 1993. – P. 92-95.

³⁷¹ Відомий дослідник П. Брант дуже слушно, на наш погляд, підкреслює, що на кінець II ст. до н. е. економічне становище основної маси італійського селянства було вкрай тяжким у результаті різного роду об'єктивних процесів, але все ж головною причиною слід вважати невпинну загарбницьку політику Риму. На його думку вже 3 – 5 років безперервної служби фактично перетворювали дрібних та середніх власників на пролетарів (Brunt P.A. The Army and the Land in the Roman Revolution / P.A. Brunt // JRS. – 1962. – Vol. 52. – P. 75-76).

³⁷² Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. / С. Л. Утченко. – М.: Наука, 1969. – С. 170–185.

³⁷³ Liv., XXXI, 4.

³⁷⁴ За кожен рік по два югери (Liv., XXXI, 49).

свідчення Тіта Лівія, який, оповідаючи про події 193 р. до н. е. говорить: “У тому самому році за сенатським рішенням та за постановою народу була виведена колонія до Вібону. Туди вирушило три тисячі сімсот піхотинців та триста вершників... Піхотинцям виділили по п’ятнадцять югерів землі на кожного, а вершникам – удвічі більше³⁷⁵. Таким чином, ми можемо зробити висновки, що виникнення ветеранського землеволодіння мало місце, починаючи з кінця III ст. до н. е. Наявні джерельні дані дозволяють нам не погодитись із деякими дослідниками, що відносять появу цих процесів лише до I ст. до н. е.³⁷⁶. На нашу думку, у цей пізніший період уже доречніше говорити про розширення або про появу *масового* ветеранського землеволодіння, що дійсно було характерним саме для I ст. до н. е., про, що піде мова нижче.

Розглядаючи зародження цих процесів, у першу чергу, необхідно звернути увагу на джерела земельного забезпечення відставних легіонерів. Як ми вже зазначили, території, на які виводилися колонії, раніше належали римським союзникам. У ході війни з Ганнібалом ці, колись вірні, общини зрадили Рим та перейшли на бік ворога, за що і були покарані втратою частини своїх земель³⁷⁷. Тобто, для розселення ветеранів не були задіяні землі, на яких господарювали римські громадяни³⁷⁸.

³⁷⁵ Eodem hoc anno Uibonem colonia deducta est ex senatus consulto plebique scito. tria milia et septingenti pedites ierunt, trecenti equites... quina dena iugera agri data in singulos pedites sunt, duplex equitibus (Liv., XXXV, 40).

³⁷⁶ Schneider H. C. Das Problem der Veteranenversorgung in der späteren römischen Republik. – Bonn: Gundel, 1977. – P. 134-137.

³⁷⁷ Див. про це особливо: Howarth Randall S. Rome, the Italians, and the Land / Randall S. Howarth, Randell S. Howarth // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1999. – Vol. 48. – N. 3. – P. 282-300.

³⁷⁸ Характерною особливістю цього першого етапу розселення заслужених воїнів (кін. III – II ст. до н.е.) стало те, що він носив у цілому мирний характер, та здійснювався без нанесення збитків безпосередньо римським громадянам. Про весь комплекс питань, пов’язаних із цим див.: Abbott F. F. The Colonizing Policy of the Romans from 123 to 31 B. C. / F. F. Abbott // Classical Philology. – 1915. – Vol. 10. – N. 4. – P. 365-380; Hands A. R. Land and Citizenship, 125-122 B.C. / A. R. Hands // Mnemosyne, Fourth Series. – 1976 –

Починаючи з кінця II ст. до н. е. реформована Гаєм Марієм римська армія, змінивши базові принципи системи комплектування військ, розпочинає процес оновлення свого соціального складу. Оскільки до служби у війську отримують доступ такі категорії громадян як *proletarius*, та *capite censos*, легіони швидко заповнюються неімущими елементами³⁷⁹. Питання матеріального забезпечення після закінчення служби для “нового покоління” солдатів набуває особливого значення. Першим проявом тиску солдатської маси на представників правлячої еліти постають події 100 р. до н. е., пов’язані з уведенням законопроекту Сатурніна, що віщував розподіл земельних угідь між заслуженими воїнами. Аппіан вказує, що для цього частина Галлії, яка в результаті перемог над Кімврами та Тевтонами, перейшла у власність Риму³⁸⁰. У 100 р. до н. е. ветерани Гая Марія, значну частину з яких складали італіки, вибрали виразником своїх інтересів Апулея Сатурніка, який за їх підтримки в свою чергу прагнув збільшити свій політичний вплив³⁸¹. У зв’язку з тим, що абсолютна більшість сенаторів була налаштована проти такого популістського законопроекту, а вершники не бажали втрачати підконтрольні їм провінційні землі, цей проект постанови наштотхнувся на серйозний супротив³⁸². Позиція соціальних низів Риму також була суперечливою, оскільки всім було зрозуміло, що цей закон принесе користь скоріше італікам, які служили у легіонах, сформованих Гаєм Марієм³⁸³. За таких обставин Сатурніну не лишалось іншого вибору, як насильницькими методами спробувати «проштотхнути» свій закон у народних зборах. Ці події для нас мають особливе значення, оскільки

Vol. 29. – N. 2. – P. 176-180; MacKendrick P. L. Roman Colonization / P. L. MacKendrick // *Phoenix*. – 1952. – Vol. 6. – No. 4. – P. 139-146.

³⁷⁹ Див. розділ 2.

³⁸⁰ App., B. C., I, 29

³⁸¹ Моммзен Т. История Рима. В 5 томах. От битвы при Пидне до смерти Суллы / Т. Моммзен. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. – Т. II. – С. 221-225.

³⁸² Cic., *Pro Rab. Perd.*, VII, 20 – 21.

³⁸³ App. B. C. I, 29

демонструють один із перших прикладів злагоджених дій ветеранів із відстоювання своїх корпоративних інтересів. Зібравшись на форумі, колишні солдати Марія розігнали опозиційні сили та досягли ухвалення потрібних їм положень.³⁸⁴ Але події, що відбулися невдовзі, звели нанівець ці перші спроби заволодіти землею всупереч волі римського нобілітету. Виступи Сатурніна були придушені, а законопроекти згодом відмінені³⁸⁵. Тримавши всю повноту влади у своїх руках, владна еліта Риму ще мала реальну можливість протидіяти подібним загрозам.

Однак, у зв'язку з поглибленням процесу професіоналізації армії, у ході якого спостерігається швидке збільшення впливу матеріального фактору на настрої та поведінку військовослужбовців, відбувається консолідація солдат навколо своїх імператорів. Доля легіонерів, значну частину яких, як ми зазначали вище³⁸⁶, складали неімущі прошарки римського соціуму, поступово все більше починає залежати від дій окремих полководців, а не держави в цілому. Розуміючи, які політичні дивіденди може принести підтримка відданої професійної армії, військово-політичні лідери швидко почали використовувати її у своїх цілях³⁸⁷. Ця практика знайшла своє відображення у становленні римської військової диктатури, стрімкий

³⁸⁴ App. B. C. I, 30

³⁸⁵ Salmon E. T. Roman Expansion and Roman Colonization in Italy / E. T. Salmon // Phoenix. – 1955. – Vol. 9. – N. 2. – P. 69-70.

³⁸⁶ Див. Розділ 2.

³⁸⁷ Одним з найголовніших аспектів у діяльності реформованої римської армії стало збільшення її впливу в політичному житті. На першому етапі відмічаємо тиск військових на традиційний інститут полісної демократії, а саме коміції, а також на інші республіканські органи, що поступово входить до повсякденної практики політичного процесу періоду Занепаду Республіки. На це досить чітко вказує Цицерон в «повчаннях» своєму брату Марку відносно прийомів та засобів у боротьбі за консульську посаду (Cic., De petit. Cons., IX, 34). Щодо подальшого розвитку цих процесів див. детальну характеристику: De Blois L. The Roman army and politics in the first century before Christ / L. de Blois. – Amsterdam: J.C. Gieben Publisher, 1987. – P. 7-49. А також: Schmitthenner, W. Politik und Armee in der späten Römischen Republik / W. Schmitthenner // HZ. – 1960. – Bd. 190, Hft. 1. – S. 1-17.

розвиток якої характеризує останнє століття Республіки³⁸⁸. Саме перед цією новою загрозливою силою сенаторська олігархія та інші представники правлячих кіл виявилися безпорадними при захисті своїх інтересів. Політики-полководці, опираючись на лояльні легіони та реалізуючи свої політичні амбіції, з великою турботою починають дбати про задоволення всіх потреб своїх солдат. Яскравим прикладом нових взаємовигідних відносин між армією та її полководцем стає людина, що навіки увійшла у свідомість римського народу як символ жаху та терору. Луцій Корнелій Сулла завдяки своїм військовим та політичним талантам у ході кампанії проти царя Понту Мітрідата VI зміг не тільки перемогти ворога, але і підготувати своїх воїнів до внутрішнього протистояння. Повернувшись до Італії з великим, добре вишколеним та відданим йому військом³⁸⁹, Сулла здобув перемогу в громадянській війні. Встановивши військову диктатуру та організувавши вбивства і переслідування політичних опонентів, він фактично знищив будь-яку опозицію, здобувши собі свободу у прийнятті державних рішень³⁹⁰. Аппіан зазначає, що було знищено або відправлено у вигнання 90 сенаторів та 2600 вершників³⁹¹. Тому, коли прийшов час подбати про гідну винагороду для своєї армії, диктатор вже не міг зустріти якогось суттєвого спротиву своїм розпорядженням. Однак, оскільки до влади Суллу привело більш, як сотисячне військо, задоволення його матеріальних потреб не було надто легким завданням. Уперше в римській історії виникає проблема земельного забезпечення такої величезної кількості воїнів³⁹². Не дивлячись на те, що

³⁸⁸ Про весь комплекс питань, пов'язаних із військовою диктатурою в I ст. до н. е. див.: Чеканова Н. В. Римская диктатура последнего века Республики / Н. В. Чеканова. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2005. – 480 с.

³⁸⁹ App. В. С. I, 76.

³⁹⁰ Детально про це: Чеканова Н. В. Вказ. праця. – С. 212–254.

³⁹¹ App. В. С. I, 103.

³⁹² Проблема полягала не тільки у великій кількості воїнів, що вимагали земельних наділів, але і в тому, що їх необхідно було демобілізувати та розселити одразу усіх. Такі заходи потребували значних територій і навіть землі, відібрані у общин, що виступили зі зброєю проти Сулли, не могли

Римська держава вже на той час володіла досить значними провінційними територіями, Сулла приймає рішення розселити відставних солдат безпосередньо в Італії³⁹³. Як покарання за підтримку маріанської партії, крім величезних штрафів та різного роду стягнень, до більшості італійських міст були виведені колонії ветеранів³⁹⁴. Свідчення античних авторів стосовно кількості воїнів, що мали отримати наділи, дещо різняться. Лівій називає цифру в двадцять сім легіонів, згадуючи про відібрану у самнітів Нолу, поля якої поділили між собою воїни³⁹⁵. Натомість Аппіан говорить про двадцять три легіони, визначаючи їх загальну чисельність в 120 тис. осіб³⁹⁶. Сучасні історики не довіряють цій цифрі та схильні вважати 80 тис. максимально допустимою межею, відмічаючи надзвичайну важкість розселення навіть такої кількості воїнів³⁹⁷. Таким чином, сформувавши необхідний ресурс за рахунок володінь більшості італійських міст³⁹⁸, Сулла, фактично став першим диктатором, що запровадив руйнівну для Римської держави практику масового земельного перерозподілу в інтересах армії.

Із появою на політичній арені нових впливових сил в особі Цезаря, Помпея та Красса розпочинається новий етап розвитку ветеранського землеволодіння. Кожен із цих політичних діячів чудово розумів, що самотужки занадто складно ефективно протистояти могутній сенаторській партії. Тому, залишивши колишні непорозуміння, Красс, за яким стояли

повністю забезпечити наявні потреби (Santangelo F. Sulla, the Elites and the Empire / F. Santangelo // *Impact of Empire*. – Boston: Brill, 2007. – P. 148).

³⁹³ Воїни Сулли здебільшого походили з Італії, і тому перспектива поселення в провінціях їх мало влаштовувала, до того ж і сам диктатор розглядав їх як основну опору свого режиму, тому віддавав перевагу «Італійському варіанту». (Там само. – P. 150–157).

³⁹⁴ App. B. C. I, 96

³⁹⁵ Liv., Ep. 89

³⁹⁶ App. B. C. I, 100; 104.

³⁹⁷ Див. наприклад: Brunt, P.A. Italian manpower, 225 B. C. – A. D. 14 / P. A. Brunt. – Oxford: Clarendon Press, 1971. – P. 305; Keppie L. Colonisation and Veteran Settlement in Italy... – P. 39.

³⁹⁸ Salmon E. T. Rome and the Latins: II / E. T. Salmon // *Phoenix*. – 1953. – Vol. 7. – N. 4 – P. 132-134.

вершники, разом із Помпеем та Цезарем, що мали значну підтримку демократичних сил, вирішили об'єднатися у боротьбі проти оптиматів. Так, улітку 60 р. до н. е. між ними була укладена угода, що увійшла в історію під назвою I тріумвірат. Варто звернути увагу на те, що: “Спільною платформою угоди була формула: у республіці не повинно відбуватися нічого, що не було би прийнятним для кожного із трьох”³⁹⁹. Отже, за сприяння тріумвірів консулом на 59 р. до н. е. було обрано Гая Юлія Цезаря, який, не гаючи часу в обхід сенату, звертаючись безпосередньо до народних зборів, зміг провести аграрні законопроекти, які в першу чергу були покликані задовольнити вимоги ветеранів Помпея⁴⁰⁰. Другому консулу разом із представниками сенаторської партії, після силового протистояння довелося рятуватися втечею із форуму, який взяли під контроль воїни Помпея⁴⁰¹. Як повідомляють джерела, для розподілу було передбачено незайняті державні землі в області Кампанії, Самнію та Етрурії, на яких, окрім відставних солдатів, повинна була розселитися римська біднота. У результаті цих двох законопроектів у колонії було виведено не менше 20 тис. осіб⁴⁰².

Таким чином, скориставшись підтримкою ветеранів Помпея та задовольнивши їхні потреби, Цезар вправно використав ці обставини для

³⁹⁹ Ковалев С. И. Вказ. праця. – С. 498.

⁴⁰⁰ Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики. Историко-правовое исследование / А.В. Игнатенко. –Свердловск: Свердловск. юрид. ин-т, 1976. – С. 159; Також див.: Smith R. E. The Lex Plotia Agraria and Pompey's Spanish Veterans / R. E. Smith // The Classical Quarterly, New Series. – 1957. – Vol. 7. – No. 1/2. – P. 84–85.

⁴⁰¹ Plut., Pomp., 47 – 48; Caes., 14; Cato Min., 32. Про вплив Помпея та використання його ветеранів в політичному протистоянні див. особливо: Gruen E. S. Pompey, the Roman Aristocracy, and the Conference of Luca / E. S. Gruen // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1969. – Vol. 18. – N. 1. – P. 71–108; Stanton G. R. The Coalition between Pompeius and Crassus 60-59 B.C. / G. R. Stanton, B. A. Marshall // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1975. – Vol. 24. – N. 2. – P. 205–219.

⁴⁰² Vell., II., 44; App., B. C., II, 10; Suet., Jul., 20.

збільшення власного впливу в державі⁴⁰³. Ці події певним чином нагадують нам згадану вище смуту Сатурніна, який подібним шляхом намагався заручитися підтримкою плебсу. Але на відміну від першої спроби об'єднання лідерів демократичних сил із військовими елементами, що була придушена оптиматською опозицією, ця авантюра принесла Цезарю чималі дивіденди⁴⁰⁴. Народні маси, спокусившись цим законом, зробилися значно поступливішими та схильними приймати будь-які пропозиції тріумvirів⁴⁰⁵. Саме завдяки задоволенню земельних потреб “чужих ветеранів” та безпосередньо за їх силового сприяння нам і доводиться говорити про початок формування військово-політичної могутності Цезаря. Схиливши народ на свій бік, майбутній диктатор досягнув мети, отримавши в управління на п'ять років обидві Галлії та Іллірік разом із чотирма легіонами⁴⁰⁶.

Наступні події тривалих завоювницьких війн, у ході яких була підкорена більша частина галльських племен, а згодом і тяжке міжусобне протистояння, змусили Цезаря замислитися про матеріальне забезпечення власних воїнів. Зі встановленням його одноосібної влади розпочинається

⁴⁰³ Див. детально: De Blois, L. *The Roman army and politics in the first century before Christ* / L. de Blois. – Amsterdam: J.C. Gieben Publisher, 1987. – P. 82–95.

⁴⁰⁴ Ще раз підкреслимо, що за умов прогресуючої кризи республіки військо стає першочерговим елементом в процесі боротьби за владу. Сама присутність воїнів на форумі, або розміщення їх табору поблизу столиці у багатьох випадках суттєво впливало на політичну ситуацію. Використання військових у політичному протистоянні, настільки змінило його характер, що з боротьби, яка точилася в легальній чи напівлегальній формі воно перетворилося у відкриту громадянську війну. Римська держава на довго поринає у виснажливі міжусобні війни результатом яких стала трансформація Республіки в Імперію. Військовий фактор в системі перетворення державного устрою Риму важко переоцінити, армія та держава завжди перебували у тісному зв'язку та взаємообумовленості.

⁴⁰⁵ Plut., *Pomp.*, 47.

⁴⁰⁶ Обидві Галлії: Цизальпійську та Трансальпійську (Plut., *Caes.*, 14). Детальніше див.: Blits J. H. *Caesarism and the End of Republican Rome: Julius Caesar, Act I, scene I* / J. H. Blits // *The Journal of Politics*. – 1981. – Vol. 43. – N. 1. – P. 40–55.

другий етап масштабної ветеранської колонізації⁴⁰⁷. Суттєвою відмінністю від політики Луція Корнелія Сулли, який створив необхідний земельний фонд, ідучи шляхом конфіскацій та прямого терору стосовно попередніх власників, стало те, що Цезар вирішив використовувати значно гуманніші заходи. Земельна програма диктатора передбачала поступову закупівлю необхідних земель та розподіл між воїнами вільних державних угідь. Також Цезар планував віддати для цієї мети свої власні володіння⁴⁰⁸. Така політика диктатора, на наш погляд, неодмінно впливає з характеру його влади, яка хоча і базувалася у своїй основі на військовій силі, все ж передбачала підтримку демократичних елементів⁴⁰⁹. Даруючи помилювання багатьом своїм ворогам та бажаючи здобути славу справедливого та щедрого правителя, диктатор не бажав дратувати громадян республіки. На відміну від Сулли, який, «відкоригувавши» систему влади, ніби відсторонено підтримував її своїм авторитетом, Цезар бажав одноосібно керувати усіма процесами в державі. Тому для останнього шлях терору та насильницьких конфіскацій був неприйнятним, а реалізація всіх обіцянок та програм передбачала застосування мирних заходів⁴¹⁰. Так, наділяючи ветеранів купленою землею, Цезар розселяв їх окремими невеликими групами, а не суцільною смугою, як це практикувалося раніше⁴¹¹. Другою суттєвою відмінністю Цезаря було активне залучення до розподілу провінційних

⁴⁰⁷ Як справедливо відзначає Е. Габба, головною рушійною силою масової ветеранської колонізації в I ст. до н. е. стали громадянські війни, після яких переможці безальтернативно змушені були забезпечувати земельні потреби своїх величезних армій (Gabba, E. *Ricerche sull' esercito professionale romano da Mario a Augusto* / E. Gabba // *Athenaeum*. – 1951. – Т. XXIX. – Р. 212).

⁴⁰⁸ App., B. C., II, 94

⁴⁰⁹ Rawson E. *Caesar: civil war and dictatorship* / E. Rawson // *CAH*. – 1973. – Vol. IX. – Р. 438–441.

⁴¹⁰ Там само. – Р. 459–460.

⁴¹¹ Suet., Jul., 38.

земель⁴¹². За даними джерел: “вісімдесят тисяч громадян він розселив по заморських колоніях”⁴¹³. Оскільки при виборі нових поселенців перевага надавалася відставним солдатам⁴¹⁴, можна говорити про те, що більшість із них складали ветерани. Але зауважимо, що навіть за таких обставин купленої землі для всіх воїнів катастрофічно не вистачало, сама процедура розселення займала значний проміжок часу та й довести до логічного завершення свою земельну програму Цезарю не вдалося, оскільки в результаті змови диктатор загинув так і не реалізувавши більшості своїх намірів.

Одразу ж для заспокоєння солдатських хвилювань сенатори були змушені прийняти постанову, в якій йшлося про гарантії володіння, що передбачали наділи для поселенців у колоніях⁴¹⁵. Однак пусті обіцянки не могли задовольнити солдат, що призвело до їх швидкої консолідації навколо політичних послідовників Цезаря. На початку листопада 43 р. до н. е. лідери «цезаріанської» партії в особі Антонія, Лепіда та Октавіана об’єднали свої сили, уклавши в м. Бононії угоду, що лягла в основу утворення II тріумвірату. У той час, як республіканці збирали сили у східних провінціях, майбутні тріумвіри провели через коміції славнозвісний *lex Ticia*, що надавав їм необмежені повноваження для вирішення державних справ (*triumviri rei publicae constituendae*). Цей закон фактично легалізував диктатуру трьох осіб, які тримали під контролем і відтепер вже офіційно мали здійснювати владу у сфері військового, адміністративного, законодавчого, судового та

⁴¹² Broadhead W. Colonization, Land Distribution, and Veteran Settlement / W. Broadhead, ed. by P. Erdkamp // A companion to the Roman army. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2007. – P. 160–161.

⁴¹³ octoginta autem ciuium milibus in transmarinas colonias distributis (Suet., Jul., 42).

⁴¹⁴ Моммзен, Т. История Рима. В 5 томах. От смерти Суллы до битвы при Тапсе / Т. Моммзен. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2002. – Т. III. – С. 529.

⁴¹⁵ App., B. C., II, 135

фінансового управління⁴¹⁶. Отриманий тріумвірами екстраординарний імперій забезпечував право керівництва і на місцевому рівні. Після кривавих проскрипцій та військового протистояння майже всі сенатори республіканці були знищені фізично⁴¹⁷, а інші представники цього органу влади почали підтримувати тріумвірів. Народні збори цілком контролювали цезаріанці, навіть сам закон Тіція був прийнятий під тиском війська⁴¹⁸. Таким чином, склалася ситуація реальної недієздатності та безпорадності традиційних республіканських органів влади. До цього слід додати, що всі посади магістратів були заздалегідь узгоджені Антонієм, Октавіаном та Лепідом. Тобто, цілком очевидно, що вся повнота влади опинилася в руках тріумвірів, які, опираючись на свої легіони, фактично перетворилися на диктаторів. Саме ці обставини в значній мірі і обумовили ті методи та засоби, що були використані цезаріанцями в ході земельного забезпечення своїх воїнів⁴¹⁹.

Для заспокоєння армії необхідно було вирішити дві головні проблеми. В першу чергу, знайти земельні ділянки та організувати розселення ветеранів, а також зібрати величезну суму грошей для обіцяних виплат. Розуміючи всю складність поставлених завдань, було вирішено розподілити обов'язки, а разом з ними відповідно провінції і війська. За першим розподілом Антоній та Октавіан отримували по 20 легіонів, а Лепід – лише 3⁴²⁰, так як було вирішено, що воювати з республіканцями будуть обидва його колеги, а він сам залишиться в Італії для підтримання порядку. З провінцій Лепіду дісталися обидві частини Іспанії та Нарбонська Галлія, Антоній отримав дві інші частини Галлії, а Октавіан – Сицилію та Сардинію разом з Африкою, територія Італії проголошувалася зоною спільного

⁴¹⁶ Див. перш за все: Чеканова Н. В. Римская диктатура... – С. 370–418; Millar F. *Triumvirate and Principate* / F. Millar // *The Journal of Roman Studies*. – 1973. – Vol. 63. – P. 50–67.

⁴¹⁷ App. B. C., IV, 135.

⁴¹⁸ App. B. C., IV, 7.

⁴¹⁹ Schmitthenner W. *Politik und Armee in der späten Römischen Republik* / W. Schmitthenner // *HZ*. – 1960. – Bd. 190, Hft. 1. – S. 1–17.

⁴²⁰ App. B. C., IV, 3.

управління. Але вже восени 42 р. до .н. е. після розгрому республіканців у битві біля м. Філіппи війська було перерозподілено. З 11 легіонів піхоти та 14 тис. вершників, які від Брута перейшли на бік тріумвірів, Антоній отримав 6 легіонів та 10 тис. вершників, а молодий Цезар – 5 легіонів та 4 тис. вершників⁴²¹. За нової домовленості (Брундізійський договір) всі східні провінції, починаючи від Іллірії, переходили до Антонія, а всі західні – до Октавіана, окрім Африки, яка відійшла Лепіду. Італія, хоча формально і мала залишатися у спільному управлінні, фактично була під контролем Октавіана, який взяв на себе вирішення внутрішніх проблем, в той час як Антоній готувався до війни з парфянами. У зв'язку з цим обов'язком Антонія став збір грошей зі східних провінцій для довгоочікуваних виплат солдатам, а на плечі молодого Цезаря лягав тягар забезпечення ветеранів землею. На нашу думку, такий розподіл не був випадковим і відображав приховані наміри обох тріумвірів. Розглядаючи це питання, необхідно звернути увагу на той факт, що ці зобов'язання суттєво відрізнялися за своєю ступінню важкості. Звичайно, збір коштів зі східних територій, які і так були розорені Брутом і Кассієм, хоча був і не надто легким завданням, та все ж цілком реальним та перспективним в довгостроковому розрахунку. Натомість вирішення внутрішніх соціально-економічних питань, головним з яких стало розселення ветеранів, було досить небезпечною та складною задачею. Справа в тому, що економіка Італії перебувала в стані глибокого занепаду, до того ж грошей для купівлі ділянок у тріумвірів не було, що передбачало лише один варіант розвитку подій – масові конфіскації землі для ветеранів. Всі ці обставини загрожували подальшим загостренням нестабільності та могли значно підірвати політичний авторитет молодого Цезаря. Існує думка про фактичний диктат Антонієм подібних умов Октавіану⁴²², але, на наш погляд, це було б малоймовірним без врахування останнім усієї перспективності та можливої

⁴²¹ App. B. C., V, 3.

⁴²² Bengtson H. Grundriss der Römischen Geschichte mit Quellenkunde. – München: Grüttes, 1970. – Bd. 1. – S. 240.

стратегічної переваги в разі успіху його справи. Також не виключено, що, сподіваючись на юність та недосвідченість свого колеги, Антоній розраховував залишитися у виграші при будь-якому розвитку подій. Оскільки колонії ветеранів мали виводитися від імені всіх тріумвірів, успішність цього процесу також була б корисною і “володареві Сходу”, а невиконання своїх обіцянок Октавіаном фактично забезпечувало Антонію одноосібне лідерство в державі. Але сподівання на некомпетентність молодого Цезаря невдовзі виявилися марними. Агенти Октавіана швидко здійснювали розмітку, встановлення земельних меж та за складеними списками без зволікань почали розселення ветеранів. Чітка організація та системність при виконанні поставлених завдань дозволили менш ніж за півроку успішно виконати вимоги відставних солдат щодо їх земельних потреб⁴²³.

Після битви при Філіппах, що стала ключовим моментом поразки республіканських сил, перед тріумвірами постало завдання наділити землею щонайменше 28 легіонів, що складало 170 тис. осіб⁴²⁴. Однак деякі дослідники не погоджуються з цією цифрою та пропонують зупинитися на максимальній межі в 50 тис. військових поселенців⁴²⁵. Як відомо, після укладення Брундізійського договору відбувся новий розподіл підконтрольних союзникам територій: усі західні провінції, окрім Африки⁴²⁶, залишалися за Октавіаном, а всі східні, починаючи від Іллірії, переходили до Антонія. Відповідно до цього були розподілені і обов'язки тріумвірів. Так, Антоній на Сході мав збирати гроші для обіцяних виплат легіонерам, а завданням Октавіана стало розселення ветеранів в Італії. Оскільки коштів для купівлі такої великої кількості необхідних земель у тріумвірів не було, то

⁴²³ Hinrichs F. T. Das legale landversprechen in Bellum Civile // *Historia*. – 1969. – Bd. 18. H. 5. – S. 538.

⁴²⁴ App., B. C., V, 5

⁴²⁵ Brunt P.A. The Army and the Land in the Roman Revolution / P.A. Brunt // *JRS*. – 1962. – Vol. 52. – P. 81–82.

⁴²⁶ Африка відійшла Лепіду

передбачався лише один варіант розвитку подій – масові насильницькі конфіскації. Для винагороди воїнам виділили 18 міст, що були досить заможними та включали плодючі прилеглі землі, які разом із домівками городян підлягали конфіскації на користь ветеранів. Аппіан повідомляє назви деяких із цих міст, що дає нам змогу локалізувати їх місце знаходження, а саме: Капуя, Регій, Венузія, Беневент, Нуцерія, Армін та Гіппоній. Тобто можна говорити про поширення колоній на території Кампанії, Умбрії, Піцена, Етрурії та Цизальпійської Галлії⁴²⁷. Таким чином, не можна не погодитися, що досить значна територія Італії підпала під колонізацію, що супроводжувалась витісненням місцевого селянства⁴²⁸, але говорити про аналогічні процеси в усіх інших регіонах Аппенінського півострова у більш-менш масовому порядку не доводиться. У зв'язку з цим невинуватеною, на наш погляд, є висловлена думка про цілковите зникнення італійського селянства в ході земельної програми представників II тріумвірату⁴²⁹.

Що стосується питання розмірів ветеранських наділів, то необхідно зазначити, що ми володіємо надзвичайно обмеженою інформацією з цього приводу. Діон Кассій зазначає, що ділянка, яка не перевищувала за розміром наділ одного ветерана, конфіскації не підлягала⁴³⁰, що дає нам можливість говорити про недосить велику площу землі на одну особу. В. Н. Парфенов, розглядаючи це питання, пропонує зупинитися на максимальній межі в 25 югерів⁴³¹. З цим важко не погодитись, адже найбільш поширеними в Італії були селянські наділи від 10 до 20 югерів, а у заможних общинників не більше 30

⁴²⁷ App. B. C., IV, 3; V, 12.

⁴²⁸ Gabba, E. *Esercito e società nella tarda Repubblica romana* / E. Gabba. – Firenze: R.E.G., 1973. – P. 134.

⁴²⁹ Syme R. *The Roman Revolution* / R. Syme. – Oxford: Clarendon Press, 1939. – P. 208.

⁴³⁰ Dio Cass. XLVIII, 8.5.

⁴³¹ Парфенов В. Н. Рим от Цезаря до Августа. Очерки социально-политической истории. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – С. 58.

югерів⁴³². Але при цьому треба враховувати ще декілька суттєвих обставин. По-перше, наближені до тріумvirів люди могли отримувати в якості подарунка земельні площі, що сягали подекуди 3 тис. югерів⁴³³, тому не виключено, що особисті зв'язки та симпатії певним чином впливали на розподіл конфіскованих земель і між ветеранами. По-друге, ми маємо свідчення в джерелах про безкарні зловживання та свавілля з боку відставних легіонерів. Ось, що пише з цього приводу Аппіан: “Солдати почали зухвало чинити напади на сусідів, забирати собі більше, ніж їм було дозволено, почали вибирати найкраще”⁴³⁴. Оскільки всі заходи щодо припинення протизаконних дій ветеранів з боку Октавіана не мали успіху (навіть численні додаткові подарунки не зупинили солдатського безчинства)⁴³⁵ є всі підстави говорити про значне поширення та розвиток цих явищ. Очевидно, що повна безпорадність влади та відсутність покарань в значній мірі сприяли злочинним діям. За таких умов цілком логічно припустити, що воїни мали можливість суттєво розширити свої індивідуальні земельні володіння за рахунок власності своїх сусідів. Після поступок молодого Цезаря щодо надання прав уповноваженим Антонія окремо виводити колонії для власних солдат даний процес почав набирати ще більших обертів: “Ці уповноважені, бажаючи постати перед воїнами ще більш щедрими, аніж Цезар, дозволяли їм чинити ще більше образ населенню. Але була маса осіб з інших міст, які, живучи поряд з колоніями воїнів і зазнаючи від них багато образ, звинувачували Цезаря, говорили, що ці поселення гірше проскрипцій: останні застосовуються по відношенню до ворогів, а ці – до людей, не вчинивших жодних злочинів”⁴³⁶. Таким чином, можна стверджувати, що суттю політики колонізації та виведення ветеранських поселень стає, перш за все, прагнення цілковитого задоволення потреб воїнів. У зв'язку з цим інтереси простих

⁴³² Кузищин В. И. Римское рабовладельческое поместье II в. до н. э. – I в. н. э. – М.: Наука, 1973. – С. 24.

⁴³³ Cic. Phil., II, 101.

⁴³⁴ App. B. C., V, 13.

⁴³⁵ App. B. C., V, 13., 15.

⁴³⁶ App. B. C., V, 14.

громадян Риму (*civitas*) швидко займають другорядне місце. Такі обставини обумовлені глибокою залежністю представників II тріумвірату від підтримки армії, яка в період постійних міжусобних війн, про що ми вже зазначали вище, стає єдиним джерелом влади. Але і воїни в значній мірі починають усвідомлювати необхідність закріплення політичного режиму своїх лідерів задля збереження здобутого ними майна, яке фактично злочинним шляхом, без будь-якої компенсації було відібрано у попередніх власників. Зміна влади в державі загрожувала новим перерозподілом, в результаті якого прийняті рішення щодо земельної власності цілком ймовірно могли бути переглянуті.

Підбиваючи підсумки, необхідно зауважити, що аграрна програма лідерів цезаріанців значною мірою продовжувала та розвивала принципи колонізаційної політики, запроваджені ще Луцієм Корнелієм Суллою, в основі яких лежало прагнення швидкого задоволення матеріальних потреб воїнів за рахунок передачі їм конфіскованого майна. Спроба Юлія Цезаря сформувати спеціальний земельний фонд шляхом купівлі необхідних ділянок потребувала значного проміжку часу та по суті не відповідала конкретним вимогам часу. Криза традиційної республіканської полісної організації та пошуки шляхів еволюції політичної системи сформували сприятливий ґрунт для посилення політичної та як наслідок соціально-економічної ролі армії в державі. Цілком логічним наслідком цих процесів стало масове ветеранське землеволодіння, форсоване зміною соціального устрою римського війська. Шлях насильницького перерозподілу в часи постійних громадянських війн, продуктом яких ставали величезні армії, що вимагали землі та грошей, виявився фактично безальтернативним. Нові неімущі соціальні елементи, що заповнили легіони після реформи Гая Марія, зовсім по-іншому поставили питання винагороди за військову службу. А оскільки земля в Стародавньому Римі завжди сприймалася не тільки як джерело прибутку, але і як першочерговий засіб для існування, розширення ветеранського землеволодіння у процесі професіоналізації римської армії стає цілком закономірним явищем.

4.2. Розвиток ветеранської колонізації після встановлення Принципату (27 р. до н. е – 117 р. н. е.)

Зі встановленням одноосібного правління Октавіана Августа у римській державі розпочинається якісно нова епоха соціально-політичного, економічного та культурно-релігійного розвитку. Після перемоги у громадянській війні молодий Цезар, врахувавши помилки своїх попередників дуже обережно поставився до питання оформлення своєї влади. Принципат Августа фактично являв собою добре замасковану диктатуру, яка, по суті, як і в попередні періоди, забезпечувалася головним чином військовою силою⁴³⁷. Тобто, проблема матеріального забезпечення армії продовжувала залишатися надзвичайно актуальною. Саме тому одним із найголовніших завдань, які довелося вирішувати принципсу стало реформування збройних сил. Ми вже зупинялися детально на цих питаннях у попередньому розділі даної роботи⁴³⁸, тому звернімо нашу увагу лише на декілька важливих аспектів. По-перше, це значне скорочення загальної чисельності війська, яке надзвичайно виснажувало державну скарбницю. По-друге, остаточне оформлення постійно діючої армії з чітко визначеною кількістю легіонів та термінами проходження служби, що дозволило впровадити економічне планування з відповідним акумулюванням необхідних ресурсів. Таким чином, змінюється сам характер ветеранської колонізації, оскільки проведені реформи дозволяли відмовитися від практики насильницьких конфіскацій, характерних для I ст. до н. е., та зняли проблему масових демобілізацій.

⁴³⁷Про весь комплекс питань, пов'язаних із цим див.: Машкин Н.А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность / Н.А. Машкин. – М.; Л. ОГИЗ, 1949. – 674 с.

⁴³⁸ Див. 3.2. даної роботи.

Віднині щорічно з кожного легіону звільнялося не більше 100–300 осіб, тобто, приблизно 2500–7500 осіб з усіх легіонів⁴³⁹.

У період правління Октавіана-принципса мали місце три значні акції зі звільнення легіонерів. Перша почалася в 30 р. до н. е. і була пов'язана із розпуском легіонів, що брали участь в останній громадянській війні. Тоді ж почався новий набір до легіонів, служба в яких, згідно з існуючими правилами, продовжувалася 16 років. Відповідно, друга масова демобілізація припадала на 14 р. до н. е. Обидві демобілізації характеризувалися виведенням основної маси ветеранів у колонії. Як стверджується в “Діяннях божественного Августа” у ветеранських колоніях було поселено близько 120 тис. осіб⁴⁴⁰. В Італії було засновано 28 колоній, які, як особливо відмічав сам Август, за його правління були багатолюдними та найбагатшими⁴⁴¹. Принципсу довелося заплатити общинам Італії за землю, що відійшла до ветеранів, 600 млн. сестерціїв⁴⁴². Варто відмітити, що, як і за Цезаря, нові міста не створювалися, а перезасновувалися, тобто, отримували статус Августових колоній. Крім того, статус колоній отримували муніципії. Навряд чи можна відновити повний список міст Італії, в яких отримали земельні ділянки ветерани Августа. Як вважає Л. Кеппі, вони оселилися в північній і середній Італії, але найбільша їх концентрація зафіксована в Цизальпійській Галлії⁴⁴³. У період цієї колонізаційної кампанії в Італії отримали землю 40–

⁴³⁹ Парфенов В.Н. К оценке военных реформы Августа / В.Н. Парфенов // АМА. – Вып. 7. – 1990. – С. 65–67. Також див.: MacMullen R. How Big was the Roman Imperial Army? / R. MacMullen // Klio. – 1980. – Bd. 62. – P. 457.

⁴⁴⁰ RGDA. 15 – 16. Цифра цілком реальна, враховуючи загальну чисельність армії після розгрому Марка Антонія (Davies R.W. Service in the Roman Army / R.W. Davies / Eds. D. Breeze and V.A. Maxfield. – Edinburgh, 1989. – P. 47).

⁴⁴¹ RGDA. 28.

⁴⁴² RGDA. 16.

⁴⁴³ Keppie L. Legions and veterans. Roman Army Papers 1971–2000. Stuttgart: Fr. Steiner verlag, 2000. – P. 114.

50 тис.осіб⁴⁴⁴. У провінціях точну кількість поселенців встановити важко, зазвичай дослідники зупиняються на максимумі в 75 тис⁴⁴⁵.

Ветеранські колонії було засновано в таких провінціях, як Африка, Сицилія, Македонія, Дальня та Близня Іспанія, Ахайя, Азія, Сирія, Нарбонська Галлія⁴⁴⁶. Саме в цих місцях у відповідності з новою практикою ветеранські колонії часто являли собою нові поселення⁴⁴⁷. Як повідомляє Август, за виділені для ветеранів землі він заплатив провінціалам 260 млн сестерціїв⁴⁴⁸. У провінціях оселялися частіше легіонери, на вербовані за кордонами Італії. Більшість із них складали нащадки італійських переселенців, однак серед солдат епохи громадянських війн зустрічалися і переґрини, що отримували римське громадянство вже на службі⁴⁴⁹. Достатньо характерна для провінцій, на наш погляд, ветеранська колонізація, що здійснювалася Августом у 25–7 рр. до н. е. на Піренейському півострові, де у першій половині правління Августа була зосереджена величезна група військ, там були створені три ветеранські колонії: Емерита, Цезаравгуст і Акки⁴⁵⁰. Характерно, що всі вони утворені шляхом поселення в одному місті воїнів із декількох легіонів⁴⁵¹. Важливо також і те, що перша з ветеранських колоній на Піренеях – Емерита, площа якої складала 120 га, – за величиною наділів значно перевищує інші, утворені після 14 р. до н. е., тобто, після проведення двох цenzів 29 і 18 рр. до н. е. Як відомо, проведення цenzу завжди супроводжувалося упорядкуванням та обліком наявних земельних

⁴⁴⁴ Mann J.C. *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate* / J.C.Mann. – L., 1983. – P. 63–64.

⁴⁴⁵ Mann J.C. *Legionary Recruitment and Veteran Settlement...* – P. 67.

⁴⁴⁶ RGDA. 28.

⁴⁴⁷ Kromayer J. *Die Militaercolonien Octavians und Caesars in Gallia Narbonensis* / J. Kromayer // *Hermes*. – 1896 – Vol. 31. – N. 1. – P. 15–16.

⁴⁴⁸ RGDA. 16.

⁴⁴⁹ Fomi G. *Estrazione etnica e sociale dei soldati delle legioni nei primi tre secoli dell' imperio* / G. Fomi // *ANRW*. – Bd. ELI – 1974. – R 339–340.

⁴⁵⁰ Mann J.C. *Legionary Recruitment and Veteran Settlement...* – P. 81.

⁴⁵¹ Там само. – С. 83.

ресурсів. Після двох цензів імператору все важче було знаходити землю для організації значних ветеранських поселень⁴⁵².

Швидше за все, саме зростаючі труднощі з організацією ветеранських колоній змусили Августа провести реформу у сфері матеріального забезпечення відставних солдат. Після 13 р. до н. е. було продовжено строки служби в легіонах. Солдати після 16 років звичайної служби повинні були ще 4 роки проводити в особливому ветеранському підрозділі⁴⁵³. Після 14 р. до н. е. в Італії, а після 7 р. до н. е. у провінціях припиняється утворення ветеранських колоній. Найбільш поширеною формою винагороди за службу стає земельний наділ, що виділяється в якому-небудь італійському або провінційному муніципії⁴⁵⁴. На це Август витратив 400 млн. сестерціїв зі своїх власних коштів⁴⁵⁵. Важко встановити, скільки осіб отримали ветеранське забезпечення таким чином. Із “Діянь божественного Августа” можна зрозуміти, що разом із тими, що отримали пізніше ветеранські винагороди у формі грошових виплат їх було 180 тис. осіб⁴⁵⁶.

Близько 5 р. до н. е., коли прийшов час чергової масової демобілізації і, відповідно, чергового набору, Август знову збільшує терміни служби. Після 20 років активної служби воїни повинні були ще 5 років залишатися у ветеранських когортах⁴⁵⁷. Основною формою ветеранського забезпечення стала грошова винагорода в сумі 12 тис. сестерціїв. На думку Л. Кеппі, видача грошового пенсіону відставним легіонерам почалася в 7 р. до н. е.,

⁴⁵² Scheidel W. *Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* / W. Scheidel, I. Morris, R. Saller. – New York: Cambridge University Press, 2008. – P. 624.

⁴⁵³ Dio. LIV.25. Щодо цього див.: Keppie L. *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire* / L. Keppie. – L.: B. T. Batsford Ltd, 1984. – P. 126–146.

⁴⁵⁴ RGDA. 3. Детальніше про це див: Todisco E. *I veterani in Italia in età imperiale* / E. Todisco. – Bari, 1999. – P. 34–51.

⁴⁵⁵ RGDA. 16.

⁴⁵⁶ RGDA. 3; 15.

⁴⁵⁷ Dio. LV.23; Suet. Div.Aug. 49. Щодо цього див. детальну характеристику: Mann J.C. *Honesta Missio from the Legions* / J.C.Mann // KHG. – P. 153–162.

хоча розміри його невідомі⁴⁵⁸. Грошовий варіант винагородження подобався солдатам, бо давав більшу свободу у сфері організації цивільного життя, ніж земельна ділянка. Для виплати винагороди ветеранам було створено спеціальну скарбницю, яка повинна була поповнюватися за рахунок нових податків: одновідсоткового – від продажів, і п'ятивідсоткового – від спадщини⁴⁵⁹. Однак, перехід на грошову форму винагороди ветеранів виявився непосильним випробуванням для держави. Август навіть був вимушений чотири рази надавати військовій скарбниці спеціальну допомогу⁴⁶⁰. Третя Августа демобілізація розтягнулася більш, ніж на десять років і була завершена після його смерті. Затримки зі звільненням ветеранів викликали в 14 р. до н. е. хвилювання у військах на Рейні та в Іллірії. Перейти на забезпечення ветеранів виключно у грошовій формі не вдалося, і або в останні роки правління Августа, або на початку правління Тиберія відновлюється практика роздачі земельних ділянок з організацією ветеранських колоній⁴⁶¹.

Не дивлячись на відсутність вільних земель і на негативну суспільну думку з питання наділення ветеранів земельними ділянками в Італії, імператори продовжували політику розширення ветеранського землеволодіння на Апеннінському півострові. За винятком утвореної наприкінці правління Августа колонії Емони⁴⁶², що знаходилася на кордоні античної Італії та Іллірії, більшість ветеранів I ст. н. е. отримали земельні

⁴⁵⁸ Keppie L. *Legions and veterans. Roman Army Papers...* – P. 131.

⁴⁵⁹ Dio Cas. LV. 23.1.

⁴⁶⁰ Спеціальну допомогу із власних коштів на загальну суму 320 млн. сестерціїв (RGDA. 17).

⁴⁶¹ Fijala, E. *Die Veteranenversorgung im römischen Heer vom Tod des Augustus bis zum Ausgang der Severerdynastie: Diss.* / E. Fijala. – Wien: Ruge, 1955. – P. 58.

⁴⁶² Сучасна Любляна (Roxan, M. *Roman Military Diplomas 1985–1993* / M. Roxan. – L.: Univ. College of London, Institute of Archaeology, 1994. – P. 62–64).

наділи і були поселені у південній частині Аппенінського півострова⁴⁶³. Найбільшу активність у наділенні ветеранів земельними ділянками на території Італії проявляли Нерон та Веспасіан. Характерно, що ветерани отримували землю в тих же общинах, де вже були поселені воїни Октавіана-тріумвіра і Августа-принципса⁴⁶⁴. Однак, масштаби на цей раз були набагато скромнішими. При Юліях-Клавдіях ветерани, включаючи преторіанців і моряків, були поселені в 11 містах⁴⁶⁵, при Флавіях і Нерве – у 7⁴⁶⁶. Після імператора Нерви централізоване наділення відставних військових землею в Італії припиняється. Характерною особливістю I ст. н. е. стало те, що правителі селили разом у колонії не тільки воїнів, що належали до різних легіонів, але й тих, що належали до різних родів військ: наприклад, легіонерів, преторіанців та військових моряків⁴⁶⁷. Важко судити про загальну чисельність ветеранів, що отримали у даний період ділянки на Аппенінському півострові. Враховуючи репрезентативність епіграфічних джерел⁴⁶⁸, можна припустити, що мова йде про декілька тисяч осіб. Л. Кеппі нарахував 15 написів, залишених ветеранами, що отримали землю в Італії при Нероні та Веспасіані⁴⁶⁹.

Зауважимо, що з періоду правління династії Флавіїв уродженці Італії вже не складали серед легіонерів більшість, а тому перспектива поселення у благодатному, але чужому краю була для багатьох солдат мало

⁴⁶³ Watson G.R. Discharge and Resettlement in the Roman Army: The praemia militiae / G.R. Watson // *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt* – Bd. 2. B., 1965. – P. 150.

⁴⁶⁴ Brunt P.A. The Army and the Land in the Roman Revolution / P.A. Brunt // *JRS*. – 1962. – Vol. 52. – P. 85–86.

⁴⁶⁵ Dušanić S. The Issue of Military Diplomata under Claudius and Nero / S. Dušanić // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. – 1982. – Bd. 47. – P. 162.

⁴⁶⁶ Mellor R. A New Roman Military Diploma / R. Mellor // *The J. Paul Getty Museum Journal*. – 1978. – Vol. 6. – P. 178.

⁴⁶⁷ Smith A. H. A Military Diploma / A. H. Smith // *The Journal of Roman Studies*. – 1926. – Vol. 16. – P. 100–101.

⁴⁶⁸ У тих написах I ст., що дійшли до нас, відображено менше 1% особистого складу.

⁴⁶⁹ Keppie L. Legions and veterans. Roman Army Papers... – P. 139.

привабливою⁴⁷⁰. Утім, однозначно говорити про невдачу ветеранської колонізації в Італії не можна. Довго залишалася зоною панування дрібного та середнього землеволодіння Цизальпійська Галлія, яка колись щільно була заселена ветеранами Цезаря та Августа. Однак, в основній своїй масі, ветеранське землеволодіння в Італії швидко занепадало. Якщо самі ветерани нерідко обіймали різні магістратури, що потребувало чималих грошових витрат, то їх нащадки, як правило, були біднішими і не могли собі цього дозволити⁴⁷¹.

Набагато більших розміри в I ст. н. е. набуло наділення ветеранів землею у провінціях. Уже за Тиберія характерною стає тенденція до створення маленьких ветеранських поселень, що не отримували титул колоній, недалеко від місця дислокації військових частин. Так було, наприклад, у Далмації та Паннонії⁴⁷². Сильний імпульс ветеранської колонізації у провінціях дав імператор Клавдій. Крім поселення ветеранів у галльських містах Нарбоні і Лугдунумі, що мали давнє коріння, Клавдій засновує ветеранські колонії в Далмації (*Colonia Claudia Aequum*), прикордонних провінціях Паннонії (*Savaria*), Нижній Германії (*Colonia Claudia Ara Agrippinensium*=*Koeln*), у щойно завойованій Британії (*Camolodunum*=*Colonia Victrix*=*Colchester*), Сирії (*Ptolemais*), Нумідії (*Colonia Lixum*)⁴⁷³. Важливо відмітити, що ветеранські колонії створювалися тільки в імператорських провінціях, у більшості випадків недалеко від стоянок легіонів, або на їх місці⁴⁷⁴. Оскільки з кожного легіону щорічно

⁴⁷⁰ Fomi G. Estrazione etnica e sociale dei soldati delle legioni nei primi tre secoli dell' imperio / G. Fomi // ANRW. – Bd. ELI – 1974. – P. 342.

⁴⁷¹ Roxan M. Roman Military Diplomas 1985–1993 / M. Roxan. – L.: Univ. College of London, Institute of Archaeology, 1994. – P. 78.

⁴⁷² Alföldy G. Veteranendekolonisationen in der Provinz Dalmatien / Géza Alföldy // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1964. – Vol. 13. – N. 2. – P. 168–169.

⁴⁷³ Dušanić S. The Issue of Military Diplomata under Claudius and Nero / S. Dušanić // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. – 1982. – Bd. 47. – P. 164; 168–169.

⁴⁷⁴ Mason D. J. Chester: The Canabae Legionis / D. J. Mason // *Britannia*. – 1987. – Vol. 18. – P. 147–148.

демобілізувалося не більше 300 ветеранів, їм доводилося чекати декілька років, поки буде набрана необхідна кількість осіб – близько 3 тис. із різних легіонів – для створення колонії. Утворення ветеранських колоній продовжувалося при Флавіях у Балкано-дунайському регіоні (Deultum=Burgas, Scupi=Skopje), Африці (Ammaedara=Flavia Augusta Emerita), Британії (Colonia Lindum=Lincoln). При Нерві була заснована ще одна ветеранська колонія у Британії – Glevum=Gloucester. Серія ветеранських колоній – на Дунаї (Oescus, Poetovio=Ptuj, Sarmizegethusa, Ratiaria(?), Mursa(?)), на Рейні (Colonia Ulpia Traiana=Xanten), в Африці (Timgad) – була утворена Трояном. Останні ветеранські колонії були засновані Адріаном: в Африці (Cyrene)⁴⁷⁵.

Заснування колонії передбачало закріплення за нею певної земельної території, розподілення її між колоністами та подальшу обробку. Відомо, що землю ветерани отримували за рахунок територій, відібраних у підкорених народів. Із часів Республіки діяло правило, коли у власність римських колоній в Італії переходила зазвичай третя частина орної землі переможеної общини.⁴⁷⁶ При заснуванні колоній обов'язковим було дотримання норм планування та проведення відповідних релігійних церемоній. Але якщо у період Республіки колонії римських громадян виводилися спеціальною сенатською комісією, то в період Імперії лише від імені імператора⁴⁷⁷. Для заснування цих поселень вибирався день народження імператора або якась інша важлива подія⁴⁷⁸. У провінціях містом оголошувалося місцеве поселення⁴⁷⁹, яке отримувало власну земельну територію, самоуправління та

⁴⁷⁵ Roxan, M. *Roman Military Diplomas...* P. 58 – 61.

⁴⁷⁶ App., BC, I, 7.

⁴⁷⁷ Це мало підкреслювати особливий зв'язок правителя з армією. Див. про це особливо: Campbell, J.B. *The Emperor and the Roman Army: 31 BC - AD 235* / J.B.Campbell. - Oxford: Clarendon Press, 1984. – P. 36 – 70.

⁴⁷⁸ Idem. – P. 39.

⁴⁷⁹ Зазвичай канаба легіону. Див. наприклад: Schulten, A. *Canabae* / A. Schulten // RE. - Bd. III. - 1899. - P. 1451-1456.

приймало декілька сот римських громадян. Колонії обносилися стінами. Там, де потрібно було їх збудувати, проорювалася борозна – померій. Планування римських міст виникло на основі планування військового табору і являло собою систему окремих житлових блоків – *insulae*. Чітко визначався напрямок двох головних вулиць міста – *decumanus maximus*, яка йшла із заходу на схід, і *cardo maximus* – із півдня на північ; інші вулиці проходили паралельно. Земля, що підлягала роздачі колоністам, визначалася як орна, по якій вже пройшли жнець і пахар (*pars, qua falx et arator ierit*). До орної землі додавалася ділянка лісу для відгодівлі свиней і як пасовище для худоби; частина лісу використовувалася для вирубки на дрова.

Визначена під наділи земля завжди розмежовувалася на центурії – квадратні ділянки, що складали зазвичай 200 югерів землі. Сама процедура була наступною. Поблизу міста вибиралося зручне місце, де розташовувався інструмент для виміру земельних площ – *groma*, – яке визначалося як місце пересічення двох головних лімітів поля – *decumanus maximus* і *cardo maximus*, за якими визначався напрямок всіх інших меж. Зазвичай *decumanus* йшла із заходу на схід, про що свідчить центуріація більшості колоній. *Cardo maximus* повинна була йти із півдня на північ, але частіше слідувала в напрямку з півночі на південь. Після того, як був обраний напрямок головних ліній, паралельно їм на відстані в 20 (чи 40) актів один від одного розбивалися інші ліміти. Усі відведене для межування поле виявилось, таким чином, розбитим на ділянки по 200 югерів, якщо ліміти знаходилися один від одного на 20 актів, і на ділянки – по 400 югерів, якщо відстань між лімітами була в 40 актів. Для головних ліній і інших лімітів була встановлена визначена ширина: *decumanus maximus* – 40 кроків (11,84 м), *cardo maximus* – 20 кроків (5,92 м); ліміти між центуріями – 8 кроків (2,37 м); кожний п'ятий ліміт, квінта рій – 12 кроків (3,55 м). Ліміти викладалися каменем і слугували сільськими дорогами; вони знаходилися у користуванні всієї колонії. Місцезнаходження центурії визначалося за її розташуванням відносно *decumanus* і *cardo*. Координати кожної центурії фіксувалися у книзі колонії із

зазначенням осіб, що отримали наділи. Опис земель – кадастр, який землеміри називали *forma*, вирізався на мідній дошці. Кадастр виготовлявся у двох екземплярах; один знаходився в архіві самої колонії, інший – в імператорському архіві⁴⁸⁰. Ветерани утворювали групи із трьох осіб – свідчення того, що центурія відводилася під наділи трьом – і тягнули жереб, із вказівкою номера центурії, в якій передбачалось отримати земельний наділ. Далі створювався земельний опис колонії, де було вказано, скільки виділено кожному ветерану землі, в якій центурії і які кордони кожної ділянки, щоб між ветеранами не виникало суперечок та конфліктів.

Розмір земельної ділянки залежав від строку служби ветерана, його військового звання та якості землі. Земельні кадастри часів Августа дають цифру в 33 1/3 югера, або 66 2/3 югера, тобто в 1/7, або 1/3 центурії⁴⁸¹. Відома нам за часів Траяна величина земельного наділу ветерана, що складала 66 2/3 югера – була, очевидно, звичайною в I ст. для рядових легіонерів⁴⁸². У порівнянні з іншими даними, що до наділів ветеранів, які ми знаємо у провінціях, вона не здається великою – наділ в 1/3 центурії складав 16 га⁴⁸³. Ветерани, які отримували по цілій центурії, були або преторіанцями, або мали особливі заслуги. Рядові легіонери отримували один наділ, офіцери – півтора або два наділи⁴⁸⁴.

Із початком II ст. н. е. ветеранська колонізація майже повністю припиняється. Після введення імператором Адріаном системи місцевого комплектування армії, солдати, що походили з прикордонних провінцій після проходження служби отримували земельні наділи у своїх рідних

⁴⁸⁰ Детальніше реконструкцію щодо цього див.: Колосовская Ю.К. Паннония в I-III веках... – С. 75 – 127.

⁴⁸¹ Speidel, M. P., "Veteranus Augustorum... – P. 231-232.

⁴⁸² Visy, Zsolt, Angaben zur Ansiedlung der Veteranen... – P. 225-234.

⁴⁸³ Farkas, Z., "Zu Veteraneneduktionen in Pannonien... – P. 7-9; Alföldy G. Veteraneneduktionen in der Provinz Dalmatien / Géza Alföldy // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. –1964. – Vol. 13. – N. 2. – P. 171-172.

⁴⁸⁴ Щодо цього див. детальну характеристику: Keppie L. Legions and veterans. Roman Army Papers... – 339 p.

общинах безпосередньо біля лімесу⁴⁸⁵. Із цього періоду легіони фактично закріплюються на постійних стоянках, а солдати в силу цілого комплексу соціально-економічних процесів стають все більш прив'язані до конкретного регіону. До того ж на момент приходу до влади Адріана майже всі провінційні території вже були розмічені та занесені до відповідних облікових списків, тому розселяти на них ветеранів ставало все дорожче та важче.

⁴⁸⁵ Wolff H. Die Entwicklung der Veteranenprivilegien vom Beginn des 1. Jahrhunderts v. Chr. bis auf Konstantin d. Gr. / H. Wolff // Heer und Integrationspolitik. – 1986. – P. 78-81.

4. 3. Ветерани армії в структурі римського соціуму

(I ст. до н. е. – початок II ст. н. е.)

Протягом I ст. до н. е. поміж складних соціально-політичних та економічних трансформацій в Римській державі проходив процес становлення ветеранства як окремої соціальної групи. У період занепаду республіканських форм організації та глибокої кризи традиційного полісного устрою спостерігається швидке зростання політичної ролі армії. Численні громадянські війни, встановлення військових диктатур та врешті оформлення принципату, як оновленої моделі державного устрою, сприяли усвідомленню воїнами свого домінуючого становища в державі. Так, залежність правителів від підтримки армії давала можливість солдатам, як діючим так і тим, що пішли у відставку, вимагати за свої заслуги «перед державою» певних винагород та привілеїв. Уже в період II тріумвірату права ветеранів було оформлено юридично. Економічні пільги та привілейований правовий статус стають нормою та неодноразово підтверджуються в I ст. н. е.

Перш за все, звернімо нашу увагу на той факт, що появу терміну *veteranus* хронологічно можна віднести лише до другої половини I ст. до н.е., адже до цього в джерелах ми зустрічаємо інші назви, як наприклад, *evocatus* (солдат надстрокової служби) або *emeritus* (солдат, що завершив строкову службу)⁴⁸⁶. За часів Республіки громадянином, що виконав свій військовий обов'язок, вважався кожен, хто пройшов 16 кампаній, хоча ця цифра могла збільшитися до 20 в часи, коли державі загрожувала надзвичайна небезпека⁴⁸⁷. На думку А. В. Колобова, до встановлення принципату ветеранами ставали після безперервної шестирічної служби⁴⁸⁸. Натомість

⁴⁸⁶ Schmidt J. Die Evocati / J. Schmidt // Hermes. – 1879. – Vol. 14. – № 3. – P. 321-353.

⁴⁸⁷ Pol. VI. 19.

⁴⁸⁸ Колобов А. В. Римские легионы вне полей сражений (Эпоха ранней Империи): Учеб. пособие по спецкурсу / А. В. Колобов. – Пермь: Пермск. Ун-т, 1999. – С. 174.

деякі західні вчені схильні прирівнювати ці, відомі нам, 16 обов'язкових кампаній до 16 повних років⁴⁸⁹.

На наш погляд, після реформи Гая Марія та розвитку професіоналізаційних процесів у військовій організації, а також, враховуючи тривалу політичну нестабільність, громадянські війни та свавілля диктаторів⁴⁹⁰, у I ст. до н. е. важко говорити про якусь стабільність в цьому питанні. Воїни могли служити безперервно, наприклад, 5–10 років, і по завершенню переможної війни розпускалися та ставали ветеранами, як наприклад, після війни Сулли з Мітрідатом, східних походів Помпея Великого (66 – 62 рр. до н.е.) або Галльських війн Юлія Цезаря⁴⁹¹. Хоча, якщо говорити саме про Суллу та Цезаря, то вони, за логікою подій, притримали розпуск значної кількості своїх легіонерів, оскільки потребували їх допомоги в громадянській війні⁴⁹². Але характерною особливістю періоду, що передував принципату, було те, що, хоча воїни і мали можливість звільнитися з армії після серії вдалих кампаній та вже ідентифікувалися в суспільстві як ветерани, все ж вони в ряді випадків не вважалися людьми, що склали свій військовий обов'язок державі і могли за необхідності знову призиватися до війська.

Тільки при одноосібному правлінні Октавіана Августа можна говорити про встановлення чітких термінів військової служби, а саме 16 років. Після

⁴⁸⁹ Keppie L. *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire* / L. Keppie. – L.: Routledge, 2005. – P. 34

⁴⁹⁰ Сулли, Цезаря, представників II тріумвірату.

⁴⁹¹ На це звертає увагу відомий західний історик Сміт: Smith R. E. *The Lex Plotia Agraria and Pompey's Spanish Veterans* / R. E. Smith // *The Classical Quarterly, New Series*. – 1957. – Vol. 7. – No. 1/2. – P. 82-83. Див. наприклад: Suet. Jul. 69.

⁴⁹² Про весь комплекс питань, пов'язаних зі встановленням військових диктатур в I ст. до н. е. див. перш за все: Чеканова Н. В. *Римская диктатура последнего века Республики* / Н. В. Чеканова. – Спб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2005. – 480 с. Також: Blits J. H. *Caesarism and the End of Republican Rome: Julius Caesar, Act I, scene I* / J. H. Blits // *The Journal of Politics*. – 1981. – Vol. 43. – N. 1. – P. 40-55.

13 р. до н.е. було додано ще 4 роки в спеціальних ветеранських підрозділах⁴⁹³. Подальші труднощі з демобілізацією воїнів змусили принципса видати розпорядження про нове продовження термінів. Починаючи з 5 р. н.е., легіонери мали за необхідне прослужити 20 років в якості основної служби і ще додатково 5 років у привілейованих ветеранських когортах⁴⁹⁴. Важливо зазначити, що такий порядок зберігся до початку II ст. н.е.

Таким чином, очевидно постає різниця між змістом розуміння терміну *veteranus* до та після встановлення принципату. Матеріальне забезпечення, почесні привілеї та повне звільнення від призиву з часів Октавіана Августа стали доступними для воїнів лише після двадцяти п'яти років служби.

Пройшовши цей важкий шлях, солдати отримували почесну відставку (*honesta missio*), що супроводжувалася цілим рядом економічних (*immunitas*) та юридичних (*beneficia*) привілеїв. Нам також відомо про існування інших форм звільнення. Зокрема, є свідчення про відставку за станом здоров'я⁴⁹⁵, яка мала назву *causaria* та передбачала надання обмежених прав. Натомість вигнання з лав збройних сил, яке кваліфікувалося як *ignominiosa* і здійснювалося в результаті порушення дисциплінарних норм, позбавляло солдата будь-яких привілеїв та нагород. Для підтвердження свого почесного статусу ветерани мали право на отримання відповідних документів, що засвідчували пожалувані їм права (*diplomata militaria*)⁴⁹⁶. Як правило, більшість цих свідоцтв видавалися у формі звичайних листів та дощечок, і тільки незначна частина у порівнянні з загальною масою виکارбовувалися на

⁴⁹³ Dio. LIV. 25.

⁴⁹⁴ Dio. LV. 23.

⁴⁹⁵ Suet., Ves., 1.

⁴⁹⁶ Див. про це особливо: Mann J. C. Discharge Certificates of the Roman Army / J. C. Mann, M. M. Roxan // *Britannia*. – 1988. – Vol. 19. – P. 341-347.

більш довговічних матеріалах⁴⁹⁷. По закінченню служби легіонери та воїни допоміжних частин (*auxilia*) самі вирішували, наскільки їм було необхідно замовляти металеву копію диплому, яка могла знадобитися за певних обставин⁴⁹⁸. У будь-якому разі загроза виникнення труднощів при ідентифікації була не надто значною, адже вся необхідна інформація зберігалася в Римі у вигляді офіційних копій на металевих носіях (*tabulae aereae*)⁴⁹⁹.

Отримавши *honesta missio*, відставні солдати інтегрувалися до римського суспільства, як правило, у достатньо привілейованому статусі. Нам відомо, що вже за часів Октавіана тріумвіра, з ім'ям якого пов'язаний перший доступний військовий диплом, за ветеранами було закріплено цілий комплекс прав та привілеїв, які поступово доповнювалися за правління наступних імператорів. Із цього диплому можна дізнатися, що ветерани разом з їх батьками, дружинами та дітьми⁵⁰⁰ були звільнені від сплати податків, їхні домівки були вільні від постою, до того ж ніхто не мав права змусити їх виконувати громадські роботи (*munera*). Самі ветерани, а також вказані їхні родичі, мали право бути зарахованими до будь-якої вибраної ними триби. Виконання магістратур, жрецьких обов'язків та різного роду посад, що, як правило, передбачало великі фінансові витрати, могло здійснюватися тільки за згодою ветерана. За ними закріплювалися усі попередньо пожалувані права, пільги та винагороди і вони офіційно визнавалися людьми, що вже склали свій військовий обов'язок державі⁵⁰¹.

⁴⁹⁷ Wesch-Klein G. *Recruits and Veterans* / G. Wesch-Klein, ed. by P. Erdkamp // *A companion to the Roman army*. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2007. – P. 439-443.

⁴⁹⁸ Alston, R. *Soldier and Society in Roman Egypt. A Social History* / R. Alston. – New York: Routledge, 2003. – P. 60-61.

⁴⁹⁹ Wesch-Klein G. *Recruits and Veterans* / G. Wesch-Klein, ed. by P. Erdkamp // *A companion to the Roman army*. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2007. – P. 442.

⁵⁰⁰ В часи Республіки воїнам ще не заборонялося одружуватись.

⁵⁰¹ BGU 628 = FIRA 1. 56.

Важливим привілеєм стало вирішення питання з визнання прав солдатських дітей, що були народжені до виходу у відставку. Як відомо, після встановлення принципату воїнам римської армії в період несення служби офіційно заборонялося одружуватися⁵⁰². Звичайно, ця норма аж ніяк не заважала легіонерам вступати в контакти з жінками, від яких нерідко народжувалися діти, які за своїм правовим статусом знаходилися поза законом. Таким чином, у багатьох солдатів утворювалися квазісім'ї, які після завершення служби вони, як правило, хотіли легалізувати⁵⁰³. Із цим і була пов'язана нова дарована ветеранам норма, відповідно до якої діти, що були народжені в період виконання військових обов'язків після отримання воїном ветеранського статусу, за умови визнання їх батьком, визнавалися також і державою. Більше того вони мали право на отримання римського громадянства, чого також вимагали наявні обставини. Оскільки абсолютна більшість військових підрозділів ще за правління Августа розміщувалася у провінціях⁵⁰⁴ далеко за межами Італії, то відповідно і гендерні контакти відбувалися, як правило, з місцевими соціальними елементами. Мова йде про жінок, що не мали прав ані повного, ані обмеженого римського громадянства і класифікувалися з юридичного погляду як *peregrinus*. Таким чином, і діти від них навіть за умови легального шлюбу не отримували громадянства⁵⁰⁵. Така ситуація передбачала цілу низку незручностей та змушувала ветеранів вимагати від імператора допомоги у вирішенні цього питання. Тому час від часу правителям доводилося розширювати та доповнювати уже встановлені правові норми. Із документів, що дійшли до нас, ми можемо побачити, що солдатам після демобілізації надавалося: по-перше довгоочікуване право на

⁵⁰² Детально щодо проблеми солдатських шлюбів див.: Campbell B. The Marriage of Soldiers under the Empire / B. Campbell // *The Journal of Roman Studies*. – 1978. – Vol. 68. – P. 153-166.

⁵⁰³ Там само. – P. 153-155.

⁵⁰⁴ Тас., *Ann.* 4. 5. Детальніше про це див.: Goldsworthy A. *The Complete Roman Army* / A. Goldsworthy. – L.: Thames & Hudson, 2003. – P. 152-164.

⁵⁰⁵ Mirković M. Die römische Soldatenehe und der "Soldatenstand" / M. Mirković // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. – 1980. – Bd. 40. – P. 261-264.

шлюб (*conubium*), по-друге, права римського громадянства особисто ветерану, якщо він його не мав⁵⁰⁶, по-третє, це право розповсюджувалося на дружину в статусі *peregrinus*, але тільки на першу⁵⁰⁷, по-четверте, діти від першої дружини також ставали громадянами⁵⁰⁸. Важливо зазначити, що лише це одне право дозволяло ветеранам почувати себе на вершині соціальної ієрархії, оскільки більшість населення просторої Римської держави такого статусу не мала⁵⁰⁹. У будь-якому регіоні імперії вони користувалися правом *potestas*, перебуваючи під захистом та судовою юрисдикцією римських магістратів, і у випадку можливого застосування до них насильства завжди могли вимагати відшкодування за *lex Iulia de vi publica*⁵¹⁰. Привілейоване становище відставних воїнів проявлялося також в особливих зауваженнях до реалізації на них кримінального права. Відомо, що ані ветерани, ані їх діти не могли бути засуджені до ганебних громадських робіт та до примусової праці у шахтах. Їх не мали права стратити шляхом забиття до смерті палицями або через розшматування на арені дикими звірями, бо це вважалося нижче їхньої гідності⁵¹¹.

За часів імператора Клавдія, а саме в 44 р н. е., було видане розпорядження, за яким ветерани, що не були одружені, мали право користуватися такими самими додатковими податковими пільгами, що й

⁵⁰⁶ Це стосувалося, як правило, воїнів допоміжних частин *auxilia* та *alae*.

⁵⁰⁷ Якщо ветеран одружувався вдруге, його наступна дружина, будучи «*peregrinus*», громадянство вже не отримувала. У зв'язку з цим, як відмічає Ю. К. Колосовська, відставні воїни могли застосовувати деякі хитрощі. Зокрема вони нерідко перетворювали своїх «варварських» дружин на рабинець, через короткий термін звільняли їх і, таким чином, ці жінки, та їхні діти ставали вільновідпущеними (*libertinus*). За такою схемою вже внуки ветерана могли користуватися всіма перевагами римського громадянства (Колосовская Ю. К. Ветеранское землевладение в Паннонии / Ю. К. Колосовская // ВДИ. – 1963. – № 4. – С. 109-110).

⁵⁰⁸ ILS 1986; ILS 9054; ILS 1993.

⁵⁰⁹ Див. про це: Alston R. Aspects of Roman history, AD 14–117 / R. Alston. – L.: Routledge, 2005. – P. 155-168.

⁵¹⁰ Alston, R. Soldier and Society in Roman Egypt. A Social History / R. Alston. – New York: Routledge, 2003. – P. 61.

⁵¹¹ Dig. XLIX. 18.1; 18.3.

одружені чоловіки⁵¹². Із документів, що датуються періодом правління імператора Веспасіана, а також Доміціана, нам відомо, що численні привілеї не тільки не були зменшені протягом I ст. н. е., але були навіть доповнені. Зокрема, можна говорити про подальшу практику закріплення за ветеранами права *immunitas*. Знову згадуються не тільки ветерани, але й члени їх сімей, яким було дозволено не сплачувати жодних суспільних податків, зборів та мит. Також не оподатковувалась їхня земельна власність, житлові будинки, магазини тощо⁵¹³. Підтвердження цих практик зустрічаємо й у працях античних авторів⁵¹⁴.

Але необхідно звернути нашу увагу на два важливих уточнення. По-перше, при розгляді вищезазначених привілеїв та звільнень необхідно розрізняти такі види обов'язків, як *munera*, від яких, як ми вже з'ясували, ветерани були звільнені, та *honores*, які нерідко лягали тягарем на солдат, що намагалися призвичаїтись до цивільного життя⁵¹⁵. Ричард Елстон у своєму дослідженні на прикладі Єгипту неодноразово підкреслює існування цілого комплексу протиріч між місцевою владою⁵¹⁶ та ветеранами з приводу практичного застосування привілеїв останніх. Як справедливо відзначає цей дослідник, органи місцевого управління завжди були зацікавлені в применшенні або, взагалі, у скасуванні привілеїв колишніх воїнів. Нерідко встановлювалися часові обмеження, наприклад, до п'яти років звільнення від обов'язків. Такі обставини змушували ветеранів вживати заходів з відстоювання своїх законних прав. Скарги та, як наслідок, судові процеси не були рідкістю та могли носити затяжний характер⁵¹⁷. По-друге, зазначимо,

⁵¹² Dio. 60. 24.1.

⁵¹³ ILS 9059 = FIRA 1. 76; CIL 16.25.

⁵¹⁴ Tac. Ann. XIII.51.

⁵¹⁵ Наприклад патримоніальні літургії.

⁵¹⁶ Головним чином з управителями номів.

⁵¹⁷ BGU.VIII.1634. Щодо цього див. детальну характеристику: Alston, R. *Soldier and Society in Roman Egypt. A Social History* / R. Alston. – New York: Routledge, 2003. – P. 53-69.

що джерела не дають нам чіткої відповіді на питання, в якій мірі всі вищеперераховані привілеї були доступні також і солдатам допоміжних частин *auxilia* та *alae*. Ми можемо погодитися з уже висловленими думками, що в аспектах, пов'язаних з юридичним статусом про суттєві відмінності говорити не доводиться⁵¹⁸. Але якщо звернути нашу увагу на проблему поширення привілеїв економічного характеру, а також на питання матеріального забезпечення солдат після завершення служби, то маємо свідчення їхньої диференціації. В одному із папірусів, що дійшли до наших часів, відображено розгляд справи зі встановлення та надання відповідних привілеїв ветеранам органами місцевого самоврядування в Єгипті. Тут чітко зазначено, що пільги для легіонерів, вояків допоміжних загонів кінноти (*alae*) та допоміжних частин піхоти (*auxilia*) були неоднаковими⁵¹⁹. Така ситуація, на наш погляд, була пов'язана в першу чергу із соціальним складом різних військових підрозділів. Так, легіони, як правило, складалися з римських громадян, тоді як допоміжні частини зазвичай формувалися з осіб, які такого права не мали. У своїй основній масі *auxilia* формувалася із представників завойованих народів (*peregrinus*), але були й інші випадки, коли в тяжкі для держави часи їх лави поповнювали звільнені на волю раби (*libertinus*)⁵²⁰. Таким чином, найвищою нагородою для такого роду частин вважалося саме римське громадянство, яке за умов *honesta missio* розповсюджувалося на дружину і дітей ветерана⁵²¹.

Важливими питаннями залишаються вибір місця влаштування цивільного життя, рід діяльності та матеріальне становище ветеранів.

Зі встановленням принципату кожен солдат, прослуживши у війську розглянуті вище терміни, мав законне право на отримання винагороди

⁵¹⁸ Mann J. C. The Settlement of Veterans Discharged from Auxiliary Units Stationed in Britain / J. C. Mann // *Britannia*. – 2002. – Vol. 33. – P. 183-185.

⁵¹⁹ FIRA 3. 171.

⁵²⁰ Suet. Aug. 25. Детальніше про це див.: Геров Б. К вопросу о включении рабов в римское войско при Августе. / Б. Геров // *Античное общество. Труды конференции по изучению античности*. – М.: Наука, 1967. – С. 23-28.

⁵²¹ ILS 1986; ILS 9054; ILS 1993.

(*praemium militiae*), яка передбачала або земельну ділянку (*missio agraria*), або її еквівалент грошима (*missio nummaria*). Згодом Август зробив спробу відмовитися від практики наділення земельною власністю і цілковито перевів воїнів на грошову винагороду⁵²². Розуміючи всі труднощі фінансового забезпечення ветеранів, ним було створено спеціальну військову скарбницю (*aerarium militaris*), яка повинна була поповнюватися за рахунок наступних податків: 1% від продажів та 5% від спадщини⁵²³. Але, звичайно, реальну фінансову базу цього новоствореного фонду підтримував сам принципс, постійно корегуючи дефіцит. За його власними словами, він витратив на це 320.000.000 сестерціїв⁵²⁴. Та вже в часи імператора Тіберія стало абсолютно зрозуміло, що державі не під силу такий фінансовий тягар, у результаті чого відбулося повернення до практики *missio agraria*.

На сьогодні досить важко встановити точні розміри земельних ділянок ветеранів, оскільки вони залежали від якості ґрунту і коливалися від 33 1/3 югера (тобто 8 га) до 200 югерів (приблизно 50 га)⁵²⁵. Траплялися випадки, коли між ветеранами розподіляли зовсім непридатні для господарювання землі⁵²⁶. Але, як правило, виділених їм наділів було цілком достатньо для забезпечення існування навіть декількох сімей. До того ж, на відміну від солдат допоміжних частин, легіонери та преторіанці при звільненні отримували одноразову виплату 3 та 5 тис. динаріїв відповідно⁵²⁷, що дозволяло їм придбати всі необхідні сільськогосподарські знаряддя, рабів та велику рогату худобу. Також можливі фінансові труднощі допомагали вирішити особисті заощадження ветеранів, які зберігалися у спеціальних

⁵²² Speidel, M. A. Roman Army Pay Scales / M. A. Speidel // The Journal of Roman Studies. – 1992. – Vol. 82. – P. 92-94.

⁵²³ Dio. LV.23.1.

⁵²⁴ RGDA. XVII.

⁵²⁵ Колосовская Ю. К. Рим и мир племен на Дунае. I-IV вв. н. э. / Ю. К. Колосовская. – М.: Наука, 2000. – С. 190.

⁵²⁶ Tac., Ann., 1.17.3.

⁵²⁷ Dio. 55.23.1.

скарбницях кожного окремого легіону⁵²⁸. Отже, отримавши почесну відставку та відповідне матеріальне забезпечення, ветерани часто ставали перед вибором, яким чином облаштувати своє цивільне життя. Як правило, більшість із них були звиклі до важкої фізичної праці та віддавали перевагу варіанту, що передбачав поселення в якій-небудь виведеній колонії та створення власного господарства (*villae rusticae*). Коштів, як ми вже зазначили, для цього цілком повинно було вистачати, а товариші по службі та інші колишні військові мали сформувати сприятливий колектив для життя в одній общині. Зазначимо, що розселення ветеранів у провінціях за своїм характером та значенням було схоже з колонізаційними процесами, що проходили на Апеннінському півострові в часи розквіту Республіки. Як колонії римських громадян в Італії, які називалися античними авторами форtpостами Риму, так і колонії ветеранів відігравали в провінціях ту ж роль опорних пунктів римської влади⁵²⁹.

Між звільненням та забезпеченням ветерана земельною ділянкою міг пройти досить тривалий проміжок часу. Спочатку майбутні поселенці збиралися у певні пункти чи сходилися до Риму, а вже звідти рухалися до місця призначення. Вся ця процедура проходила з притаманною римлянам організованістю під керівництвом старших офіцерів. Щоразу при заснуванні колонії ветеранів утворювалася римська громадянсько-землевласницька община⁵³⁰. Сам правовий статус колоній передбачав найпривілейованіше становище, яке тільки могла пожалувати римська влада. На відміну від *civitates stipendiariae* та *municipium*, колонії не сплачували податків, управлялися за римським законом та зразком: мали міні сенат, магістратів та за потреби скликали народні збори.

⁵²⁸ Suet. Dom. 7.

⁵²⁹ App., В. С. I, 7. Детальніше про це див. попередній підрозділ 4.2.

⁵³⁰ Колосовская Ю. К. Паннония в I-III веках. / Ю. К. Колосовская. – М.: Наука, 1973. – С. 84.

Звернімо нашу увагу на той факт, що в I – на початку II ст. н.е. чимало ветеранів активно брали участь у політичному та громадському житті. Вони згадуються як декуріони, квестори, префекти різних колегій тощо⁵³¹.

Важливо також згадати, що до підконтрольних колоніям територій належали численні маленькі поселення (*pagus*), одні з яких вже існували до приходу римлян, а інші засновувалися колонізаторами як сільськогосподарські селища в передмісті. Характерною особливістю було те, що навіть ці маленькі населені пункти управлялися власною адміністрацією, мали магістратів та місцеву раду. Часто ветерани перебиралися до таких пагів та ставали їх префектами⁵³².

Але чимало ветеранів після 25 років служби зовсім не бажали займатися землеробською працею. Звиклі до солдатського життя та зав'язавши міцні контакти у провінціях, вони нерідко поверталися до місць дислокації своїх підрозділів⁵³³. Як відомо, майже біля кожного римського військового табору утворювалися своєрідні містечка. Ті, що виростали безпосередньо поруч легіонної стоянки називалися *canabae*, а ті, що біля стоянки допоміжних військ (*auxilia*), – *vici*. Жителі цих поселень, як правило, були зайняті у сфері надання різних послуг солдатам. Вони займалися постачанням продовольства, будівельних матеріалів, у них воїни мали змогу придбати все необхідне, а також отримати за гроші різного роду послуги в сакральній, медичній чи іншій сферах. Як показувала практика, такі поселення з маленьких сіл часто перетворювалися у великі міста⁵³⁴. За даними археології такі містечка мали все необхідне для повноцінного життя. У них будувалися «магазини», заклади харчування, підвали для зберігання

⁵³¹ Див. наприклад: CIL, III, 10249. Детальніше реконструкцію щодо цього див.: Колосовская Ю. К. Паннония в I-III веках. / Ю. К. Колосовская. – М.: Наука, 1973. – С. 84-85.

⁵³² Колосовская Ю. К. Рим и мир племен на Дунае. I-IV вв. н. э. / Ю. К. Колосовская. – М.: Наука, 2000. – С. 192.

⁵³³ Tac., Ann. 14.27.

⁵³⁴ Jones R. F. J. A False Start? The Roman Urbanization of Western Europe / R. F. J. Jones // World Archaeology. – 1987. – Vol. 19. – N. 1. – P. 49.

продуктів, конюшні, заклади для громадських зборів тощо. Сільське господарство не відігравало тут важливої ролі, це були промислово орієнтовані поселення, що спеціалізувалися на виготовленні металевих знарядь⁵³⁵, глиняного посуду, цегли та всього, що могло знадобитися солдатам⁵³⁶.

Саме тому повернення ветеранів до місць дислокації їх військових підрозділів було досить привабливим варіантом облаштування цивільного життя. Враховуючи навички, отримані підчас служби (медичні, технічні, будівельні тощо), корисні контакти та матеріальну базу, відставні солдати могли легко знайти собі застосування. До того ж багато з них після отримання офіційного звільнення, маючи «місцеву» дружину та дітей, просто залишалися на місцях, відмовляючись від поселення у спеціальних колоніях⁵³⁷.

Таким чином, після завершення служби солдати римської армії мали можливість влаштувати своє цивільне життя за найбільш прийнятною для кожного воїна схемою. У будь-якому випадку чи то поселення в колонії, що передбачало землеробську працю, чи проживання в якомусь місті або канабі, де пріоритетом ставала торгівля та ремесло було забезпечено відповідною фінансовою базою та цілим комплексом виняткових прав. Привілейоване становище ветеранів в суспільстві дозволяло їм почувати себе на вершині соціальної ієрархії, оскільки у Римській державі абсолютна більшість населення не тільки не мала подібних переваг, а й узагалі прав повного громадянства. Але вже на початку II ст. н. е. за допомогою різного роду бюрократичних хитрощів органи місцевого самоврядування посилюють політику нівелювання пільгового становища ветеранів. Не дивлячись на той

⁵³⁵ В першу чергу зброї, захисного спорядження, а також необхідних інструментів

⁵³⁶ Mason D. J. Chester: The Canabae Legionis / D. J. Mason // *Britannia*. – 1987. – Vol. 18. – P. 143-168.

⁵³⁷ Wesch-Klein G. Recruits and Veterans / G. Wesch-Klein, ed. by P. Erdkamp // *A companion to the Roman army*. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2007. – P. 447-449.

факт, що ця частина суспільства традиційно вважалася соціальною опорою влади та невід'ємним компонентом в системі державної безпеки, вона все ж не змогла перетворитися на еліту та створити дієві інститути по захисту своїх прав.

ВИСНОВКИ

Починаючи з II ст. до н. е. внаслідок зміни зовнішньополітичного становища та внутрішніх економічних перетворень, що відбувалися в Римській державі, традиційна «цензова» військова організація починає занепадати. Загарбницька політика Риму сприяла захопленню колосальних багатств та значному збільшенню кількості рабів – дешевої робочої сили, експлуатація яких використовувалася нобілітетом для посилення економічного тиску на дрібних виробників, виснажуючи селянські господарства. Довгі роки, проведені на військовій службі далеко за межами Італії, подовгу відривали селян від їхніх господарств, що у багатьох випадках завершувалося розоренням. Втрачаючи землю, а разом із нею й інше своє нерухоме майно, римські громадяни-власники перетворювались на пролетаріїв і втрачали право служити в армії. Загрозливою проблемою стала втома суспільства від мілітариської політики знаті, що вилилося у суцільне небажання селян призиватися до війська. Повсякденною практикою стають такі ганебні явища, як ухиляння від військових наборів, дезертирство, бунти, корупція. Усе це суттєво підірвало військову дисципліну та обумовило відчутне послаблення військової міці Римської держави. Результатом цього стала системна проблема поповнення армії, стара «цензова» модель військової організації виявилася не пристосованою до нових соціально-економічних умов часу.

Усвідомлюючи загрозливу тенденцію послаблення армії, правляча еліта Риму усіляко намагалася призупинити цей процес. Це знайшло своє відображення в аграрному законодавстві Гракхів, виведенні нових колоній, спробі перекласти основний тягар військової служби на союзницькі общини шляхом більш ширшого їх залучення до війська. Також використовується принцип заохочення ветеранів до продовження служби, збільшення грошових виплат та нагородження землею воїнів, відбувається зниження мінімального цензу для допуску в армію. Встановлено, що проведені заходи

не мали тривалого ефекту та були не в змозі забезпечити державу стабільною та сильною армією. Військова організація, що чудово відповідала потребам невеличкої общини на Тибрі була вже не в змозі ефективно функціонувати в межах величезної середземноморської імперії.

Югуртинська війна (111–105 рр. до н. е.) остаточно продемонструвала всю глибину та системність кризи цензового військового устрою. Тотальна корупція в рядах вищих чиновників та армійських офіцерів, небувале падіння військової дисципліни та, як наслідок, численні поразки від зухвалого ворога сколихнули римську громадськість, яка вимагала покарання винних. Вище військове керівництво, що традиційно формувалося із представників знатних римських родин, втратило довіру плебсу. За сприятливої ситуації демократичній партії вдалося провести на консульських виборах свою людину – досвідченого у військовій справі та плебея за походженням Гая Марія. Спираючись на народну підтримку та потребуючи поповнення військових сил для завершення війни з нумідійським царем Югуртом, Марій уперше в римській історії запропонував відмовитися від цензового принципу при комплектуванні легіонів, дозволивши всім бажаючим громадянам поповнити ряди армії. Політика матеріального стимулювання сприяла стрімкому притоку до війська неімущих прошарків римського суспільства, що створило основу для розвитку подальшого процесу професіоналізації збройних сил. Це нововведення стало головним аспектом реформи Гая Марія і обумовило проведення в армії усіх наступних заходів організаційного і тактичного характеру. Велике значення також надавав Марій набору старих заслужених воїнів, ветеранів. Суперечивши правовим нормам та віковій традиції, нова система комплектування армії форсована поразками в Югуртинській війні та загрозою кимвро-тевтонського нашествия, по суті, відмінила невинуватну для нових умов стару цензову систему набору та сформувала новий базовий принцип, а саме комплектування воїнів на добровільній основі. Допуск до служби неімущих прошарків римського суспільства вирішував дві головні проблеми: забезпечення армії людськими

ресурсами та послаблення соціальної напруги в ході вирішення економічних проблем, зокрема, зменшувалося масове безробіття розорених селян. Реформа Гая Марія відіграла ключову роль в процесі становлення професійної армії в Стародавньому Римі.

Закріпленню нової моделі комплектування армії значною мірою сприяла кимвро-тевтонська загроза, численні втрати живої сили в результаті ряду поразок, що зазнали римляни від цих войовничих племен, ще з більшою гостротою поставили питання забезпечення армії людськими ресурсами. За таких обставин залучення неімущих громадян до служби не тільки не обмежується, а й набуває ще більш динамічного розвитку та протягом I ст. до н. е. стає повсякденною нормою. Важливою особливістю є той факт, що загальна військова повинність не була офіційно скасована та продовжувала існувати ще принаймні до початку II ст. н. е., відіграючи допоміжну роль поряд із вербуванням добровольців. В результаті дослідження з'ясовано, що першим етапом оновлення соціального складу армії стає допуск до служби таких категорій римського суспільства, як *capite censos*, тобто найбідніших громадян, що не входили до жодного з п'яти майнових класів, встановлених ще шостим римським царем Сервієм Тулієм. Наступним кроком стали події Союзницької війни (91–88 рр. до н. е.), коли право служити в легіонах отримала переважна більшість союзників-італіків. І нарешті, третьою складовою цього процесу стає включення до легіонів людей, що не мали римського громадянства та етнічно належали до тих народів, яких римляни традиційно зневажали як варварів.

Встановлено, що до реформи Гая Марія служба в армії розглядалася, насамперед, як обов'язок, а не професійна діяльність, і тому питання фінансового забезпечення війська довгий час залишалося статичним. Після реорганізації, проведеної в кінці II ст. до н. е., із розвитком процесу професіоналізації інституту армії ця проблема набула якісно нового значення. Результатом Маріанських реформ стала еволюція сприйняття військової служби від обтяжливого обов'язку до повноцінної кар'єри.

Реструктуризація фінансового забезпечення армії стала другим важливим компонентом у трансформації її соціально-економічного устрою. Довгий час сенатори вважали, що для неімущих соціальних елементів невеликої, але фіксованої заробітної плати було цілком достатньо, і у разі, якщо солдат бажав більшого, йому залишалося лише сподіватися на здобич. Військова система, яка базується на організованому та легалізованому бандитизмі, як це відбувалося в кінці завоювання Галлії, не могла більше існувати. Реформи були вкрай необхідні. Важливо те, що саме Цезар, який як ніхто інший піклувався про своїх солдат, зрозумів, наскільки системною була проблема фінансового забезпечення армії. Збільшення платні в ході професіоналізації армії вимагали всі наявні обставини. З'ясовано, що збільшення солдатської платні відбувалося в декілька етапів. Аналіз джерел дозволяє дійти висновку, що перше значне збільшення було запроваджене Юлієм Цезарем у ході його Галльських кампаній. Він увів дві річні виплати *stipendium* замість однієї, встановивши розмір другої в еквіваленті до першої, що склало у сумі 240 *denarium* на рік. У ході дослідження виявлено, що друге збільшення платні, імовірно, відбулося за імператора Августа, який провів грошову реформу, зробивши переоцінку вартості денарія стосовно асса. Один денарій, що раніше дорівнював 10 ассам, після переоцінки становив уже 16 ассів. Тобто колишні 120 денаріїв, що складали один *stipendium* зменшилися до 75. Відтак, подвоєна Цезарем платня за новим курсом мала складати 150 денаріїв. Для заспокоєння невдоволень, спричинених зниженням курсу, Август увів третю виплату *stipendium* за рік, що була рівнозначною першим двом, тобто додав ще 75 денаріїв. Таке підвищення пояснює відому із джерел суму в 225 денаріїв. Третій та останній етап припадає на період правління імператора Доміціана, який запровадив четверту річну виплату, збільшивши платню до 300 денаріїв на рік. Встановлено, що розмір військової платні суттєво диференціювався в залежності від типу підрозділу, в якому проходив службу солдат. Найбільший *stipendium* виплачувався воїнам преторіанських когорт, удвічі менше отримували легіонери та втричі менше піхотинці

допоміжних частин. Різниця у виплатах між рядовим та офіцерським складом була ще більш вражаючою: звичайний центуріон у легіоні заробляв у 18 разів більше від рядового солдата.

Після захоплення одноосібної влади Октавіаном Августом та становлення політичної системи принципату, за армією остаточно закріплюється професійний статус, відбувається регламентація та легалізація ряду іманентних практик, які протягом I-го ст. до н. е. стали повсякденною нормою військової організації. Важливою складовою цього процесу виступають такі заходи, як встановлення сталої кількості діючих військових підрозділів, що дислокувалися на території всієї імперії, а також визначення термінів тривалості служби, що дозволило запровадити економічне планування з відповідним акумулюванням необхідних ресурсів. Функція матеріального забезпечення збройних сил віднімається у окремих полководців та передається виключно державі за безпосереднім контролем принципса. Утримання армії переростає в головну статтю видатків державного бюджету, у відповідності до чого активно розвивається процес оптимізації матеріального забезпечення: створюється система державних закупівель, отримання ряду ресурсів та виконання спеціалізованих робіт здійснюється за допомогою поліфункціонального використання військовослужбовців, що дозволяло заощаджувати величезні кошти. Потреба в оптимізації всебічного матеріального забезпечення армії призводить до виникнення відлагодженої організаційної системи, головними елементами якої стають державна податкова політика та система товарних закупівель. Римська держава, а точніше її представники, великими замовленнями не тільки впливали на вартість необхідних товарів, але й також забезпечували певну одноманітність у їх вигляді та якості. Встановлено, що витрати на утримання армії в період її пересування лягали на ті регіони, через які проходили солдати, такі видатки ставали частиною регулярних податків і додавалися до податкового навантаження певного регіону. Доведено, що саме вдала система балансування, що базувалася на структурному розподілі

усіх необхідних витрат між центром та провінціями, дозволяла підтримувати відносно стабільну економічну ситуацію в цілому.

Встановлено, що до реформи Гая Марія основу римської армії складали громадяни-власники, які відповідно до ценових категорій, встановлених ще VI римським царем Сервієм Тулієм, володіли необхідною кількістю матеріального забезпечення, тобто мали земельну власність. Але, починаючи з II ст. до н. е. внаслідок зміни зовнішньополітичного становища Римської держави, а також внутрішньоекономічних процесів, активізується процес обезземелення та зубожіння римського селянства – основи «цензової» армії. Саме з цих причин ще задовго до реформи Гая Марія виникає потреба забезпечення земельною власністю ветеранів. Появу цього явища хронологічно можна віднести до кінця III ст. до н. е. Наявні джерельні дані дозволяють нам не погодитися із твердженнями ряду дослідників, що відносять ці процесів лише до кінця II – I ст. до н. е. На нашу думку, у цей пізніший період доречніше говорити про розширення або про появу *масового* ветеранського землеволодіння. З'ясовано, що внаслідок збільшення політичної ролі армії, значна частина якої вже з початку I ст. до н. е. складалася із неімущих громадян, матеріальні вимоги воїнів невинно зростають. Оскільки земля у свідомості римлян завжди сприймалася не тільки як джерело прибутку, але і як першочерговий засіб для існування, цілком логічним стає прагнення воїнів забезпечити свою матеріальну базу у формі земельної власності після звільнення з армії. Перебуваючи у прямій залежності від підтримки війська, полководці-диктатори були змушені виконувати вимоги солдат. Реалізація аграрних програм в окремі періоди I ст. до н. е. передбачала різні методи. Представники II тріумвірату значною мірою продовжили та розвили принципи колонізаційної політики, запроваджені Луцієм Корнелієм Суллою, в основі яких лежало прагнення швидкого задоволення матеріальних потреб воїнів за рахунок передачі їм конфіскованого майна. Спроба Юлія Цезаря сформувати спеціальний земельний фонд шляхом купівлі необхідних ділянок потребувала значного

проміжку часу та, по суті, не відповідала конкретним вимогам часу. Шлях насильницького перерозподілу в часи постійних громадянських війн, продуктом яких ставали величезні армії, що вимагали землі та грошей, виявився фактично безальтернативним.

Проведені Октавіаном Августом військові реформи сприяли упорядкуванню в цілому хаотичного процесу ветеранської колонізації періоду занепаду Республіки. Було здійснено значне скорочення загальної чисельності війська та створено спеціальні державні фонди для забезпечення матеріальних потреб армії. Відбувається остаточне оформлення постійно діючої армії з чітко визначеною кількістю легіонів та термінами проходження служби, що дозволило впровадити економічне планування з відповідним акумулюванням необхідних ресурсів. У зв'язку з цим змінюється сам характер ветеранської колонізації, оскільки проведені реформи зняли проблему масових демобілізацій та дозволяли відмовитися від практики насильницьких конфіскацій, характерних для I ст. до н. е. Встановлено, що хоча досить тривалий час ветеранські угіддя на Апеннінському півострові залишалася зоною панування дрібного та середнього землеволодіння, все ж вони так і не змогли перетворитися на ефективні економічні одиниці. Із більшим бажанням відставні воїни оселялися у провінціях, де вони складали окрему єдину общину, яка спільно вирішувала питання економічного характеру. Колонії ветеранів римської армії, що розміщувалися на території провінцій, виконували ряд важливих функцій, найголовнішими з яких стали оборонна (укріплені форпости на ворожій території, військовий резерв) та романізуюча (поширення культурного та релігійного впливу римського світу). З початком II ст. н. е. ветеранська колонізація майже повністю припиняється. До 117 р. н. е. абсолютна більшість провінційних територій вже була *розмічена* та занесена до відповідних облікових списків, тому розселення на них ветеранів вимагало все більших фінансових витрат. Після введення імператором Адріаном системи місцевого комплектування армії солдати, що походили із

прикордонних провінцій, після проходження служби отримували земельні наділи у своїх рідних общинах безпосередньо біля лімесу.

Встановлено, що появу терміну *veteranus* хронологічно можна віднести лише до другої половини I ст. до н. е., адже до цього у джерелах зустрічаються інші назви, як наприклад, *evocatus* або *emeritus*. Після завершення служби солдати римської армії мали можливість влаштувати своє цивільне життя за найбільш прийнятною для кожного воїна схемою. У будь-якому випадку, чи то поселення в колонії, що передбачало землеробську працю, чи проживання в якомусь місті або канабі, де пріоритетом ставала торгівля та ремесло, було забезпечено відповідною фінансовою базою. Уже в період II тріумвірату за ветеранами було юридично закріплено цілий комплекс прав та привілеїв, які поступово доповнювалися імператорами протягом I ст. н. е. Починаючи з 5 р. н. е., легіонери мали прослужити 20 років на основній службі та ще додатково 5 років у привілейованих ветеранських когортах, після чого отримували почесну відставку (*honesta missio*), що супроводжувалася цілим рядом економічних (*immunitas*) та юридичних (*beneficia*) привілеїв і дозволяла інтегруватися до римського суспільства у достатньо привілейованому статусі. Військові дипломи свідчать, що ветерани, їхні батьки, дружини та діти були звільнені від сплати податків, їхні домівки були вільні від постою, а також їх не мали права змусити виконувати громадські роботи (*munera*). Самі ветерани із вказаними рідними мали право бути зарахованими до будь-якої вибраної ними триби. Виконання магістратур або жрецьких обов'язків, що, як правило, передбачало великі фінансові витрати, могло здійснюватися тільки за згодою ветерана. У будь-якому регіоні імперії вони користувалися правом *potestas*, перебуваючи під захистом та судовою юрисдикцією римських магістратів, і у випадку можливого застосування до них насильства завжди могли вимагати відшкодування за *lex Iulia de vi publica*. Привілейоване становище відставних воїнів проявлялося також в особливих зауваженнях щодо реалізації до них кримінального права. Ані ветерани, ані їхні діти не

могли бути засуджені до ганебних громадських робіт та до примусової праці у шахтах. Їх не мали права стратити шляхом забиття до смерті палицями або через розшматування на арені дикими звірями, що вважалося нижче їхньої гідності. Привілейоване становище ветеранів в суспільстві дозволяло їм почувати себе на вершині соціальної ієрархії, оскільки у Римській державі абсолютна більшість населення не тільки не мала подібних переваг, а й узагалі прав повного громадянства. Але з початком II ст. н. е. за допомогою різного роду бюрократичних хитрощів органи місцевого самоврядування посилюють політику нівелювання пільгового становища ветеранів. Не дивлячись на той факт, що ця частина суспільства традиційно вважалася соціальною опорою влади та невід'ємним компонентом у системі державної безпеки, вона все ж не змогла перетворитися на еліту та створити дієві інститути по захисту своїх прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Епіграфічні, папірологічні та нумізматичні джерела:

1. Corpus inscriptionum latinarum. Vol. I – XV. – Berolini, 1863. –1909.
2. Herbert K. Roman Imperial Coins Augustus to Hadrian and Antonine selections, 31 BC–AD 180 / Kevin Herbert. – Wauconda: Bolchazy-Carducci Publishers, 1996. – XXI, 92 p., XLII pl.
3. Herbert K. Roman Imperial Coins Augustus to Hadrian and Antonine selections, 31 BC–AD 180 / Kevin Herbert. – Wauconda: Bolchazy-Carducci Publishers, 1996. – XXI, 92 p., XLII pl.
4. Herbert K. Roman Imperial Coins Augustus to Hadrian and Antonine selections, 31 BC–AD 180 / Kevin Herbert. – Wauconda: Bolchazy-Carducci Publishers, 1996. – XXI, 92 p., XLII pl.
5. Inscriptiones latinae selectae / Ed. H. Deessau. – Berolini: Vol. I – 1892; Vol. II – 1902; Vol. III – 1914.
6. Mattingly H. The Roman Imperial Coinage / Harold Mattingly, Edward A. Sydenham. – London: Spink & Son, 1930. – Vol. III. – 514 p.
7. Orientis Graeci inscriptiones selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum / [Ed. Wilhelmus Dittenberger]. – Leipzig: S. Hirzel, 1905. – Vol. II. – VII, 750p.
8. Res gestae divi Augusti / [Introduction and commentary by P. A. Brunt, J. M. Moore]. – Oxford: Oxford University Press, 1967. – VI, 90 p.
9. Roxan M. Roman Military Diplomas IV. / M. Roxan, P. Holder. – London: Institute of Classical Studies, 2003. – 313 p.
10. Seaby H. A. Roman silver coins / Herbert Allen Seaby. – London: B. A. Seaby Ltd., 1967. – Vol. I: The Republic to Augustus. – 166 p.
11. Select documents of the principates of the Flavian emperors. Including the year of revolution A. D. 68 – 96 / M. MacCrum, A. G. Woodhead]. – Cambridge: University Press, 1961. – 160 p.

12. Select papyri: In 5 vol. / With an English translation by A. S. Hunt, C. C. Edgar. – Cambridge: University Press, 1970 – 1977. – Vol. 1 – 5. – 424 p.
13. Smallwood E. M. Documents illustrating the principates of Gaius, Claudius and Nero / Edith Mary Smallwood. – Cambridge: University Press, 1967. – XII, 148 p.

Літературні джерела:

14. Appianus. Appiani Historia Romana / Ed. P. Viereck et A.G. Roos. – Editio stereotypa correctior addenda et corrigenda adiecit E. Gabba. – Vol. 1-2. – Lipsiae: Teubner, 1962.
15. Apuleius, Lucius. Metamorphosen oder der Goldene Esel. Latienisch und Deutsch von R. Helm / Lucius Apuleius. – B.: Akad. Verlag, 1956.
16. Aurelii Victoris. Liber de Caesaribus. Praecedunt origo gentis Romanae et liber de viris illustribus urbis Romae, subsequitur epitome de Caesaribus / Ree. Fr. Pichlmayr. – Editio stereotypa. – Lipsiae: Teubner, 1966.
17. Caesar. C. Iulii Caesaris Commentarii rerum gestarum / Ed. O. Seel. - Vol. I. Bellum Gallicum. – Lipsiae: Teubner, 1977. – CXXII, 353 p.; Vol. II. Commentarii belli civilis. – Editio stereotypa correctior editionis alterius. Addenda et corrigenda collegit et adiecit W. Trillitzsch. – Lipsiae: Teubner, 1957. – XXII, 174 p.;
18. Cicero, M. Tullius. M. Tullii Ciceronis Scripta quae manserunt omnia / Rec. R. Klotz. – Vol, II. R 1: Continens libros de oratione tres, Brutum, Oratorem, Topica, De partitione oratorum prooemium. – Editio altera emendation – Lipsiae: Teubner, 1869. – XXVI, 458 p.
19. Cicero, M. Tullius. Epistulae ad Quintum fratrem et M. Brutum / M. Tullius Cicero / Ed. D.R. Shackelton Baily. – Cambridge, 1980. – 274 p.
20. Dio Cassius. Dio's Roman History. In 9 volumes / With an English translation by E. Cary. On the basis of the version of Herbert Baldwin Foster. – L.; N. Y., 1914-1927. – 556 p.

21. Florus L. Annaeus. Rerum Romanorum. Epitome / L. Annaeus Florus // Scriptores Historiae Romanae Minores Sex. – Lipsiae: apud Car. Knoblochium, 1833. – P. 71 – 140.
22. Gellius, Aulus. Noctes Atticae / Aulus Gellius / Rec. C. Hosius. Lipsiae: Teubner, 1903. – 112 p.
23. Iosephus Flavius. Flavii Iosephi Opera / Hrsg. von B. Niese. – Bd. 1–7. – Berlin: R. Schöler, 1885-1895. – 342 p.
24. Livius Titus, History: In 13 volumes / With an English translation by B.O. Fister. – Cambridge: Harvard Univ. Press, 1926-1943. – 518 p.
25. Cornelius Nepos. Nepotis vitae / Ed. C. Halm. Ed. II cur. A. Fleckeisen. – Lipsiae: Teubner, 1903. – 85 p.
26. Plinius, C. Secundus (Maior). Natural History: In 10 volumes / With an English translation by H. Rackham. – Cambridge: Mass., 1969-1979. – 302 p.
27. Plinii, C. Caecilii Secundi Epistularum libri novem. Epistularum ad Traianum liber. Panegyricus / Rec. M. Schuster. Editio secunda, aucta et corr. – Lipsiae: Teubner, 1952. – XXXVI. – 542 p.
28. Plutarchi Vitae parallelae / Rec. Cl. Lindskog et K. Ziegler. – Vol. I-IV. – Lipsiae: Teubner, 1960-1968. – 337 p.
29. Polybii Historia / Ed. L. Dindorfius. – Vol. I-IV. – Lipsiae: Teubner, 1866-1868. – 388 p.
30. Sallustius. C. Sallusti Crispi Catilina. Iugurtha. Fragmenta ampliora / Post A. Ahlberg ed. A. Kurfess. Editio tertia. – Lipsiae: Teubner, 1957. – XXXII. – 200 p.
31. Suetonius. C. Suetonii Tranquilli Caesares / Ed. M. Ihm. – Lipsiae: Teubner, 1908. – XIV. – 362 p.
32. Tacitus, P. Cornelius. P. Cornelii Taciti Libri qui supersunt / Ed. E. Koestermann. – Vol. I-II. – Lipsiae: Teubner, 1957-1969. – 385 p.
33. Valerii Maximi Factorum et dictorum memorabilium libri novem. Iulii Pari et Iulii Nepotiani epitomis adiectis / Rec. C. Halm. – Lipsiae: Teubner, 1865. – XXII. – 554 p.

34. Vegetius. Flavii Vegetii Renati Epitoma rei militaris / Ree. C. Lang. – Lipsiae: Teubner, 1869. – XLIII. – 248 p.
35. Vellei Paterculi Historiarum ad M. Vinicium consulem / Ree. W.S. Watt. – Lipsiae: Teubner, 1988. – XLI. – 236 p.

Література:

36. Абрамзон М.Г. Император и армия в римской монетной типологии / М.Г. Абрамзон // ВДИ. – 1996. – № 3. – С. 122-137.
37. Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи / М. Г. Абрамзон. – М., 1995. – 635 с.
38. Абрамзон М.Г. Римская армия и ее лидер по данным нумизматики / М.Г. Абрамзон. – Челябинск: ЧТУ, 1994. – 269 с.
39. Болтинская, Л.В. Выступление паннонских и германских легионов в период правления Тиберия / Л.В. Болтинская // Из истории древнего мира и Средних веков. – Красноярск, 1967. – С. 31-43.
40. Болтинская, Л.В. К вопросу о принципах комплектования римской армии при Юлиях-Клавдиях (по военным дипломам) / Л.В. Болтинская // Вопросы всеобщей истории. – Вып. 3. – Красноярск, 1973, – С 18-22.
41. Болтинская, Л.В. К вопросу о путях укрепления римской армии при Юлиях-Клавдиях / Л.В. Болтинская // Вопросы всеобщей истории. – Вып. 3. – Красноярск, 1973. – С. 3-17.
42. Болтинская, Л.В. Положение солдат римских легионов в период правления династии Юлиев-Клавдиев / Л.В. Болтинская // Вопросы всеобщей истории. – Вып. 4. – Красноярск, 1973. – С 3-26.
43. Болтинская, Л.В. Положение солдат римских легионов в период правления династии Юлиев-Клавдиев / Л.В. Болтинская // Социально-экономические проблемы истории древнего мира и Средних веков. – Красноярск, 1977. – С. 3-17.

44. Вержбицкий, К.В. Принципат и римская армия в правление императора Тиберия (14-37 гг. н. э.) / К.В. Вержбицкий // «Para bellum!» № 12. Война и военное дело в античности. Специальный научный выпуск. – СПб., 2000. – С. 49-56.
45. Дельбрюк, Г. История военного искусства в рамках политической истории. Т. I. Античный мир / Г. Дельбрюк / Пер. с нем.; Вступит, ст. А.Б. Егорова. – СПб.: Наука, Ювента, 1994. – 416 с.
46. Дуров, В.С. Цель «Записок о Галльской войне» Юлия Цезаря / В.С. Дуров // Вестник Ленинградского ун-та. – Сер. 2. История, языкознание, литературоведение. 1988. Вып. 4. С. 24-29.
47. Евсеенко Т.П. Армия в древнеримской политической системе эпохи становления принципата: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук / Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко / Т.П. Евсеенко. – Свердловск, 1988. – 20 с.
48. Евсеенко Т.П. Армия и общество в Римской империи эпохи раннего принципата / Т.П. Евсеенко // Вестник Удмуртского ун-та. – 1992. – № 5. – С. 17-26.
49. Евсеенко Т.П. Военная реформа Октавиана Августа: (политико-правовой аспект) / Т.П. Евсеенко / Свердлов. юрид. ин-т им. - Свердловск, 1986. – Деп. в ИНИОН АН СССР, № 25704. – 33 с.
50. Евсеенко Т.П. Военная реформа Октавиана Августа: (Социально-политический аспект) / Т.П. Евсеенко / Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. Свердловск, 1986. – Деп. в ИНИОН АН СССР, № 25705. – 31 с.
51. Евсеенко Т.П. Военный фактор в государственном строительстве Римской империи эпохи раннего принципата / Т.П. Евсеенко / Удмуртский гос. ун-т. – Ижевск: Детектив-информ, 2001. – 132 с.
52. Евсеенко Т.П. Об эффективности военной реформы Октавиана Августа / Т.П. Евсеенко // Политические организации и правовые системы за рубежом: история и современность. – Свердловск, 1987. – С. 48-54.
53. Егоров А.Б. Рим на грани эпох. Проблемы рождения и формирования принципата / А.Б. Егоров. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 218 с.

54. Елагина А.А. Армия в политической жизни Рима I в. н. э. по «Annales» и «Historiae» Публия Корнелия Тацита / А.А. Елагина // Античный вестник. – Вып. 3, 1995. – С. 120-143.
55. Елизарова Н. Армия – опора римского господства в провинциях / Н. Елизарова // Тюменский пед. ин-т. Ученые записки. – Т. 18, вып. 5. – Тюмень, 1962. – С. 148-157.
56. Еремин А.В. Сулланские легионы: к вопросу о становлении римской наемной профессиональной армии / А.В. Еремин // Античное общество IV: власть и общество в античности. Материалы конференции антиковедов. – СПб., 2001. – С. 108-111.
57. Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики. Историко-правовое исследование / А.В. Игнатенко. – Свердловск: Свердловск. юрид. ин-т, 1976. – 214 с.
58. Игнатенко А.В. Армия и политический режим в Риме (вторая половина I в. до н. э.) / А.В. Игнатенко // Свердл. юрид. ин-т. Сб. учен. трудов. – Свердловск, 1977. – С. 118-126.
59. Игнатенко А.В. Борьба за войско в Римском государстве в 44 г. до н. э. / А.В. Игнатенко // Учен. зап. / Хабаровск, пед. ин-т. – 1961. – Т. 6. – С. 145-161.
60. Игнатенко А.В. Древний Рим: От военной демократии к военной диктатуре / А.В. Игнатенко. – Свердловск: Свердловск. юрид. ин-т, 1988. – 224 с.
61. Игнатенко А.В. К вопросу о кризисе староримской военной системы / А.В. Игнатенко // Сб. учен. Тр. Свердл. гос. юрид. ин-та. – 1974. – Вып. 34. – С. 174-180.
62. Игнатенко А.В. Политическая роль армии в Риме в период Республики / А.В. Игнатенко // Сб. науч. трудов Свердловского юрид. ин-та. – Вып. 23. Свердловск, 1970. – С. 9-30.
63. Кнабе Г.С. Корнелий Тацит (Время. Жизнь. Книги). – М.: Наука, 1981. – 206 с.

64. Кнабе Г.С. Рим Тита Ливия - образ, миф и история / Г.С. Кнабе // Тит Ливии. История Рима от основания Города. – Т. III. – М., 1993. – С. 590-655.
65. Князев П.А. К вопросу о некоторых аспектах оформления военной власти императора Тиберия / П.А. Князев // История и историография зарубежного мира в лицах. Вып. 2. – Самара, 1997. – С 26-36.
66. Колобов А.В. Римские легионы вне полей сражений (Эпоха ранней Империи): Учеб. пособие по спецкурсу / А.В. Колобов. – Пермь: Пермск. ун-т, 1999. – 128 с.
67. Колобов А.В. Семейное положение римских легионеров в западных провинциях империи при Юлиях-Клавдиях / А.В. Колобов // Вестник МГУ. – Сер. 8. История. – 1990. - № 3. – С. 54-63.
68. Колобов А.В. Социальная структура командного состава римских легионов эпохи принципата / А.В. Колобов // Вестник Перм. ун-та. – Вып. 4. История. – 1999. – С. 52-58.
69. Колобов А.В. Социальное положение солдат и ветеранов легионов в западных провинциях Римской империи при Юлиях-Клавдиях: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / А.В. Колобов. – М., 1990. – 22 с.
70. Колобов А.В. Эпитафии легионеров как источник по истории раннего Принципата / А.В. Колобов // Методология и методика изучения античного мира: Доклады конференции (31 мая - 2 июня 1993 г.). – М.,: ИВИ РАН, 1994. – С. 87-92.
71. Колосовская Ю.К. К вопросу о социальной структуре римского общества 1-III вв. (collegia veteranorum) / Ю.К. Колосовская // ВДИ. – 1969. – № 4. – С. 122-129.
72. Колосовская Ю.К. Паннония в I-III веках / Ю.К. Колосовская. – М.: Наука, 1973. – 255 с.
73. Кузищин В.И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до н. э. - I в. н. э.) / В.И. Кузищин. – М: Изд-во МГУ, 1976. – 267 с.
74. Кузнецова Т.И. Античная эпическая историография. Геродот. Тит Ливии / Т.И. Кузнецова, Т.А. Миллер. – М.: Наука, 1984. – 213 с.

75. Кузнецова Т.И. Историография и риторика: Речи в «Истории от основания Города» Тита Ливия / Т.И. Кузнецова // Взаимосвязь и взаимовлияние жанров в развитии античной литературы. – М.: Наука, 1989. – С. 203-228.
76. Кулаковский Ю.А. Армия в Римской империи [Реферат] / Ю.А. Кулаковский. – Киев, 1884. – 47 с.
77. Кулаковский Ю.А. Надел ветеранов землей и военные поселения в Римской империи. Эпиграфическое исследование Юлиана Кулаковского // Киевские университетские известия. – 1881. – № 9. – 45 с.
78. Кулаковский Ю.А. Римское государство и его армия в их взаимоотношении и историческом развитии / Ю.А. Кулаковский // Военный сборник. – СПб., 1909. – № 8. – 48 с.
79. Кулаковский Ю.А. Римское государство и его армия в их взаимоотношении и историческом развитии. Публичная лекция / Ю.А. Кулаковский. – Киев, 1909. – 25 с.
80. Кулаковский Ю.А. Praemia militiae в связи с вопросом о наделе ветеранов землею / Ю.А. Кулаковский // ЖМНП. – 1880. – № 7. Июль. – С. 265-280.
81. Ле Бозк Я. Римская армия эпохи Ранней Империи / Я. Ле Бозк / Пер. с франц. – М.: РОСПЭН, 2001. – 400 с.
82. Мадиевский С.А. Методология и методика изучения социальных групп в исторической науке / С.А. Мадиевский. – Кишинева, 1973. – 98 с.
83. Машкин Н.А. История древнего Рима / Н.А. Машкин. – М.: ОГИЗ, 1948. – 679 с.
84. Машкин Н.А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность / Н.А. Машкин. – М.; Л. ОГИЗ, 1949. – 674 с.
85. Махлаюк А.В. Воинское товарищество и корпоративность римской императорской армии / А.В. Махлаюк // ВДИ. – 1996. – № 1. – С. 18-37.
86. Махлаюк А.В. Процесс «варваризации» римской армии в оценке античных авторов / А.В. Махлаюк // АМА. – 2002. – Вып. 11. – С. 123-12
87. Махлаюк А.В. Римская императорская армия в контексте социальной истории / А.В. Махлаюк // ВДИ. – 2002. – № 3. – С. 130-153.

88. Махлаюк А.В. Солдатский мятеж в изображении Тацита: структура нарратива и историческая реальность / А.В. Махлаюк // Материалы VIII Чтений памяти проф. Н.П. Соколова: Тезисы докладов. – Н. Новгород, 2002. – С. 39-42.
89. Махлаюк А.В. *Auctor seditionis*. К характеристике военного мятежа в Древнем Риме / А.В. Махлаюк // Право в средневековом мире. Вып. 2-3 / Сборник статей. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 290-308.
90. Маяк И.Л. Значение воинской службы для воспитания идеального гражданина (эпоха ранней Республики) / И.Л. Маяк // Античность и средневековые Европы: Межвуз. сб. – Пермь: Пермский гос. ун-т, 1996. – С. 122-128.
91. Моммзен Т. История Рима. Т. II. От битвы при Пидне до смерти Суллы / Т. Моммзен. – СПб.: Наука, Ювента, 1994. – 336 с; Т. III. От смерти Суллы до битвы при Тапсе / Т. Моммзен. – М.: Госполитизда, 1941. – 559 с.
92. Парфенов В.Н. Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика / В.Н. Парфенов. – СПб.: Алетейя, 2001. – 278 с.
93. Парфенов В.Н. К оценке военных реформы Августа / В.Н. Парфенов // АМА. – Вып. 7. – 1990. – С. 65-76.
94. Парфенов В.Н. Последняя армия Римской республики / В.Н. Парфенов // ВДИ. – 1983. – № 3. – С. 53-65.
95. Парфенов В.Н. Профессионализация римской армии и галльские войны Цезаря / В.Н. Парфенов // АМА. – 1974. – Вып. 2. – С 72-89.
96. Парфенов В.Н. Ранний принципат: военно-политический аспект: Автореф. дис. ... докт. ист. наук: 07.00.03 / В.Н. Парфенов. – Саратов, 1995. – 34 с.
97. Парфенов В.Н. Римская армия и рождение империи: историография проблемы и перспективы исследования / В.Н. Парфенов // Историографический сборник. Вып. 15. – Саратов, 1991. – С. 81-94.
98. Парфенов В.Н. Римский «генералитет» времени второго триумvirата и принципата Августа (некоторые наблюдения) / В.Н. Парфенов // Античный

мир и мы: материалы и тезисы конференции 6-7 апреля 1995 г. – Вып. 2. – Саратов, 1996. – С. 41-47.

99. Парфенов В.Н. Социально-политическая роль римской армии (44-31 гг. до н. э.): Автореф. дис ...канд. ист. наук / В.Н. Парфенов. – М., 1983. – 23 с.

100. Поплавский В.С. Культура триумфа и триумфальные арки Древнего Рима / В.С. Поплавский. – М.: Наука; Слава, 2000. – 436 с.

101. Раджак Т. Иосиф Флавий. Историк и общество / Т. Раджак / Пер. с англ. М.; Иерусалим: Еврейский университет в Москве, 1993. – 263 с.

102. Разин Е.А. История военного искусства / Е.А. Разин. – Изд. 2-е. – Т. 1. – М., 1955. – 458 с.

103. Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история / Л.П. Репина. – М., 1998. – 278 с.

104. Ростовцев М.И. Рождение Римской империи. Общий очерк / М.И. Ростовцев. – Пг.: Изд-во «Огни», 1918. – 146 с.

105. Садовская М.С. IX Испанский легион в Британии / М.С. Садовская // ИИАО. – 1979. – С 65-85.

106. Садовская М.С. Дислокация и этнический состав римских войск на территории вала Адриана в Британии (по данным эпиграфики) / М.С. Садовская // ИИАО. – 1975. – С. 98-115.

107. Садовская М.С. Римский форт Виндоланда. К вопросу о романизации Британии в I в. н. э. / М.С. Садовская // ИИАО. – 1988. – С. 71-81.

108. Семенов В.В. Преторианские когорты: модель и практика / ВВ. Семенов // «Paга bellum!». № 12. – СПб., 2000. – С. 103-119.

109. Сергеев И.П. Римская империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории / И.П. Сергеев. – Харьков: Майдан, 1999. – 223 с.

110. Смирин В.М. Историк, источник, принцип историзма (По поводу книги К. Гопкинса «Завоеватели и рабы») / В.М. Смирин // ВДИ. - 1980. – № 4. – С. 74-98.

- 111.Смышляев А.Л. Античная гражданская община: отсутствие или особый тип государственности? / А.Л. Смышляев // ВДИ. – 1989. – № 3. – С. 99-100.
- 112.Соловьянов Н.И. О культах римской армии в Нижней Мезии и Фракии в I-III вв. н. э. / Н.И. Соловьянов // Проблемы идеологии и культуры в раннеклассовых формациях. – М., 1986. – С. 45-62.
- 113.Соловьянов Н.И. Культы римской армии в Нижней Мезии и Фракии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Н.И. Соловьянов. М., 1986. – 21 с.
- 114.Соловьянов Н.И. Религиозная жизнь римской армии в Нижней Мезии и Фракии в I-III вв. н. э. / Н.И. Соловьянов: – МГПИ. М, 1985. – Деп. в ИНИОН АН СССР № 23749.
- 115.Строков А.А. История военного искусства. Рабовладельческое и феодальное общество / А.А. Строков. – М.: Воениздат, 1955. – 455 с.
- 116.Токмаков В.Н. Военная организация Рима Ранней республики (VI-IV вв. до н. э.) / В.Н. Токмаков. – М.: Изд-во ИВИ РАН, 1998. – 300 с.
- 117.Токмаков В.Н. Воинская присяга и «священные законы» в военной организации раннеримской Республики / В.Н. Токмаков // Религия и община в древнем Риме / Под ред. Л.Л. Кофанова и Н.А. Чаплыгиной. – М., 1994. – С. 125-147.
- 118.Токмаков, В.Н. Воспитание воина и гражданина в Раннем Риме / В.Н. Токмаков // Антиковедение в системе современного образования. Материалы конференции. – М., 2003. – С. 93-96.
- 119.Токмаков В.Н. Право и воинская дисциплина в республиканском Риме / В.Н. Токмаков // *Ius antiquum*. Древнее право. – 2000. – № 1(6). – С. 136-145.
- 120.Токмаков В.Н. Сакральные аспекты воинской дисциплины в Риме Ранней Республики / В.Н. Токмаков // ВДИ. – 1997. – № 2. – С. 43-59.
- 121.Тянава М. Военная организация Римской республики (до реформы Мария): Автореф. дис ... канд. ист. наук / М. Тянава. – Тарту, 1974. – 22 с.
- 122.Тянава М. К вопросу о возникновении постоянной армии в Римской республике / М. Тянава // Труды кафедры всеобщей истории Тартуск. ун-та. – 1970. – № 1. – С. 50-75.

- 123.Тянава М. О возникновении солдатского профессионализма в Риме / М. Тянава // Учен. зап. Тартуск. гос. ун-та, – 1977. – Вып. 416, № 2. – С 43-56.
- 124.Тянава М. О наборе солдат в Римской республике (II в. до н. э.) / М. Тянава // Труды кафедры всеобщей истории Тартуск. ун-та. – 1970. – № 1. – С. 76-92.
- 125.Тянава М. К вопросу об изменении социального состава римской армии (II в. до н. э.) / М. Тянава // Учен. зап. Тартуск. гос. ун-та. – 1977. – Вып. 416, №2. – С. 58-73.
- 126.Утченко С.Л. Две шкалы римской системы ценностей / СЛ. Утченко // ВДИ. – 1972. – № 4. – С. 19-33.
- 127.Утченко С.Л. Еще раз о римской системе ценностей / СЛ. Утченко // ВДИ. – 1973. – № 4. – С. 30-47.
- 128.Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики / СЛ. Утченко. – М.: Наука, 1965. – 224 с.
- 129.Утченко С.Л. Римская армия в I в. до н. э. / СЛ. Утченко // ВДИ. – 1962. – № 4. – С. 30-47.
- 130.Ушаков Ю.А. Преторианская гвардия в период гражданской войны 68-69 гг. н. э. / Ю.А. Ушаков // Античная гражданская община. – М., 1986. – С. 80-91.
- 131.Ушаков Ю.А. Преторианская гвардия в политической жизни Римской империи в I в. н. э.: Автореф. дисс.... к. и. н.: 07.00.03 / Ю.А. Ушаков. – М, 1992. – 23 с.
- 132.Ушаков Ю.А. Роль преторианской гвардии во внутривластной жизни Римской империи при первых императорах / Ю.А. Ушаков // Античная гражданская община. – М., 1984. – С. 115-131.
- 133.Федорова Е.В. Введение в латинскую эпиграфику / Е.В. Федорова. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 255 с.
- 134.Ферреро Г. Величие и падение Рима. Т. 5. Август и великая империя / Г. Ферреро / Пер. с итал. А. Захарова. – М., 1923. – 240 с.

- 135.Шаблин А.А. Повседневная жизнь римских военных в Рейнской области I в. н. э. / А.А.Шаблин // Некоторые проблемы отечественной и зарубежной истории. - М., 1995. – С. 47-58.
- 136.Шаблин А.А. Частная жизнь и самооценка солдат и ветеранов римской армии I в. н. э. (Рейнская область): Автореф. дисс. ... к. и. н. / А.А.Шаблин. – М., 1997. – 17 с.
- 137.Штаерман Е.М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае / Е.М. Штаерман // ВДИ. – 1946. – № 3. – С. 256.
- 138.A companion to the Roman army / Ed. by Paul Erdkamp. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2008. – 574 p.
- 139.Abbott F. F. The Colonizing Policy of the Romans from 123 to 31 B. C. / F. F. Abbott // Classical Philology. – 1915. – Vol. 10. – N. 4. – P. 365-380.
- 140.Aigner H. Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgehenden römischen Republik / H. Aigner – Innsbruck: Betä, 1974. – 574 p.
- 141.Alföldy G. Veteranendeduktionen in der Provinz Dalmatien / Géza Alföldy // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. –1964. – Vol. 13. – N. 2. – P. 167-179.
- 142.Allen G. H. The Advancement of Officers in the Roman Army / G. H. Allen // Supplementary Papers of the American School of Classical Studies in Rome. University of Michigan Press for the American Academy in Rome. – 1908. – Vol. 2. – P. 1-25.
- 143.Alston, R. Aspects of Roman history, AD 14-117. / R. Aiston. – N. Y.; L.: Routledge, 1998. – XDC, 342 p.
- 144.Alston, R. Roman military pay from Caesar to Diokletian / R. Alston // JRS. - 1994. – Vol. 84. – P. 113-123.
- 145.Alston R. Soldier and Society in Roman Egypt / Richard Alston. – London: Routledge, 1995. – VIII, 263 p.
- 146.Armstrong H. Privernum: II. The Roman City / H. Armstrong // American Journal of Archaeology. – 1911. – Vol. 15. – N. 2. – P. 170-194.

147. Ausbüttel F. M. Die Verwaltung des römischen Kaiserreiches. Von der Herrschaft des Augustus bis zum Niedergang des Weströmischen Reiches / F. M. Ausbüttel – Darmstadt, 1998.
148. Ausbüttel F. M. Zur rechtlichen Lage der römischen Militärvereine / F. M. Ausbüttel // *Hermes*. – 1985. – Vol. 113. – № 4. – P. 500-505.
149. Barlow C. T. The Roman Government and the Roman Economy, 92-80 B.C. / C. T. Barlow // *The American Journal of Philology*. – 1980. – Vol. 101. – N. 2. – P. 202-219.
150. Birley A. R. The Life and Death of Cornelius Tacitus / A. R. Birley // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 2000. – Vol. 49. – N. 2. – P. 230-247.
151. Birley E. The Flavian Colonia at Scupi / E. Birley // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. – 1986. – Bd. 64. – P. 209-216.
152. Boren H. C. Studies Relating to the Stipendium Militum / H. C. Boren // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1983. – Vol. 32. – N. 4. – P. 427-460.
153. Boren H. C. The Urban Side of the Gracchan Economic Crisis / H. C. Boren // *The American Historical Review*. – 1958. – Vol. 63. – N. 4. – P. 890-902.
154. Born L. K. Roman and Modern Military Science: Some Suggestions for Teaching / L. K. Born // *The Classical Journal*. – 1933. – Vol. 29. – N. 1. – P. 13-22.
155. Bowman A. K. Papyri and Roman Imperial History, 1960-75 / A. K. Bowman // *The Journal of Roman Studies*. – 1976. – Vol. 66. – P. 153-173.
156. Brunt, P.A. Coscription and volunteering in the Roman imperial army / P.A. Brunt // *Scripta classica Israelica*. – 1974. – Vol. I. – P. 90-115.
157. Brunt P. A. Italian Aims at the Time of the Social War / P. A. Brunt // *The Journal of Roman Studies*. – 1965. – Vol. 55. – N.1/2. – Parts 1; 2. – P. 90-109.
158. Brunt, P.A. Italian manpower, 225 B. C. - A. D. 14 / P.A. Brunt. – Oxford: Clarendon Press, 1987. – XXI, 762 p.
159. Brunt P. A. The Army and the Land in the Roman Revolution / P. A. Brunt // *The Journal of Roman Studies*. – 1962. – Vol. 52. – Parts 1 and 2. – P. 69-86.

- 160.Brunt P. A. The fall of the Roman republic and related essays / P. A. Brunt – Oxford: Clarendin Press, 1988. – 417 p.
- 161.Brunt P. A. The 'Fiscus' and Its Development / P. A. Brunt // The Journal of Roman Studies. – 1966. – Vol. 56. – Parts 1; 2. – P. 75-91.
- 162.Campbell J. B. Sharing out Land: Two Passages in the Corpus Agrimensorum Romanorum / J. B. Campbell // The Classical Quarterly, New Series. – 1995. – Vol. 45. – No. 2. – P. 540-546.
- 163.Campbell, J.B. The Emperor and the Roman Army: 31 BC - AD 235 / J.B. Campbell. - Oxford: Clarendon Press, 1984. - XDC, 468 p.
- 164.Campbell, J. B. The Marriage of Roman Soldiers under the Empire / B. Campbell // JRS. – 1978. – Vol. 68. – P. 153-166.
- 165.Campbell J. B. Warfare and Society in Imperial Rome, 31 B. C. – A. D. 280 / B. Campbell – NY: Routledge, 2002. – 225 p.
- 166.Cascio E. L. State and Coinage in the Late Republic and Early Empire / E. L. Cascio // The Journal of Roman Studies. – 1981. – Vol. 71. – P. 76-86.
- 167.Cheesman, G. The auxilia of the Roman imperial army / G. Cheesman. – Oxford: Clarendon Press, 1914. – 208 p.
- 168.Chilver, G.E.F. The army in politics, A.D. 69-70 / G.E.F. Chilver // JRS. – 1957. – Vol. 47. – P. 29-35.
- 169.Corbier M. Fiscus and Patrimonium: The Saepinum Inscription and Transhumance in the Abruzzi / M. Corbier // The Journal of Roman Studies. – 1983. – Vol. 73. – P. 126-131.
- 170.Cornell, T. The End of Roman imperial expansion / T. Cornell // War and society in the Roman world / Ed. by J. Rich, G. Shipley. – L.; N. Y.: Routledge, 1993. – P. 139-170.
- 171.Crawford M. Money and Exchange in the Roman World / M. Crawford // The Journal of Roman Studies. – 1970. – Vol. 60. – P. 40-48.
- 172.Dahlmann W. "Die Armee eines Weltreiches : der römische Soldat und sein Verhältnis zu Staat und Gesellschaft" / W. Dahlmann // Klio – 1992 – N. 74. – P. 197-220.

- 173.D' Ambra E. *The Art of Citizens, Soldiers and Freedmen in the Roman World* / E. D' Ambra – Oxford: Archaeopress, 2006
- 174.D'Arms J. H. *The Campanian Villas of C. Marius and the Sullan Confiscations* / J. H. D'Arms // *The Classical Quarterly, New Series.* – 1968. – Vol. 18. – N. 1. – P. 185-188.
- 175.Davies R. W. *Service in the Roman Army* / R. W. Davies, D. Breeze, V. A. Maxfield. – Edinburgh: Routledge, 1989. – 402 p.
- 176.Davies. R.W. *The Daily Life of the Roman Soldier under the Principate* / R.W. Davies // *ANRW.* – Bd. III. – 1974. – P. 299-338.
- 177.De Blois, L. *Army and Society in the Late Roman Republic: Professionalism and the Role of the Military Middle Cadre* / L. de Blois // *KHG.* – № 1. – P. 11-32.
- 178.De Blois. L. *The Roman army and politics in the first century before Christ* / L. de Blois. – Amsterdam: J.C. Gieben Publisher, 1987. – V, 103 p.
- 179.Dušanić S. *The Issue of Military Diplomata under Claudius and Nero* / S. Dušanić // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.* – 1982. – Bd. 47. – P. 149-171.
180. Eberhard A. *Zu Ianuarius Nepotianus Epitome des Valerius Maximus* / A. Eberhard // *Hermes.* – 1874. – Vol. 8. – N. 1. – P. 91-104.
- 181.Eckstein A. M. *Josephus and Polybius: A Reconsideration* / A. M. Eckstein // *Classical Antiquity.* – 1990. – Vol. 9. – N. 2. – P. 175-208.
182. Ellis L. *'Terra Deserta': Population, Politics, and the [de]Colonization of Dacia* / L. Ellis // *World Archaeology.* – 1998. – Vol. 30. – No. 2. – P. 220- 237.
- 183.Elton H. *Frontiers of the Roman Empire* / H. Elton – Bloomington: Indiana University Press, 1996. – 340 p.
- 184.Erdkamp P. *The Corn Supply of the Roman Armies during the Third and Second Centuries B.C.* / P. Erdkamp // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte.* – 1995. – Vol. 44. – N. 2. – P. 168-191.
- 185.Erdkamp P. *The Roman Army and the Economy* / P. Erdkamp – Gieben: Routledge, 2002. – 434 p.

- 186.Erdmann E. Die Rolle des Heeres in der Zeit von Marius bis Caesar / E. Erdmann – Neustadt: Schmidt, 1972. – 314 p.
- 187.Fijala, E. Die Veteranenversorgung im römischen Heer vom Tod des Augustus bis zum Ausgang der Severerdynastie: Diss. / E. Fijala. – Wien, 1955. – 240 p.
- 188.Flower H. I. A Tale of Two Monuments: Domitian, Trajan, and Some Praetorians at Puteoli (AE 1973, 137) / H. I. Flower // American Journal of Archaeology. – 2001. – Vol. 105. – N. 4. – P. 625-648.
- 189.Fomi. G, Estrazione etnica e sociale dei soldati délie legioni nei primi tre secoli dell' imperio / G. Fomi //ANRW. – Bd. ELI – 1974. – R 339-391.
- 190.Frank T. On Some Financial Legislation of the Sullan Period / T. Frank // The American Journal of Philology. – 1933. – Vol. 54. – N. 1. – P. 54-58.
- 191.Frank T. The Economic Life of an Ancient City / T. Frank // Classical Philology. – 1918. – Vol. 13. – N. 3. – P. 225-240.
- 192.Frei-Stolba R. Colonia Iulia Equestris (Staatsrechtliche Betrachtungen zum Gründungsdatum) / R. Frei-Stolba // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1974. – Vol. 23 . – N. 4. – P. 439-462.
- 193.Gabba, E. Esercito e società nella tarda Repubblica romana / E. Gabba. – Firenze, 1973. – 623 p.
- 194.Gabba, E. Le origini dell' esercito professionale in Roma: i proletari e la riforma di Mario / E. Gabba // Athenaeum. – 1949. - T. XXVIL – P. 173-209.
- 195.Gabba, E. Per la storia dell' esercito romano in età imperiale / E. Gabba. – Bologna: Patron, 1974. – 280 p.
- 196.Gabba, E. Ricerche sull' esercito professionale romano da Mario a Augusto / E. Gabba //Athenaeum. – 1951. – T. XXIX. – P. 171-272.
- 197.Gabba E. True History and False History in Classical Antiquity / E. Gabba // The Journal of Roman Studies. – 1981. – Vol. 71. – P. 50-62.
- 198.Gamsey, P. Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire / P. Garnsey. – Oxford: Clarendon Press, 1970. – 288 p.
- 199.Gelzer M. Die Vita des Josephos / M. Gelzer // Hermes. – 1952. – Vol. 80. – N. 1. – P. 67-90.

200. Goldsworthy, A. *The Roman Army at War 100 BC – AD 200* / A. Goldsworthy. – Oxford: Clarendon Press, 1996. – 264 p.
201. Gordon R. *Roman Inscriptions 1986-90* / R. Gordon, M. Beard, J. Reynolds, C. Roueché // *The Journal of Roman Studies*. – 1993. – Vol. 83. – P. 131-158.
202. Gordon R. *Roman Inscriptions 1991-95* / R. Gordon, J. Reynolds, M. Beard, C. Roueché // *The Journal of Roman Studies*. – 1997. – Vol. 87. – P. 203-240.
203. Gordon R. *Roman Inscriptions 1995-2000* / R. Gordon, J. Reynolds // *The Journal of Roman Studies*. – 2003. – Vol. 93. – P. 212-294.
204. Gowing A. M. *Appian and Cassius' Speech before Philippi ("Bella Civilia" 4.90-100)* / A. M. Gowing // *Phoenix*. – 1990. – Vol. 44. – N. 2. – P. 158-181.
205. Gudea N. *The Defensive System of Roman Dacia* / N. Gudea // *Britannia*. – 1979. – Vol. 10. – P. 63-87.
206. Hammond M. *Economic Stagnation in the Early Roman Empire* / M. Hammond // *The Journal of Economic History*. – 1946. – Vol. 6. – P. 63-90.
207. Hands A. R. *Land and Citizenship, 125-122 B.C.* / A. R. Hands // *Mnemosyne, Fourth Series*. – 1976. – Vol. 29. – N. 2. – P. 176-180.
208. Hanson V. D. *The Status of Ancient Military History: Traditional Work, Recent Research, and On-Going Controversies* / V. D. Hanson // *The Journal of Military History*. – 1999. – Vol. 63. – N. 2. – P. 379-413.
209. Harrer G. A. *Inscriptions of Legati in Syria* / G. A. Harrer // *American Journal of Archaeology*. – 1932. – Vol. 36. – N. 3. – P. 287-289.
210. Harris, W.V. *War and imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.* / W.V. Harris. – Oxford: : Clarendon Press, 1979. – XI, 293 p.
211. Hassall M.W. C. *Roman Soldiers in Roman London* / M.W. C. Hassall // *Archaeological Theory and Practice* ed. D. E. Strong. – 1973. – P. 231-237.
212. Haverfield F. *Four Notes on Tacitus* / F. Haverfield // *The Journal of Roman Studies*. – 1912. – Vol. 2. – P. 195-200.
213. Haynes I. P. *The Romanisation of Religion in the 'Auxilia' of the Roman Imperial Army from Augustus to Septimus Severus* / I. P. Haynes // *Britannia*. – 1993. – Vol. 24. – P. 141-157.

- 214.Heitland W. E. An Economic History of Rome / W. E. Heitland // The Economic Journal. – 1926. – Vol. 36. – N. 144. – P. 598-605.
- 215.Hill H. Aes Equestre, Aes Hordearium, and Triplex Stipendium / H. Hill // Classical Philology. – 1943. – Vol. 38. – N. 2. – P. 132-134.
- 216.Holder, P.A. Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan / P.A. Holder. – Oxford: Clarendon Press, 1980. – 352 p.
- 217.Holland T. Rubicon: The Last Years of the Roman Republic / T. Holland – NY: Doubleday, 2004. – 209 p.
- 218.Hopkins K. Taxes and Trade in the Roman Empire (200 B.C.-A.D. 400) / K. Hopkins // The Journal of Roman Studies. – 1980. – Vol. 70. – P. 101-125.
- 219.Howarth Randall S. Rome, the Italians, and the Land / Randall S. Howarth, Randell S. Howarth // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1999. – Vol. 48. – N. 3. – P. 282-300.
- 220.Howgego C. The Supply and Use of Money in the Roman World 200 B.C. to A.D. 300 / C. Howgego // The Journal of Roman Studies. – 1992. – Vol. 82. – P. 1-31.
- 221.Instinsky H. U. Augustus und die Adoption des Tiberius / H. U. Instinsky // Hermes. – 1966. – Vol. 94. – № 3. – P. 324-343.
- 222.Isaak, B. The Limits of Empire. The Roman Army in the East / B. Isaak. – Oxford: Clarendon Press, 1990. – 470 p.
- 223.Jaczynowska M. The Economic Differentiation of the Roman Nobility at the End of the Republic / M. Jaczynowska // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1962. – Vol. 11. – N. 4. – P. 486-499.
- 224.Jones A. H. M. Inflation under the Roman Empire / A. H. M. Jones // The Economic History Review, New Series. – 1953. – Vol. 5. – N. 3. – P. 293-318.
- 225.Jones A. H. M. The Aerarium and the Fiscus / A. H. M. Jones // The Journal of Roman Studies. – 1950. – Vol. 40. – Parts 1; 2. – P. 22-29.
- 226.Jones R. F. J. A False Start? The Roman Urbanization of Western Europe / R. F. J. Jones // World Archaeology. – 1987. – Vol. 19. – N. 1. – P. 47-57.

227. Keitel E. Principate and Civil War in the Annals of Tacitus / E. Keitel // *The American Journal of Philology*. – 1984. – Vol. 105. – N. 3. – P. 306-325.
228. Kennedy D. L. Military Cohorts: The Evidence of Josephus, BJ, III.4.2(67) and of Epigraphy / D. L. Kennedy // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. – 1983. – Bd. 50. – P. 253-263.
229. Kent J. H. The Inscriptions, 1926-1950 / J. H. Kent // *Corinth*. – 1966. – Vol. 8. – N. 3. – P. 1-258.
230. Keppie, L. Army and Society in the Late Republic and Early Empire / L. Keppie // *War as a Cultural and Social Force: Essays on Warfare in Antiquity*. – København, 2001. – P. 130-136.
231. Keppie, L. The Army and the Navy / L. Keppie // *CAH2*. – Vol XL – P. 371-396.
232. Keppie L. Legions and veterans. Roman Army Papers 1971 – 2000 / L. Keppie. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000. – 339 p.
233. Keppie, L. The Making of the Roman Army: From Republic to Empire / L. Keppie. – L.: Routledge, 2005. – 267 p.
234. Kromayer J. Die Militärcolonien Octavians und Caesars in Gallia Narbonensis / J. Kromayer // *Hermes*. – 1896 – Vol. 31. – N. 1. – P. 1-18.
235. Last H. The Fiscvs: A Note / H. Last // *The Journal of Roman Studies*. – 1944. – Vol. 34. – Parts 1; 2. – P. 51-59.
236. Le Bohec, Y. La IIIe légion Auguste / Y. Le Bohec. – P.: Edition du CNRS, 1989. – 632 p.
237. Le Bohec, Y. L'armée romaine sous le Haut-Empire / Y. Le Bohec. – P.: Picard, 1989. – 288 p.
238. Le Bohec, Y. Le rôle social et politique de l'armée romaine dans les provinces d'Afrique / Y. Le Bohec // *KHG*. – № 1. – P. 207-226.
239. Le Bohec, Y. Les unités auxiliaires de l'armée romaine en Afrique proconsulaire et Numidie sous le haut empire / Y. Le Bohec. – P.: Edition du CNRS, 1990. – 220 p.

240. Le Bohec, Y. Pour servir à études de la hiérarchie dans l'armée romaine du Haut-Empire / Y. Le Bohec // Le hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (15-18 septembre 1994). – P., 1995. – P. 11-15.
241. Le Bohec, Y. «Vive la légion!» / Y. Le Bohec // Latomus. – 1991. – T. 50. – P. 858-860.
242. Lintott A. W. Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic / A. W. Lintott // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1972. – Vol. 21. – N. 4. – P. 626-638.
243. Loreto L. Guerra e libertà nella Repubblica romana / L. Loreto – Roma, 1999. – 194 p.
244. McDonald A. H. Rome and the Italian Confederation (200-186 B.C.) / A. H. McDonald // The Journal of Roman Studies. – 1944. – Vol. 34. – № 1. – P. 11-33.
245. MacKendrick P. L. Roman Colonization / P. L. MacKendrick // Phoenix. – 1952. – Vol. 6. – No. 4. – P. 139-146.
246. Mackie N. K. Augustan Colonies in Mauretania / N. K. Mackie // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1983. – Vol. 32. – N. 3. – P. 332-358.
247. MacMullen, R. How Big was the Roman Imperial Army? / R. MacMullen // Klio. – 1980. – Bd. 62. – P. 451-460.
248. MacMullen R. Inscriptions on Armor and the Supply of Arms in the Roman Empire / R. MacMullen // American Journal of Archaeology. – 1960. – Vol. 64. – N. 1. – P. 23-40.
249. MacMullen R. The Epigraphic Habit in the Roman Empire / R. MacMullen // The American Journal of Philology. – 1982. – Vol. 103. – N. 3. – P. 233-246.
250. MacMullen, R. The Legion as a Society / R. MacMullen // Historia. – 1984. – Bd. 33, Hf. 4. – P. 440-456.
251. Mac Mullen, R. The Roman emperor's army cost / R. MacMullen // Latomus. – 1984. – T. 43. – P. 571-580.
252. Mami Y Pena M. Instituciones militares romanas. – Madrid: Siba, 1956. – 252 p.

253. Mann J. C. Discharge Certificates of the Roman Army / J. C. Mann, M. M. Roxan // *Britannia*. – 1988. – Vol. 19. – P. 341-347.
254. Mann, J. C. Honesta Missio from the Legions / J. C. Mann // *KHG*. – № 1. – P. 153-162.
255. Mann J. Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate / John Mann. – L.: Batsford Ltd, 1983. – 192 p.
256. Mann J. C. Name Forms of Recipients of Diplomas / J. C. Mann // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. – 2002. – Bd. 139. – P. 227-234.
257. Mann J. C. The Settlement of Veterans Discharged from Auxiliary Units Stationed in Britain / J. C. Mann // *Britannia*. – 2002. – Vol. 33. – P. 183-188.
258. Marcovich M. CIL III 6306 = 8153 (Singidunum) Revisited / M. Marcovich // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. – 1984. – Bd. 56. – P. 231-236.
259. Mashkin N. A. Eschatology and Messianism in the Final Period of the Roman Republic / N. A. Mashkin // *Philosophy and Phenomenological Research*. – 1949. – Vol. 10. – N. 2. – P. 206-228.
260. Mason D. J. Chester: The Canabae Legionis / D. J. Mason // *Britannia*. – 1987. – Vol. 18. – P. 143-168.
261. Mellor R. A New Roman Military Diploma / R. Mellor // *The J. Paul Getty Museum Journal*. – 1978. – Vol. 6. – P. 173-184.
262. Messer, W. St Mutiny in the Roman Army / W. St. Messer // *CPh*. – 1920. – Vol. 15. – P. 158-175.
263. Millar F. Politics, Persuasion and the People before the Social War (150-90 B.C.) / F. Millar // *The Journal of Roman Studies*, – 1986. – Vol. 76. – P. 1-11.
264. Millar F. The Aerarium and Its Officials under the Empire / F. Millar // *The Journal of Roman Studies*. – 1964. – Vol. 54. – Parts 1; 2. – P. 33-40.
265. Millar F. The Emperor in the Roman World / F. Millar – London: Duckworth, 1977. – 216 p.
266. Millar F. The Fiscus in the First Two Centuries / F. Millar // *The Journal of Roman Studies*. – 1963. – Vol. 53. – Parts 1; 2. – P. 29-42.

- 267.Mommsen T. Die Conscriptionsordnung der römischen Kaiserzeit / T. Mommsen // Hermes. – 1884. – Bd. 19. – S. 1-79; 210-234.
- 268.Mommsen T. Die Römischen Lagerstädte / T. Mommsen // Hermes. – 1873. – Vol. 7. – № 3. – P. 299-326.
- 269.Mommsen T. Die Römischen Provinzialmilizen / T. Mommsen // Hermes. – 1887. – Vol. 22. – № 4. – P. 547-558.
- 270.Müller, A. Veteranenvereine in der römischen Kaiserzeit / A. Müller // Neue Jahrbucher für das Klassische Altertum. – 1912. – Bd. 29. – S. 267-284.
- 271.Nettleship H. The Noctes Atticae of Aulus Gellius / H. Nettleship // The American Journal of Philology. – 1883. – Vol. 4. – N. 4. – P. 391-415.
- 272.Neumann, A. Römische Rekrutenausbildung in Lichte der Disziplin / A. Neumann // CPh. – 1948. – Vol. 43. – S. 157-173.
- 273.Orejas A. Mines, Territorial Organization, and Social Structure in Roman Iberia: Carthago Noua and the Peninsular Northwest / A. Orejas, F. J. Sánchez-Palencia // American Journal of Archaeology. – 2002. – Vol. 106. – N. 4. – P. 581-599.
- 274.Osgood J. Caesar's Legacy: Civil War and the Emergence of the Roman Empire / J. Osgood – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 248 p.
- 275.Patterson, J. Military organization and social change in the later Roman Republic / J. Patterson // War and society in the Roman world. - L.; N. Y.: Routledge, 1993. - P. 92-112.
- 276.Pounds N. J. G. The Urbanization of the Classical World / N. J. G. Pounds // Annals of the Association of American Geographers. – 1969. – Vol. 59. – N. 1. – P. 135-157.
- 277.Paunov E. I. The Earliest Extant Diploma of Thrace, A.D. 114 (= RMD I 14) / E. I. Paunov, M. M. Roxan // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – 1997. – Bd. 119. – P. 269-279.
- 278.Peddie J. The Roman War Machine / J. Peddie – Dover; N.H.: Stroud 1994. – 310 p.

279. Pedroni L. Illusionismo antico e illusioni moderne sul soldo legionario da Polibio a Domiziano / L. Pedroni // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 2001. – Vol. 50. – N. 1. – P. 115-130.
280. Pelling C. B. R. Plutarch's Adaptation of His Source-Material / C. B. R. Pelling // *The Journal of Hellenic Studies*. – 1980. – Vol. 100. – P. 127-140.
281. Petzold K. Die Bedeutung des Jahres 32 für die Entstehung des Principats / K. Petzold // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1969. – Vol. 18. – № 3. – P. 334-351.
282. Phang S. E. Roman Military Service: Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate / S. E. Phang – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 377 p.
283. Phang, S.E. The Families of Roman Soldiers (First and Second Centuries A. D.): Culture, Law, and Practice / S.E. Phang // *Journal of Family History*. – 2002. – Vol. 27. – № 4. – P. 352-373.
284. Phang, S.E. The Marriage of Roman Soldier / S.E. Phang. – Leiden; Boston; Köln: Brill, 2001. – 470 p.
285. Raaflaub K.A. Die Militärreformen des Augustus und politische Problematik des frühen Prinzipats / K.A. Raaflaub // *Saeculum Augustum. L Herrschaft und Gesellschaft* / Hg. von G. Binder. – Darmstadt, 1987. – S. 246-307.
286. Raaflaub K. War and Society in the Ancient and Medieval Worlds / K. Raaflaub, N. Rosenstein – Cambridge: Cambridge Univ. press, 2001. – 355 p.
287. Ramsey J. T. Mark Antony's Judiciary Reform and Its Revival under the Triumvirs / J. T. Ramsey // *The Journal of Roman Studies*. – 2005. – Vol. 95. – P. 20-37.
288. Ramsay W. M. Colonia Caesarea (Pisidian Antioch) in the Augustan Age / W. M. Ramsay // *The Journal of Roman Studies*. – 1916. – Vol. 6. – P. 83-134.
289. Ramsay W. M. Studies in the Roman Province Galatia. Some Inscriptions of Colonia Caesarea Antiochea / W. M. Ramsay // *The Journal of Roman Studies*. – 1924. – Vol. 14. – P. 172-205.

- 290.Renz R. F. The Legal Position of the Soldier and Veteran in the Roman Empire / R. F. Renz – Ann Arbor; Michigan: University Microfilms, 1972.
- 291.Reynolds J. Roman Inscriptions 1966-1970 / J. Reynolds // The Journal of Roman Studies. – 1971. – Vol. 61. – P. 136-152.
- 292.Reynolds J. Roman Inscriptions 1971-5 / J. Reynolds // The Journal of Roman Studies. – 1976. – Vol. 66. – P. 174-199.
- 293.Reynolds J. Roman Inscriptions 1976-80 / J. Reynolds, M. Beard, R. Duncan-Jones, C. Roueché // The Journal of Roman Studies. – 1981. – Vol. 71. – P. 121-143.
- 294.Reynolds J., Beard M., Roueche C. Roman Inscriptions 1981-5 / J. Reynolds, M. Beard, C. Roueche // The Journal of Roman Studies. – 1986. – Vol. 76. – P. 124-146.
- 295.Rich, J. The supposed Roman manpower shortage of the later second century BC / J. Rich // JRS. – 1983. – Vol. 32. – P. 287-331.
- 296.Rich J. War and Society in the Roman World / J. Rich, S. Graham. –London: Routledge, 1993. – 212 p.
- 297.Ridley R. T. The Extraordinary Commands of the Late Republic: A Matter of Definition / R. T. Ridley // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1981. – Vol. 30. – N. 3. – P. 280-297.
- 298.Rogers P. M. Domitian and the Finances of State / P. M. Rogers // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1984. – Vol. 33. – N. 1. – P. 60-78.
- 299.Rosenstein N. Imperatores victi. Military Defeat and Aristocratic Competition in the Middle and Late Republic / N. Rosenstein – Los Angeles, 1990. – 318 p.
- 300.Rosenstein N. Competition and Crisis in Mid-Republican Rome / N. Rosenstein // Phoenix. – 1993. – Vol. 47. – N. 4. – P. 313-338.
- 301.Roth, J. The size and organization of the Roman imperial legion / J. Roth // Historia. – 1994. – Bd. 43, Hf. 3. – P. 346-362.
- 302.Roxan M. M. An Auxiliary/Fleet Diploma of Moesia Inferior: 127 August 20 / M. M. Roxan // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – 1997. – Bd. 118. – P. 287-299.

- 303.Roxan, M. Roman Military Diplomas 1985-1993 / M. Roxan. – L.: Univ. College of London, Institute of Archaeology, 1994. – XIII, 130 p.
- 304.Roxan, M. A military diploma of AD 85 for the Rome cohorts / M. Roxan, W. Eck // ZPE. – 1993. – Bd. 96. – P. 67-74.
- 305.Roxan M. A Military Diploma of AD 85 for the Rome Cohorts / M. Roxan, W. Eck // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – 1993. – Bd. 96. – P. 67-74.
- 306.Russell J. A Roman Military Diploma from Eastern Pamphylia / J. Russell // American Journal of Archaeology. – 1991. – Vol. 95. – N. 3. – P. 469-488.
- 307.Salmon E. T. Roman Colonisation from the Second Punic War to the Gracchi / E. T. Salmon // The Journal of Roman Studies. – 1936. – Vol. 26. – Part 1. – P. 47-67.
- 308.Salmon E. T. Roman Expansion and Roman Colonization in Italy / E. T. Salmon // Phoenix. – 1955. – Vol. 9. – N. 2. – P. 63-75.
- 309.Salmon E. T. Rome and the Latins: I / E. T. Salmon // Phoenix. – 1953. – Vol. 7. – N. 3. – P. 93-104.
- 310.Salmon E. T. Rome and the Latins: II / E. T. Salmon // Phoenix. – 1953. – Vol. 7. – N. 4 – P. 123-135.
- 311.Salmon E. T. The Cause of the Social War / E. T. Salmon // Phoenix. – 1962. – Vol. 16. – N. 2. – P. 107-119.
- 312.Salway P. The Life of the Civil Settlement (canabae) outside the Legionary Fortress at Caerleon / P. Salway // Journal of Roman Archaeology. – 2001. – №14. – P. 610-612.
- 313.Sander, E. Die Reform des römischen Heerwesens durch Julius Caesar / E. Sander // HZ. – 1955. – Bd. 179. – S. 225-254.
- 314.Sauer E. W. Inscriptions from Alchester: Vespasian's Base of the Second Augustan Legion / E. W. Sauer // Britannia. – 2005. – Vol. 36. – P. 101-133.
- 315.Scheidel, W. Rekruten und Überlebende: Die demographische Struktur der römischen Legionen in der Prinzipatszeit / W. Scheidel // Klio. – 1995. – Bd. 77. – S. 232-254.

- 316.Scheidel, W. The Demography of the Roman army / W. Scheidel // Measuring Sex, Age and Death in the Roman Empire. - Ann Arbor, Michigan, 1996. – P. 93-138.
- 317.Schmidt J. Die Evocati / J. Schmidt // Hermes. – 1879. – Vol. 14. – № 3. – P. 321-353.
- 318.Schmitthenner, W. Politik und Armee in der späten Römischen Republik / W. Schmitthenner // HZ. – 1960. – Bd. 190, Hft. 1. – S. 1-17.
- 319.Schneider, H.C. Das Problem der Veteranversorgung in der später römischen Republik / H.C. Schneider. – Bonn: Gundel , 1977. – 202 p.
- 320.Schulten, A. Canabae / A. Sculten // RE. – Bd. III. – 1899. – Sp. 1451-1456.
- 321.Shatzman I. The Roman General's Authority over Booty / I. Shatzman // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1972. – Vol. 21. – N. 2. – P. 177-205.
- 322.Smith A. H. A Military Diploma / A. H. Smith // The Journal of Roman Studies. – 1926. – Vol. 16. – P. 95-101.
- 323.Smith R. E. Latins and the Roman Citizenship in Roman Colonies: Livy, 34, 42, 5-6 / R. E. Smith // The Journal of Roman Studies. – 1954. – Vol. 44. – P. 18-20.
- 324.Smith, R.E. Service in the post-Marian Roman army / R.E. Smith. – Manchester: Publ. Fac. of Arts of the Univ. of Manchester. IX, 1958. – 159 p.
- 325.Smith R. E. The Lex Plotia Agraria and Pompey's Spanish Veterans / R. E. Smith // The Classical Quarterly, New Series. – 1957. – Vol. 7. – No. 1/2. – P. 82-85.
- 326.Speidel M.A. Roman army pay scales / M.A. Speidel // JRS. – 1992. – Vol. 82. – P. 87-105.
- 327.Speidel M. Roman Army Studies / M. Speidel – Vol. I – Amsterdam: J.C. Gieben, 1984. – 37 p.
- 328.Speidel, M.A. Sold und Wirtschaftslage der römischen Soldaten / M.A. Speidel // KHG. – S. 65-96.

329. Speidel M. P. Cash from the Emperor: A Veteran's Gravestone at Elecik in Galatia / M. P. Speidel // *The American Journal of Philology*. – 1983. – Vol. 104. – N. 3. – P. 282-286.
330. Speidel M. The Pay of the Auxilia / M. Speidel // *The Journal of Roman Studies*. – 1973. – Vol. 63. – P. 141-147.
331. Speidel M. P. Veteranus Augustorum / M. P. Speidel // *ZPE*. – 1976. – №22. – P. 231-232.
332. Stadter P. A. The Structure of Livy's History / P. A. Stadter // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1972. – Vol. 21. – N. 2. – P. 287-307.
333. Starr R. J. The Scope and Genre of Velleius' History / R. J. Starr // *The Classical Quarterly*. – 1981. – Vol. 31. – N. 1. – P. 162-174.
334. Stoll O. Die Fahnenwache in der römischen Armee / O. Stoll // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. – 1995. – Bd. 108. – P. 107-118.
335. Stoll O. Römisches Heer und Gesellschaft / O. Stoll – Stuttgart: Franz Steiner, 2001. – 352 p.
336. Suolahti, J. A «Professional» Roman Soldier / J. Soulahti // *Archivum historicum*. – 1975. – № 68. – P. 5-21.
337. Sutherland C. H. V. Aerarium and Fiscus during the Early Empire / C. H. V. Sutherland // *The American Journal of Philology*. – 1945. – Vol. 66. – N. 2. – P. 151-170.
338. Swain G. R. Caesar's Strategy in the Gallic War / G. R. Swain // *The Classical Journal*. – 1907. – Vol. 3. – № 2. – P. 67-73.
339. Syme R. The Roman Revolution / R. Syme. – Oxford: Clarendon Press, 1939. – 675 p.
340. Temin P. A Market Economy in the Early Roman Empire / P. Temin // *The Journal of Roman Studies*. – 2001. – Vol. 91. – P. 169-181.
341. Temin P. The Economy of the Early Roman Empire / P. Temin // *The Journal of Economic Perspectives*. – 2006. – Vol. 20. – N. 1. – P. 133-151.
342. The Roman Army as a Community / Ed. by A. Goldsworthy, I. Haynes. Portsmouth: Routledge, 1999. – 212 p.

- 343.Todisco E. I veterani in Italia in età imperiale / E. Todisco – Bari: Fios, 1999. – 189 p.
- 344.Tully G. D. A Fragment of a Military Diploma for Pannonia Found in Northern England? / G. D. Tully // *Britannia*. – 2005. – Vol. 36. – P. 375-382.
- 345.War and society in the Roman world / Ed. by J. Rich, G. Shipley. L.: Routledge, 1993. – XI, 315 p.
- 346.Watkins T. H. Coloniae and Ius Italicum in the Early Empire / T. H. Watkins // *The Classical Journal*. – 1983. – Vol. 78. – N. 4. – P. 319-336.
- 347.Watson, G.R Discharge and Resettlement in the Roman Army: The praemia militiae / G.R. Watson // *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt* –Bd. 2, 1965. – P. 147-162.
- 348.Watson G. R. The Pay of the Roman Army: Suetonius, Dio and the quantum stipendium / G. R. Watson // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1956. – Vol. 5. – N. 3. – P. 332-340.
- 349.Watson G. R. The Pay of the Roman Army, The Auxiliary Forces / G. R. Watson // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1959. – Vol. 8. – N. 3. – P. 372-378.
- 350.Watson G. R. The Pay of the Roman Army. The Republic / G. R. Watson // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1958. – Vol. 7. – N. 1. – P. 113-120.
- 351.Watson, G.R. The Roman Soldier / G.R. Watson. – N. Y.: Ithaka, 1969. – 274 p.
- 352.Webster G. The Roman Imperial Army of the first and second centuries A.D. / G. Webster. – University of Oklahoma Press, 1998. – 343 p.
- 353.Welles C. B. The immunitas of the Roman Legionaries in Egypt / C. B. Welles // *Journal of Roman Studies* – 1938 – N. 28. – P. 41-49.
- 354.Wellesley K. Can You Trust Tacitus? / K. Wellesley // *Greece & Rome, Second Series*. – 1954. – Vol. 1. – N. 1. – P. 13-33.
- 355.Wells C. M. Celibate Soldiers: Augustus and the Army / C. M. Wells // *American Journal of Ancient History*. – 1989. – N. 14. P. 180-190.

356. Westermann W. Tuscus the Prefect and the Veterans in Egypt (P. Yale Inv. 1528 and P. Fouad I 21) / W. Westermann // *Classical Philology*. – 1941. – Vol. 36. – N. 1. – P. 21-29.
357. Whitehorne J. E. G. Soldiers and veterans in the local economy of first century Oxyrhynchus, II / J. E. G. Whitehorne // *Miscellanea papyrologica* – 1990. – P. 543-557.
358. Whittaker C. R. *Frontiers of the Roman Empire* / C. R. Whittaker – Baltimore: Johns Hopkins, 1994. – 317 p.
359. Whittaker C. R. *Rome and its Frontiers. The Dynamics of Empire* / C. R. Whittaker – London: Routledge, 2004. – 317 p.
360. Wierschowski L. *Heer und Wirtschaft. Das römische Heer des Prinzipätszeit als Wirtschaftsfaktor* / L. Wierschowski – Bonn, 1984. – 374 p.
361. Wierschowski L. *Soldaten und Veteranen der Prinzipatszeit im Handel und Transportgewerbe* / L. Wierschowski // *MBAH* – 1982 – N 1 – P. 31-48.
362. Wilkes J. J. A Note on the Mutiny of the Pannonian Legions in A. D. 14 / J. J. Wilkes // *The Classical Quarterly. New Series*. – 1963. – Vol. 13. – № 2. – P. 268-271.
363. Wilkes J. J. *Documenting the Roman Army. Essays in Honour of Margaret Roxan* / J. J. Wilkes. – London: Institute of Classical Studies, 2003. – 370 p.
364. Wilkes J. J. *The Roman Danube: An Archaeological Survey* / J. J. Wilkes // *The Journal of Roman Studies*. – 2005. – Vol. 95. – P. 124-225.
365. Williams R. S. *Cn. Pompeius Magnus and L. Afranius: Failure to Secure the Eastern Settlement* / R. S. Williams, B. P. Williams // *The Classical Journal*. – 1988. – Vol. 83. – No. 3. – P. 198-206.
366. Wiseman T. P. *The Census in the First Century B.C.* / T. P. Wiseman // *The Journal of Roman Studies*. – 1969. – Vol. 59. – N. 1/2. – P. 59-75.
367. Wolff H. "Civitas" und "Colonia Treverorum" / H. Wolff // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – 1977. – Vol. 26. – N. 2. – P. 204-242.

368. Wolff H. Die Entwicklung der Veteranenprivilegien vom Beginn des 1. Jahrhunderts v. Chr. bis auf Konstantin d. Gr. / H. Wolff // Heer und Integrationspolitik. – 1986. – P. 44-115.

369. Woolf G. Imperialism, Empire and the Integration of the Roman Economy / G. Woolf // World Archaeology. – 1992. – Vol. 23. – N. 3. – P. 283-293.

370. Yeo C. A. The Founding and Function of Roman Colonies / C. A. Yeo // The Classical World. – 1959. – Vol. 52. – N. 4. – P. 104-107.